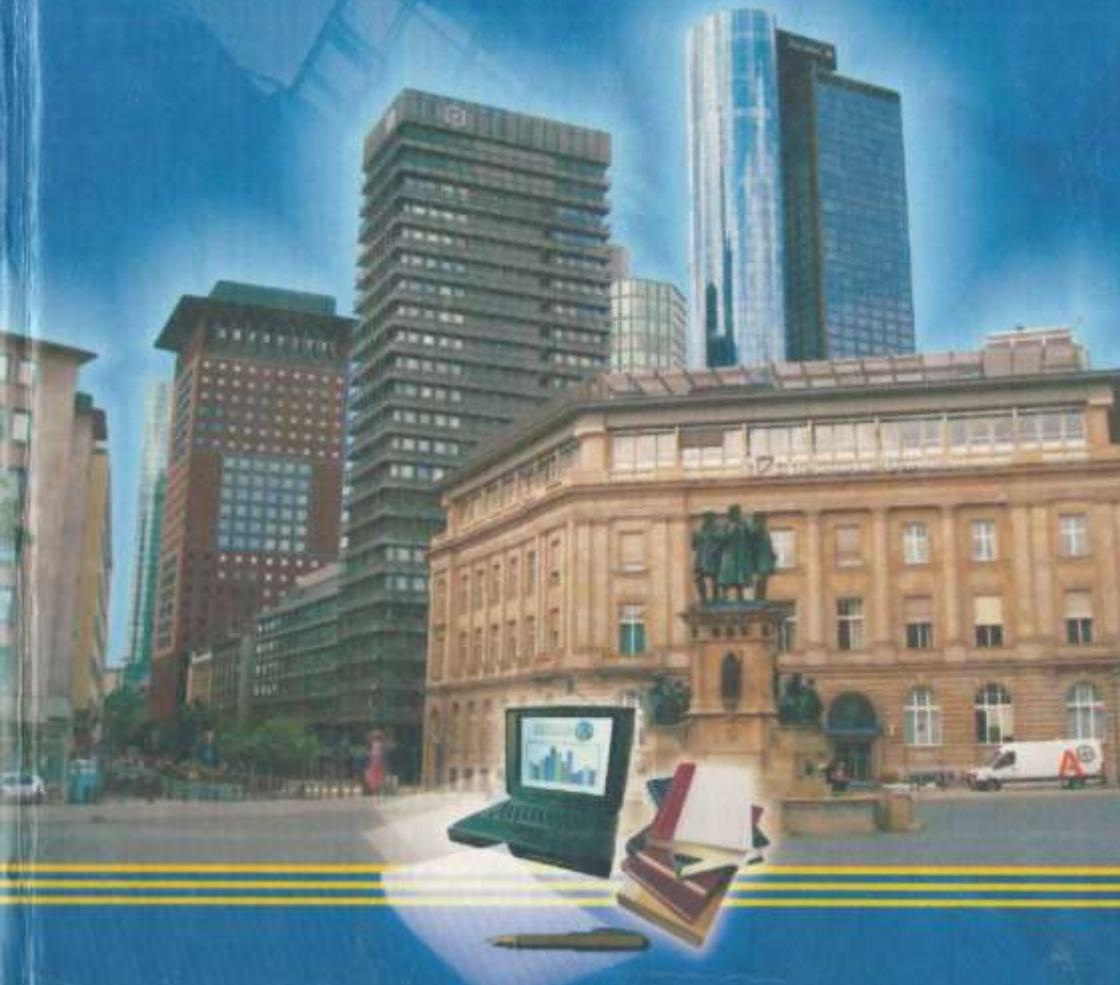

ХОРИЖИЙ МАМЛАКАТЛАРДА БАНК ИШИ

336 АГ
76-21

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ОЛИЙ
ВА ЎРТА МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ
ТОШКЕНТ МОЛИЯ ИНСТИТУТИ

Т.М. ҚОРАЛИЕВ, Э.Т. ҚОДИРОВ,
К. А. МУХАМЕДЖАНОВ, Н.Э. ҚОДИРОВА

ХОРИЖИЙ МАМЛАКАТЛАРДА БАНК ИШИ

Ўқув қўлланма

«NOSHIR»
ТОШКЕНТ – 2012

2513

УДК 336.71(100)

КЕК 65.268я73

Ў 76

Хорижий мамлакатларда банк иши : ўкув кўлланма / Т.М.Коралиев [ва бошк.]; Ўзбекистон Республикаси Олий ва ўрга маҳсус таълим вазирлиги; Тошкент молия ин-ти. -Тошкент: Noshir, 2012.

Мазкур ўкув кўлланма кадрлар тайёрлаш бўйича Давлат таълим стендарти ва «Хорижий давлатларда банк иши» фаннинг ўкув дастури асосида яратилган.

Ўкув кўлланмада «Хорижий мамлакатларда банк иши» курсида асосий база бўлиб хисобланган Йирик ва саноати ривожланган давлатлар бани тизиминиг тузилиши, ривожлапиши, глобал трансмиллий банкларининг пайдо бўлиш сабаблари, таркибий тузилишидаги ўзига хос томонлар, амалга ошираётган банк операцияларининг турлари, банк иши фаолияти, тўлов тизими ва назоратинин тартибга солинини, банк ишининг барқарор ривожланиши бўйича давлат сийёсати, банк тизимидағи мислий ислохотлар, ҳалкаро молиявий ва иктисадий ишқироз таъсирда юзага келган ҳалкаро ва мислий муаммолар на уларни юмилияти борасида йигирмата (G20) саноати ривожланган давлат раҳбарларининг Вашингтон ва Лондон Саммитида ишлаб чиқилган чора-тадбирлари ҳамда алоҳида давлатларда ишқирозга карши курашища ишлаб чиқишган Давлат дастурларининг иктисадий ва молиявий самараларини ёритишга харакат килинган.

Шунингдек, ўкув кўлланмада фойизсиз банк тизимига асосланган Ислом банкларининг фаслияти, афзаллиги ва ўзига хос томонлари очиб берилган. Шу билан бир каторда ЕвроОсиё Иктисадий Ҳамжамияти (ЕврАзЭС) аъзо давлатларидан бири бўлган Россия Федерацияси банк ва тўлов тизими ҳам атрофлича таҳсил килинган.

Ўкув кўлланма иктисад йўналишида таҳсил олаётган таълабалар, магистрлар, аспиранслар ва ҳалкаро валюта-кредит муносабатлари соҳаси мутахассисларига мўлжалланган.

Такризчилар:

М.Д.Марнатов, иктисад фанлари номзоди

Ўзбекистон Республикаси Марказий банки,

Т.Бобокулов, иктисад фанлари доктори, профессори

Тошкент Банк Молия академияси.

*Ўзбекистон Республикаси Олий ва ўрга маҳсус таълим вазирлиги томонидан
ўкув кўлланма сифатида чон этишига тавсия қитинган*

КИРИН

Халқаро валюта-кредит муносабатларини чукур ўрганишда хорижий мамлакатларда банк ини фани мұстакил илмій ва ўкуын фани сиғатида алохіда ақамият қасб этади. Ушбу фан күп қатпамалы Жаҳон банк тизими түзилишини ўргатади, алохіда давлатларда уннинг ўзига хос томонларини очиб беради ва бу борада хар бир ривожланған давлатда асрлар давомида орттирилған тажрибаларни ўрганишга имкон яратади. Гарб давлатлари банк тизими билан Истом банклари тизимини солишириши ва уларнинг бір-бірідан тубдан фарқ қилипші хамда афзаңларини мавжудлігінін очиб беради. Халқаро даражада глобал трансмиллий банкларинің пайдо бўлиши сабаблари ва давлатлараро капитал харакатида уларнинг роли очиб берилади. Халқаро банк операциялари валюталарда ҳисоб-китобтарни амалға оширишдан, валюта маблағтарини жалб қилиш ва банклар томонидан молиялаштиришдан, бунда халқаро валютада бериладиган кредитлардан, лизинг, факторинг, форрейтинг, лойиҳаларни молиялаштиришдан, банкларнинг кўлиниб кетишига ва бирлашишларидан иборат. Ривожланған давлатлар банк тизиміда кечеётган глобаллашув жараёнлари қонуниятлари, уннинг ижобий ва салбий оқибатлари таҳдилій маълумотларда асослаб берилади. Фанда аессий ўтибор халқаро нокредит хизматларни атрофлича ўрганишга ҳаракат килинганд, чунки, кейинги вактда уннинг ақамияти ва банк операцияларида улууши тобора ортиб бормоқда.

Шундай кисиб, уибу ўкув қўлланма ўкув стаңдартларига ва хорижий мамлакатларда банк иши дастурига мос келибгини қолмай, баъжи ривожланған давлатларнинг халқаро банк фаолиятида тўпланған билим шаклидан иборат, унда хозирги замон таҳтили, прогнозлаш усуllibари ҳамда йигилиб колган амалий муаммоларни ечиш йўллари таҳлия килинганд. Валюта ва кредит бозорини гартибга солишининг халқаро механизми ҳамда дастаклари ёрдамида самарали бошқарининг халқаро тажрибалари алохіда кўреатилған, уларга таянған холда банклар ва фирмалар ўзларининг стратегик сиёсатларини қайта режалаштириши имконига эга бўладилар ҳамда халқаро молия бозорида кейинги йилларда содир бўйган молиявий ва иқтисодий инкиroz оқибатларини тезрок бартираф этиб, келгусида молиявий баркарор юксалишга эришиш учун халқаро банк тизиміда тўпланған инновацион гояларга таяниб ривожланиш имкониятини кўриб чиқадилар.

I БОБ. ХАЛҚАРО БАНК ФАОЛИЯТИ

1.1. Халқаро банк тизими түзүлишінің ва амалға оширилген операциялари. 1.2. Корреспондентлик муносабатлары ва банк хисоб-китобларынан технологиясы. 1.3. Банкларның халқаро депозит ва кредит операциялари. 1.4. Нокредит банк операциялари.

Халқаро банк тизими халқаро валюта-кредит муносабатларининг технологиялық асосини ташкил этади. Уннинг ишлатилишин асосыда жуықта күплаб валюта-кредит муносабатлары амалға оширилади. Ушбу бөбни ўқиб, сиз күйидагыларни билиб оласыз:

- Халқаро банк тизими кандай түзилген ва уннинг бাশын бир килемләри кандай функцияларни бажаради?
- Банкларининг халқаро операциялари таркиби канака на бাশын бир гурух операцияларининг ўзига хослиги нимада?
- Корреспондентлик операцияларининг ўзі нима ва улар банк хисоб-китобларыда қандай роль ўйнайды?
- Халқаро депозитлар ва банкнинг бошқа пассив операциялари қандай ташкил килген?
- Халқаро банк кредитининг хусусиятлари нимада?
- Халқаро молиявий лизинг, форфейтинг ва факторинг нима?
- Халқаро банк кандай нокредит операцияларни амалға оширады?

1.1. Халқаро банк тизими түзүлишінің бау тизимдә амалға оширилген операциялар

Халқаро банк тизимини халқаро валюта-кредит муносабатлары нөтижелесидан бир нечта табақага бўлиш мумкин.

1. *Халқаро молиявий ва банк операциялари* ўз таркибига Халқаро Валюта Фонди (ХВФ), Дунё банки (ДБ), Европа Тараккиёт ва Ривожланниш банки (ЕТРБ) ва бошқа ташкилотлар фаолиятни олади. Бу ташкилотларнинг функциялари Бирлашган Миллатлар Ташкилоти (БМТ), ОЭСР ва бошқа миллий органлар томонидан белгилаб берилган. Халқаро ташкилотлар, асосан, дунё валюта тизимини тартибга солиш, ривожленеёнтган давлатларга ва иктисадий инкиroz хамда почор ахволга түшиб қолган давлатларга молиявий ёрдам кўрсатишдан иборат.

2. *Марказий давлатлар* давлат манфаатини химоя килади, турли давлатларда хар хил даражада мустақил, аммо доимо давлат манфаатидан келиб чиқиб харакат килади ва давлат функциясига доир вазифалар-

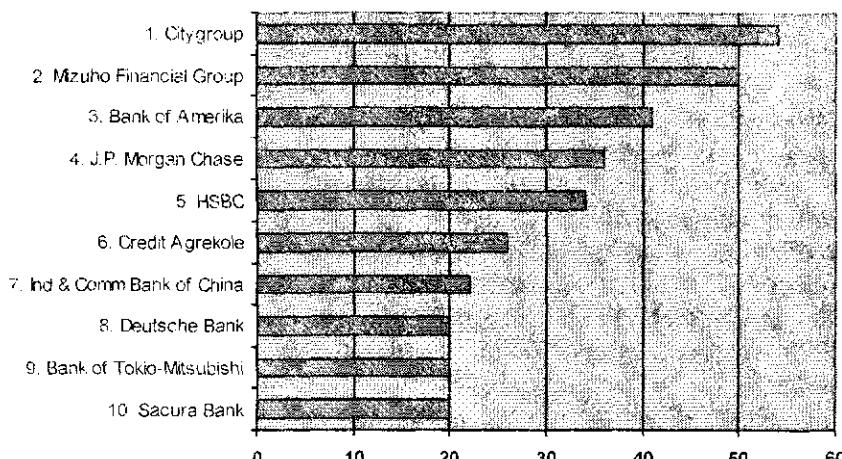
ши бажаради. Ривожланган давлаттарда марказий банклар, белгиланган тартибга асосан, хукуматга түгридан-түнри бўйсунмайди, лекин ўз фаолиятини хукумат билан мувофиқлаштиради. Марказий банкниң мухим функциялари валюта курсини тартибга солиш, мамлакатнинг олтин-валюта заҳирасини бошқариш, тижорат банклари, нул эмиссияси ва банк тизимини кредитланш устидан назоратни олиб боришидан иборат. Кўпгина мамлакатларда Марказий банкка (баъзи бир давлатларда Миллий банк леб юритилади) давлат карзини бошқариши, валюта назорати ва бошқа вазифалар юқлатилган.

3. Глобал трансмитгий банклар бутун дунё бўйлаб кені тарқалган филиаллари ва шуъба банклари мавжуд. Улардан ҳар бири дунёни барча молиявий марказларида амал килади ва глобал микёсда ўз мижозларига комплекс молиявий хизматни барча турзарини кўрсетилилади. Одатда, уларнинг мижози тури давлатларнинг хукуматлари ва йирик транс миллӣй компаниялар (ТМК) хисобланади. Бу туругга, одатда, ўрта хисобда 100 банк киради. Улардан биринги ўнталиги, миллиардлаб шахсий капиталига эга ва уларнинг таркиби куйидаги жадвалига кўрсатилади:

Глобал трансмитгий банклар

Дунёнинг ўта йирик активига эга бўлган трансмитгий банклар (ТМБ)

(миллиард долларларда)

Дүнёда активининг миқдори жиҳатидан ўта йирик бўлған рўйхатдаги 100 та глобал банк ва молиявий компанияларининг иккита биринчи ўринни Япония компанияси эгаллагайди, улар кўшилини натижасида ташкил топган: Mizuho Holdings ва Sumitomo Mitsui Banking. Бу рўйхатда жами бўлиб 11 ўринни япон компаниялари эгаллаган.

Шунингдек, бу рўйхатда Европа молиявий компанияларининг ўрни 53 тага етди. Шундан 11 таси - Буюк Британияда, 9 таси – Германияда ва 8 таси – Францияда жойлашган.

Европанинг энг йирик молиявий компаниясини немисларни Deutsche Bank ва Allianz компаниялари ташкил этади.

Америка молия компаниялари ушбу рўйхатдан 26 та ўринни газлаган. АҚШнинг энт йирик компанияси Citigroup хисоблашади ва рўйхатда учинчи ўринни эгаллаган. Саккизинчи ўринни J.P.Morgan Chase эгаллаган, у J.P.Morgan Chase ва Chase Manhattan компанияларининг кўшилиши натижасида пайдо бўлган. Бу глобал банкларни улущига банк активларини ярмига яқини тўғри келади.

4. *Йирик трансмиллий банклар* молиявий марказларда ва оффшор зоналарда ўзининг ваколатхоналари, филиаллари ёки шуъба банкларини очишган. Йирик трансмиллий ва глобал банклар ёки умуман турли хил турухдаги тијорат банклари ўргасидаги чегара ёки тафовут жуда кўп ва улар анча чалкаш ҳамдир. Глобал ва трансмиллий банклар қаторига 500 тага яқин банкларни кўшиш мумкин, улар барча банк активларини 85 фоизини назорат килишади. 13 та йирик молиявий марказларда ҳозир 1000 тага яқин глобал ва трансмиллий банкларининг филиаллари ва ваколатхоналари ишлаб турибди, уларнинг кўнчилиги ривожланган давлатларда жойлашган.

5. *Миллий банклар*, асосан, ўз давлатларинин територияларинда амал қилади. Гоҳида улар хорижий давлатларда ваколатхоналари ва филиалларини очишади, бир сўз билан айтганда, булар ҳам нишбатан унча катта бўлмаган трансмиллий банклар хисобланади. Хорижий давлатларда бир-икки ваколатхонаси ёки филиали бўлган банклар миллий банклар турухига киради. Трансмиллий банклар сони унчалик кўп эмас. Мисол учун, Америкадаги 15 минг банк ичida 150 таси (ёки жами банкларининг 1 фоизи) трансмиллий хисобланади. Миллий банклар, белтиланган тартибга асосан хорижий банклар билан кенг корреспондентлик тармоғига эга бўлишади.

6. *Ўрта ва кичик регионал, тармок ва ихтиослашган банклар*, одауда, ўзининг региони ёки гармони доирасида амал қилинадилар.

Күл холларда бу банклар халкаро валюта бозорларыга ва Евробозорга мустақил равища чиқышмайды. Бу гурухдаги банклар барча миллий банклар билан ва күргазма учун хорижий банклар билан корреспонденттик муносабатларини ўрнаттан бўлишали. Жами бўлиб ривожланган давлатларда 28 мингга яқин банклар бўлса, шундан катта қисми шу гурухдаги банклар қаторига киради.

7. *Оффшор банклар* дунё банк тизимида яна бир мұхим гурухни тасикил этади. Ҳозирги вактда улар жуда кенг таркалган. Уларсиз транс-миллий банкларнинг операцияларининг биронтаси ҳам амалга оширилмайди. Оффшор банклар, оффшор компаниялари сингари ўз оддиларига максад кўйиб тузилади. Улардан энг асосийси – солик тўланишини минималлаштириш.

Оффшор банклар кўйидаги ўзига хос томонларга эга:

- банкин рўйхатдан ўтказган давлатларнинг резидентлари билан ишлани хукуқига эга эмаслик;
- рўйхатдан ўтиш учун тўланадиган устав капитали миқдори, бонка давлатларга нисбатан анча паст миқдорда бўлади;
- банк солик тўловларидан тўлиқ озод этилган бўлади;
- оффшорда резерв саклаш ва бошқа банк нормалари бўйича талаблар, бошқа давлатларга нисбатан жуда ҳам кам талаб этилади, давлатдан ташқари операциялар бўйича валюта назорати бутунлай мавжуд эмас.

Кўйидаги оффшор банклар дунё иктисадиётида катта аҳамиятга эга: Мэн, Гернси ва Джерси ороллари, Багам ороллари, Сент-Кристофер ва Невис Федерацияси, Нидерландиянинг Антил ороллари, Аруби (Италия мафиясининг анъанавий макони), Кайман ороллари, Кариб давлатларига тегишли Теркс ва Кайкоса ороллари, Британиянинг Виргин ороллари оффшор бизнесининг бешиги ҳисобланган Панама ва ниҳоят бизга яқин бўлган Кипр давлати. Кейинги вактда оффшор бизнеси донғи чиқкан Швецарияниш хусусий банклари орқали кенг ривожланмоқда.

Кайман оролларида 500 дан ошик оффшор банклар ва 1300 та сугурта компанияси, дунёнинг 50 та иирик банкларининг 43 та филиали ва шуъба банклари рўйхатдан ўтказилган. Кайман оролларидағи банк филиалларида тўплланган депозит омонатининг жами миқдори астрономик суммага етиб, 150 миллиард долларни ташкил этмоқда. Гонконгда хорижий банкларнинг 1,5 мингдан ошик филиаллари амал қилмоқда.

Хозирги шарондада дунё трансмиллий капиталининг биронта ҳам молиявий тизими оффшор банкларини иштироксиз, умуман амалга оширилмайди.

Дунёйи банк тизими ўзида бутун планета тармоғини мужассам ажеттарида, кайсики, ушинг бўғинстарида ҳалқаро молиявий марказлар – йирик ТМБ ва унинг филиаллари тўпландиган (ёки йигитланган). Ҳар бир глобал ва йирик ТМБ ўзининг филиал тармоқлари ва шуъба банкларига эга ҳамда улар дунё давлатларининг катта қисмида фаолият кўрсатади. Бу тармоқлар тизимдаги молиявий оқим учун магистрал қувур хизматини ўтайди. Миллӣй банклар янги информацион технологиялар билан таъминланаб, мустаҳкам корреспондентлик муносабатлари орқали битта ёки бир нечта шунаканги магистрал қувурнирга ўланган. Трансмиллий ва энг аввало, миллӣй банкларга регионал ва тармок банклари корреспондентлик муносабатлари тизими орқали уланган, уларни сони жуда ҳам кўн.

Ҳалқаро фаолият маълум бир ташкилий иншариин талаб этади. Одатда банкнинг бош оғисида ихтиосослашгаши ҳалқаро остваремент амал килади. Уичалик катта бўлмаган банкларда бўлим ёки гурӯҳ бўлиши мумкин. Гоҳида ҳалқаро операцияларга жавоб берувчи битга менеджер ҳам етарли бўлади. Ҳалқаро департамент (бўлим) ўзининг функцияси бўйича мини-банк ҳисобланади. У умуман барча пассив ва актив операцияларни амалга оширади, банк ликвидлигини таъминлашни назардан кочирмай, хорижий валюгода турли кўришишдаги операцияларни амалга оширади. Ҳалқаро департаментнинг амалга ошираётган банк операциялари ичida куйидаги келишувларни алоҳида эжратиб кўрсатини мумкин:

- мижозларни ташқи савдо операцияларига аккредитивлар билан хизмат кўрсатиш;
- хорижий валюталарнинг олди-сотди операциялари;
- банк акцептлари савдоси;
- ҳалқаро кредит операцияларини ўтказиши.

Энди банкларнинг хорижий ваколатхоналари, филиаллари ва шуъба банклари фаолиятини таҳлил қилишга ўтказиши.

1. *Хорижий ваколатхонада*, одатда, штатлар сони уича катта бўлмайди, битта тажрибали мутахассис ва котибдан иборат бўлади. Улар маҳаллий банклар билан корреспондентлик муносабатлари тўғрисида келинишишади, маҳаллий молия бозори тўғрисида маълумот йиғишиади. Баъзи бир давлатларда хорижий банкларининг филиаллари ва ваколат-

хоналары очилини тақиқланған. Құпияча ваколатхоналар ишін филиал очилини бінан давом этади.

2. *Хорижай ғанақтары* үзіннің операциялари бүйічә мустақил банкларға үшінші кетали. Улар мустақил равишида ходимларни жаоб қылады, ленозит ва омонастар қабул қылады, кредитлар береді ва маҳаллій мөддия бозорида иш жоритады. Филиаллар отабанк (бош банк) төпшірігін бүйічә халқаро операцияларни амалға оширады. Ҳаммадан аввал отабанкнинг капиталидан мустақил ҳолда уларға маъсум міндеттерде мабтағ ажратылады. Филиаллар кайсы давлатда амал қилаётган бўлса, уннің хисоботи ва нормативлари ўна давлаттаниң марказий банки томонидан белгиланади. Бирор бир давлатда филиал очини учун ўна давлатни хукумати ва марказий банки рухсатномасы бўлиши зарур.

Баъзи бир давлаттарда хорижий банкларнин филиалдарига маълум бир операциялар тақиқланған (мисол учун, депозитларни жаоб этиши). Гоҳида хорижий филиалдарга харакат қилиш учун жуда катта әркінліклар берилген. Мисол учун, АҚШ хорижий банкларнин филиаллари учун, Федерал Резерв Гизимининг (ФРТ) мажбурий захира талаби, филиаллары жаоб этилган депозитлар учун сутурта бүйічә Федерал корпорациянин мажбурий сутурга тартыби кўлланилмайды ва улар бүйічә сутурга мукофоти тўлашнинг кераги йўқ.

АҚИда 1981 йылдан бошлаб, бош оғиседа АҚШ территориясидә жойлашты, хорижий банкларнин филиаллари *Халқаро Банк Бирлиги* (ХББ) деб номинандыган, маҳеус хисоб очини хукуқига эга. Бу ХББ хисобида евродоллар депозитларини қабул қилиш ва евродоллар кредитларини берни мүмкін, бунда ФРТ захираси талаба этилмайды ва ФК сутурга депозити талаби бүйічә сутурга қилинмасдан амалға ошириши мүмкін. ХББ операциялари факат хорижий резедантлар билан амалға оширади ва кредитлар факат АҚШ территориясидан ташкарида ишлатылыш мүмкін. Депозитларни минимал міндети ХББ учун 100 минг доллар даражада белгиланған.

Оффшор зонасінда гоҳида шелл-филиал (shell branch) деб аталувчи филиал түзілнади. у мустақил амал қылады, бош оғиседа амалға ошириладаётган операциялар учун, юридик цикоб бўлиб хизмат қылады, холос. Улар ваколатлы маҳаллій банкирлар томонидан номинал бошқарилади, чунки улар бош оғис орқали реал расмийлаштириллади ҳамда евродепозит қабул қилиш ва еврокредит бериш бүйічә «пошта кутиси» сифатида иплатилади. АҚШ транснациональ банкларнин 70 филиалда ўзларининг

шелл-филиаллари мавжуд. Шунни алоҳида кайд этиш зарурки 1990-йилларда бу филиаллар ўзининг балансида, бош оғисларига нисбатан ҳам кўпроқ ҳалқаро кредитлар берган.

1. *Ҳалқаро шуъба банклар* юридик жиҳатдан мустақил банклар ҳисобланади, уларни назорат пакети отабанк амал қилаёттган давлатга қарашли бўлади. Булардан фарқи шундаки, кўшма балқда отабанк назорат пакетига эга бўлмайди ва назоратни бошқа башклар ва комианиялар билан бўлишади. Кўпчилик йирик трансмиллий банклар, қаерда хорижий филиаллар очилиши тақиқланган давлатлар бўлса, филиаллари ва шуъба банкларини тузиш орқали ҳаракат қиласидар. Аммо кейинги-йилларда трансмиллий банклар тизимида шуъба ва кўшма банклар улушкининг кўпайиш тенденсияси юзага келмоқда. Шуъба банклар оғабанқдан умумий директивалар, нормативлар ва лимитлар олишади холос.

Шунга эътиборни қаратиш керакки, турли давлатларда бир-биридан жуда тафовутланадиган бухгалтерия ҳисоби ва банк фаолиятини тартибга соловчи нормативлар мавжуд. 1989 йилда 12 та ривожланган давлат ўзаро ҳисобларни ва тартибга солишининг умумий тамойилларини келишиб олишди. Хусусан, рискка караб капиталга йўналтирилган унификацияланган талаби қабул қилинди. Энди ҳар бир актив коэффициент рискига (0; 0,2; 0,5 ва 1) қараб кўпайтирилади, ҳосил бўлган сумма талаб қилинадиган капитал ҳисобланиши учун база бўлиб хизмат қиласиди.

Ҳалқаро банк операцияларини тўртда катта турухларга бўлиш мумкин:

I-чизма

Ҳалқаро банк операциялари таснифи

Ҳалқаро банк операциялари ва хизматлари

1. Банк ҳисоб-китоблари	2. Маблағларни жалб қилиш	3. Банк томонидан молиялаштирилиш	4. Нокредит операциялар
Ҳалқаро фондларнинг трансферлари	Талаб қилиб олингунча бўлган депозитлар	Банк кредитлари	Валюта дилинги
Ҳалқаро инкасса	Муддатли депозитлар	Молиявий лизинг	Деривативлар билан савдо-сотик

Банк акментари	Кредит карталери	Форфейтинг усулида молиялантириш	Фонд бозори-лаги ишлар
Халкаро аккредитивлар	Депозит сертификатлари	Факторинг	Брокерлик хизматлари
Халкаро пул ўтказмалари, пўл чеклари, чин-карталар ва бошқалар	Банк киммалин көзозларини сотиш	Лойихаларни молиялантириш	Халкаро андеррайтинг
	Евробозордан мебланг жалб килиш	Халкаро кўшилни ва бирзашинларни молиялантириш	Халкаро молиявий консалтинг
			Налкар маркетинг хизмати

Биринчи турхун халкаро банк ҳисоб-китоблари тошикинга этади. Бу бобда асосий эътибор банк ҳисоб-китобларини технология хусусиятинарига ва банкларнинг корреспондентлик муносабатларига каратилади.

Шунингдек, бу бобда, асосан, банк томонидан түрли шаклда молиялантиришиларни амалга ошириш учун маблагларни (рестрицый жайи қилиш масалаларини ўз ичига оладиган) банкларнинг актив ва пассивлар билан ўтказилишган фонз операцияларига тўхтагани ўтамиз (2-чизманинг иккичи ва учинчи турхун таркибига караиг).

Тўртинчи турхун туман банк хизматларини ташкил килиди ва улар халкаро покредит операциялари деб аталади. Ҳозирги найнада бу замонавий банкларга бу хизматлар сезиларди даражада даромад келтирили. Бунинг таркибига валюта, фонд ва дериватив бозорлардаги ишлар ҳамда андеррайтинг, молиявий консалтинг, молиявий бозор маркетинги ва бошқалар киради.

1.2. Корреспондентлик муносабатлари ва банк ҳисоб-китоблари технологияси

Корреспондентлик муносабатлари деганда банкларнинг маълум режимда информацияларни алманиши, ҳисоб-китоб ракамларини очни ва молиявий операцияларни амалга оширишга келишиб олишлар тушунилади. Корреспондентлик келишуви икки томонлама шартнома

шаклида ёки хатларни алмашып йўли билан тузилади. Корреспондентлик муносабатлари хисоб-китоб раками очмасдаш ҳам амалга оширилиши мумкин, унда ишлар информация алмашып билан чегаралана-ди холос. Банкларнинг корреспондентлик хисоб раками режими корхоналарни хисоб-китоб раками режими сингари жорий хисоб раками хисобланади.

Корреспондентлик муносабати ўринатилиштада, банклар банк номидан ҳужжатларни имзолани ваколатига эга бўлган шахснинг имзо пусхалари ҳамда электрон имзо ва электрон усулида ҳужжатларни етказишида имзо ўрнига ишлатилувчи нуял ўтказиш (телеекс) калити билан алмашадилар. Корреспондентлик муносабати ўринатилиштада бир банк учун одатда, маҳсус досье очилади ҳамда унда барча зарур ҳужжатлар саклаб борилади.

Банклар хорижий корреспондентлик банкларини танланада ушта ўта астойдил ёндашишлади. Ҳаммадан аввал унбу давлатда банк томонидан корреспондентта бўлган эҳтиёж инобатга олинади. У, одатда, бу давлатга банк мижозларининг қизиқиши билан асосланади. Танланадиган номзод банкнинг бугунги кундаги фаолияти ва молиявий жиҳатдан мустаҳкамлиги ҳамда ўта барқарорлиги (репутацияси) астойдил ўрганилади. Одатда, корреспондент сифатида таникли ва етарли равинида йирик банк танланади, унинг ишончлилиги ва хорижда зарур банк хизматларини операцион қўллаб-куватлаш борасидаги имкониятлари-га тътибор қаратилади.

Агар мишлий даражада тўловлар марказий банк орқали амалга оширилса, ҳалкаро хисоб-китоблар учун асосан банклараро корреспондентлик муносабатлари ишлатилади. Банклар бошқа давлатдаги банк-корреспондентларда жорий операцон ҳисоб (талаб қилиб олингучча депозитлар) ракамини очадилар. Бу хисоб ракамини очган банк, аввалио, ўзини ва сўнгра мижозларишинг эҳтиёжига хизмат кўрсатиш учун ундан фойдаланади.

Хорижий банклар томонидан маҳаллий банкларда талаб қилиб олингучча депозитлар ҳисоби, **лоро ҳисоби** (итальянчадан «loro» – «улар») деб аталиш қабул қилинган. Баъзи бир давлатларда бу ҳисоблар **востро ҳисоби** (итальянчадан «vostro» – «сизнинг ҳисобиниз») деб атала-ди. Ривожланган давлатларнинг йирик банклари бошқа давлатларнинг банкларига тегишли бир қанча лоро ҳисобларини очиб унга хизмат кўрсатадилар. Йирик банклар учун, лоро ҳисобини ушлаб туриш яъни бу депозит ҳисобларда боинка банклар пулини ушлаб туриш улар

учун бу күшимчә мөлиявий ресурс хисобланади. Одатда, уни ишлатышдан олинадиган даромад хисобни ушланаға кетадиган харажатдан анча күп бўлади. Бу ерда миллӣ валютада банкдаги корпоратив мижозларниң хисоб раками сингаридири, чунки банклар уларга жойлаштирилган маблагларни ҳам худди күшимчә мөлиявий ресурс сифатида ишлатадилар. *Лоро хисоби* хисобни ушлаб турган банк учун мажбурият хисобланаб, хисоботда пасив хисоблар қаторига қўшилади. Худди бошка депозит хисоблар сингари кўнгина давлатларда марказий банк томонидан лоро хисобидаги маблағ учун мажбурий резерв ажратмаси аниқланади.

Махаллий банклар томонидан хорижий банкларда очилган хисобни ностро хисоби (итальянча «nostro» – «бизнинг») деб аталади. Хисобларни мақсадини ҳаммадан аввал кулай қилиб биринчи харфдан зелаб колиши мумкин, яъни **ностро** – улардаги бизнинг хисоб, **лоро** – уларнинг биздаги хисоби. Шунда битта банкинг лоро хисоби унинг корреспонденти учун ностро хисоби хисобланади. Ностро хисоби балансининг актив қисмида *тагаблар* сифатида хисобга олинади. Ривожланган давлатларнинг банклари ҳар бир лоро хисобига нишбатан хорижий валютада ностро хисоби очишга ҳаракат қилишмайди. Агар лоро хисоби күшимчә даромад олиб келса, ностро хисоби уни ушлаб туриш учун нафакат ҳаражат, балки ресурсларни ҳам чалғитади. Мисол учун, Америка банклари хорижий банкларда бошка валютадаги ностро хисобини ушлаганга нишбатан доллардаги лоро хисобини нишбатан кўпроқ ушлайди. Халқаро банк ўзининг ностро хисобини халқаро саноат корпорацияси менежментига хос тамойиллар асосида бошқаради. Яъни, улар ностро хисобида ишламайдиган активларни жойлаштиришини минималлаштирадилар, вактинчалик буш маблағларини максимал самарали жойлаштиришига ҳаракат қиласидилар ва ҳоказо. Бир вактинг ўзида, ўз мижозларининг валютага бўлган эҳтиёжини қондирити учун, каерда ностро хисоби очилган бўлса, ўша давлатдаги ностро хисобида маълум миқдордаги ликвидли қолдикни ушлаб туриш керак. Ностро хисобида хорижий валютани ушлаб туришда маълум валюта риски юзага келади, уни баҳолаш ва зарур бўлса хеджирлаш керак.

Лоро ва ностро хисоблари хорижий давлатнинг валюталарида очилиши мумкин, бу ракам очилган банкда шу давлатнинг валютасида ёки учинчи давлатнинг валютасида ҳам хисоб очилиши мумкин.

Ҳар бир банк ўзининг лоро ва ностро хисоби бўйича бухгалтериясини, яъни учестини юритади. Банклар вақти-вакти билан ўзларининг

Ўзувларни солицигиріб туради, агар хатоликлар ва номувофиқлар юзаға келған бўлса, уни тұрттайдилар.

Барча заурұ валютта операцияларини амалга ошириш үчүн битта хисобнинг ўзи ҳам етарди бўлади. Одатда, бунаканя хисобга ривожланыёттан давлатлариниң банклари учун ривожланган давлатнинг банкida очылган лоро хисоби хизмат қиласди. Бу хисоб ишлагтиши пайтида, хисобнинг эгаси, ривожланыёттан давлат банки тоширикномаси бўйича маблағ хисобга туширилади (хисоб кредитланади) ва ундан маълум сумма чиқарилади (дебегланади). Мисол учун, Ўзбекистон банки Германиядаги корреспондент банкдаги ўзининг хисобидан маълум суммадаги европи Ўзбекистонга товар импорт қиладиган мижозга тұлаб беришига төпширик бериши мумкин. Бунда Ўзбекистон банкидаги импортёрнинг валюта ёки сўмдаги хисобидан тегишили сумма ундириб олинади. Шундай килиб валюта фонде харакати амалга ошади, яъни у Ўзбекистондаги банкни ва немис корреспондент – банкининг бухгалтерия китобида маълум ўзувларни амала оширип билан тугалланаси. Ўзбекистон банки Америкадаги корреспондент банкига ўзи учун Америка компаниясининг акциясими сотиб отиш учун, унга тегишили корреспондентлик тоширикномасини берини мумкин. Унда Америка банки бу банкнинг лоро хисобидан тегишили суммани чегириб олади (хисобни дебиттайди) ва сотиб олишан акцияни Ўзбекистон банкига жўнатади ёки Америкада ўзининг манфаати учун уни ишлагади (албаста, маълум комиссия олиб қелгани хечда).

Халқаро кредит олиш учун ҳам ривожланыёттан давлатларнинг банклари учун корреспондентлик муносабатлари шаклантирилади. Бундан ташкири, ривожланыёттан давлатларнинг банклари ўзининг халқаро репутациясини ошириш учун таникли ва таъсири катта бўлган банклар билан корреспондентлик муносабатларини ўрнатишади. Банк корреспондентлар кўпингта ҳамроҳ банкларни синдикатлашган кредитлар учун иштирок этишига тақлиф килиб туриншади.

Банк тўловлари технологияси иккита операциядан иборатdir:

1) банк-корреспондентга хабар (авизо) жўнатаб, маълум юридик ва физик шахсга маълум суммани ўтказиш бўйича тоширикнома берин оркали;

2) тўлиқ хисоб-китоб, яъни пул (трансфер)и амалда ўтказиб бериншдан иборатdir.

Узил-кесил хисоб деганда – тўловчи (мисол учун, импортёр фирманинг) хисобидан корреспондент банкнинг хисоби оркали олувчи (мисол

учун, экспортёр фирмани) хисобига пул маблағини ҳаракати ёки келиб тушишига айтилади. Пул маблағларини ўтказиб бериш жуда ҳам камдан-кам ҳолатларда нақд валюта ҳаракати билан амалга оширилади. Ҳамма вақт ҳам пул ўтказиб беришлар оддий бухгалтерия ёзувлари шаклида ўз тимсолини топади. Сотиб оловчи, яъни тўловчи хисобидан пул чиқарилади (уни хисоби дебетланади), сотувчи, яъни пул оловчи-нинг хисоби (кредитланади), яъни пул унга ёзилади.

Хисоб-китобларни иккита базаси (асоси) мавжуд.

1. Рамбурсирования (коплаб бериш). Хорижий банк мижоз фирманинг (импортёрнинг) талаби бўйича унинг хисобидан зарур суммани, экспортёр товар ҳақини тўлаб бериш учун ушбу банкнинг мижози хисобланган (ўзбекистонлик экспортёр учун) Ўзбекистон банкининг лоро хисобига пул ўтказиб беради, яъни пул туширилади. Шундан кейин у банк Ўзбекистондаги корреспондент банкка, унга зарур суммани (рамбурсировал) коплаб бергани тўғрисида хабар (авизо) жўнатади. Бу хабарни олиб, Ўзбекистондаги банк, хорижий валютадаги тегишли суммани экспортёрни дастлаб транзит, сўнгра валюта хисоб рақамига ёки унинг хоҳишига ва топшириқномасига кўра. долларни ўзбек сўмига конвертация килиб, уни экспортёрининг хисоб рақамига тушириб беради.

2. Дебетлаш. Рамбурсирлашга нисбатан дебетлаш тескари тартибда амалга ошади. Мисол учун. АҚШдан товарлар импорт килинаётганда, Ўзбекистондаги импортёрги банки, экспортёрги америкадаги банкига унинг лоро хисобидан товар сотиб олиш учун зарур суммани кўчиришга (дебетлашга) кўрсатма беради. Оддиндан у Ўзбекистондаги импортёр фирмани валюта ёки хисоб рақамидан тегишли суммани кўчиради. Бу хабарни олиб Америка банки олинган суммани ўзининг мижози бўлган экспортёрининг хисоб рақамига туширади (кредитлайди).

Халқаро валюта ўтказишлари қўйидаги воситалар билан амалга оширилиши мумкин:

- авиапочтајар;
- электрон тармоқ орқали;
- хорижий банк чеклари;
- пластик карточкалар ёрдамида.

Тижорат банки *авиапочта* ёрдамида валюта ўтказиш шаклини ишлатганда, корреспондент банкка пул ўтказиш хати (авизовка)ни жўпатади, қайсики, уни барча банклар тўлов йўриқномаси ёки кўрсатмаси сингари қабул килишади. Унда, қанча пул, қайси валютада, кимдан ва

кимга ўтказилиши керактігін күрсатылған бўлди. Хатда узин-кесил хисоб-китоб кандай амалға оширилиши күрсатыб ўтилган бўлди. Ави-зода зарур имзолар сони тўник бўлиши ва корреспондент банк ўзида мавжуд бўлган нусха билан ягона эканлигини тексириади. Џунё ама-лиётида авизони қалбаки таштириш ҳолатлари ҳам гоҳида учраб тура-ди. Мисол учун, Россияяде XX асрнинг 90-йилларида кенг масштабда қалбаки авизовкани ишлатиш йўли билан ўтиришлар содир бўлган.

Электрон тармоқ орқали валюта ўтказиш худди авиапочта шаклига ўхшаб кетади. Уни, оскачасига килиб айтганда, телеграф пул ўтказилиши деб ҳам атасади, чунки XIX асрнинг 60-ийчиликчагача, яъни компьютер тармоқлари юзага келгунча, бунаканти гўловлар телеграф ишлатилиши орқали амалға оширилган. Электрон пул ўтказиш (трансфер) электрон имзолар билан ёки маҳсус тест калитти билан идентификация келинади.

Банк чеки ишлатилиши билан валюта ўтказиш авиапочта ёрдамида валията ўтказишга нисбатан анчагина ишончли хисобланади, чунки бу ҳолатда банк топширикномаси тўловчи банкка бевосита келиб тушади. Мисол учун, Ўзбекистон банки АКИДаги корреспондент банкка жис-моний шахстга маълум суммани бериш тўғрисида топширикнома билан чек ёзиб беради. У АКИДага келиб, кўрсангизган банкка чекни тақдим этиб ва уни ҳакиқийлиги текширилгандан кейин нулини олади. Гоҳида чекни тақдим килишда, Ўзбекистондаги банкдан кўнимчча тасдиқловчи хабар (авизо) талаб килинади.

Кейинги вактда яна ҳам кенг тарқалиб бораётган халқаро хисоб-китоблардан бири пластик карточкалар ёрдамида валюта ўтказилиши шакли хисобланади.

Кейинги 10 йилликда эса хабарларни етказилиши ва узин-кесил хисоб-китобларни ўтказиш **компьютер тармоғини** ишлатиш билан амалға ошириш фаол ривожланмоқда.

Халқаро банклараро мотивий телекоммуникация жасияти тизими (Society for World-Wide Interbank Financial Telecommunications - SWIFT) 1973 йилдан бошлаб амал кила бошлади, уни базаси аслида «НАТО» телекоммуникацион каналларининг банк хабарларини етказиш учун ишлатадиган тизимга асосланган. У факат хабарларни етказиш учун ишлатилади, лекин узил-кесил хисоб-китобларни амалға оширишга мўтжалланмаган.

SWIFT Брюсселдаги штаб-квартираси билан нотижорат ҳамкорликда хисобланади. Унинг асосида информацияларни кайта инглаш регионал

марказлари (процессинг марказлари) ташкил этилган (Европа учун) нидерландларда, (Осиё учун) Токиода, (Шимолий Америка учун) Вашингтонда ва (Лотин Америкаси учун) Бразилияда. Регионал процессинг марказлари давлатлар билан бөлгөнгөн, мисол учун, Москвада (Россия учун), ўз навбатыда, улар бу тизимнинг аъзолари бўлган банклар билан бөлгөнгөн. SWIFT 130 та хабарлар стандартларига асосланади, кайсики, унда барча банк операцияларини кодлаштирилган, яъни кредитлар, валюта алмашинувлари, аккредитивлар ва бошқалар. SWIFT стандартлари кўпчилик давлатларда инфомрацияни етказилиши ва қайта ишлаш учун умумкабул қилинган тартиб хисобланади. Улар тўлиқ хотда мииллий тизимнинг узил-кесил хисоб-китобига мос тушади.

Кўпчилик ривожланган мамлакатларда узил-кесил хисоб-китоб учун мииллий компьютер тизими ишлатилади. Мисол учун, АҚШ Федерал Резерв Тизими (ФРТ) ўзининг «FedWire» деб номланган хисоб-китоб тармогига эга. Россиядан ва Ўзбекистондан фарки шундаки, АҚШда тижорат банкларининг резерв хисоби (федерал фондлари) ФРТда музлатилмаган, улар операцион хисобланади, яъни улар орқали хисоблардан тўловларни амалга оширса бўлади. Резерв хисобидаги ошикча маблағларни (федерал фондтарни), айни шу дакикада федерал фондлар учун белгиланган нормативларга етмай турган банкларга сотиш мумкин. Федерал фондларнинг бозори жами пул бозорини амал қилишига асос хисобланади. Шу асосда «FedWire» тармоги амал килади. Банклараро операциялар амалга оширилишида «FedWire» бир зумда тўловчи хисобидан пулни чиқаради (уни хисобини дебетлайди) ва уларни пул олувчи хисобига ўтказади (яъни, унинг хисобини кредитлайди). Ҳар бир операция ҳеч бир нарсага боғлиқ бўлмай ва узил-кесил амалга оширилади. шунинг учун ҳам неттинг, яъни умумий хисоб таълаки шинмайди.

«FedWire»га альтернатива, яъни таълабгор сифатида *Клиринг палатасининг банклариро тўғлов тизими* (Clearing House Interbank Payments System - CHIPS) хисобланади. «FedWire»дан унинг фарки – бу хусусий фирмадир. У «on-line» режимида ишлайди, яъни тўловлар банкларнинг хисоб-китоби 20 компьютер базасидан сўнг – реал вактда амалга ошиди. Бу тизимнинг барча иштирокчилари Нью-Йорк шахрида жойлашган. Бир кунлик обороти (айланмаси) 1 трлн доллардан ошиди. CHIPS клиринг тизими хисобланади, яъни узил-кесил хисоб-китоби иш куни охрида амалга оширилади.

Бошқа банклар билан ўзаро боғлиқликни таъминлаш учун CHIPS

давлат тармоғи ҳисобланган «FedWire»да ўзининг ҳисоб рақамига эга. Марказий СНIPS компютери иш куни якуннада иштирокчилар операцияларининг якунини чиқаради ва унга мувофиқ ҳар бир иштирокчи тизимга қанча пул кўшини ёки олиши кераклиги белгиланади. Бундан бошқа, СНIPS тизимдан ташқари банклардан қанча пул олиш ва чиқариш кераклиги ҳам аниқлади. «FedWire» ва СНIPS тармоғи орқали талаб килинадиган суммалар алмашгандан сўнг, компьютернинг ўзи банкларнинг ҳисоб-китоби бўйича нетто-суммаларни тақсимлайди, улар эса, ўз навбатида, барча тизим иштирокчилари бўйича тақсимлайди.

1.3. Банкларнинг халқаро депозит ва кредит операциялари

Депозитлар йирик халқаро банкларнинг пассивларини катта қисмини ташкил этади. Мисол учун, 2001 йилнинг бошларида олти йирик Япония банкларининг депозитлари жами пассивлар суммасининг 84,7 фоизига етган. АҚШнинг йирик трансмиллий банки ҳисобланган Citicorp депозитлари 76,5 %, Англияning Barclays Bankда 80,7 %, Франциянинг Banque Nationale de Paris – 78,1 % ва немисларнинг Deutsche Bankida -- 62,6 фоизга етади.

Халқаро ва трансмиллий банкларнинг депозит сиёсати қатор ўзига хос томонларга эга. Уларнинг пассивлари шакллананишида маибаларни кенгайтириш ҳисобига депозитларни жалб кишишда улгуржи деб аталувчи ёндашиш етакчилик кильмоқда, буни таркибида корхоналар, хукуматлар, индивидуал (якка) омонатчилар, турли фондларнинг маблағлари ва хайрия жамиятларининг ҳам бўш маблағлари мавжуд.

ТМБларнинг фаолиятининг халқаро миқёсда кенгайини депозит базаларини деверсификация килишга олиб келади, чунки омонатчиларнинг доираси кенгаймоқда ва сусда капиталини йиғилиш миқдори ошмоқда.

Иқтисодиётнинг халқаро миллийлашуви шароитида ТМБ депозит базасини шакллананишида ўзига хослик, иқтисодиётнинг давлат томонидан тартибга солиниши билан ва депозитларни «кўпвалютали» аспектда бошқариш билан бөғлиқдир. Бу шунда ўзаксини тоғмоқдаки, ТМБ валюта операцияларини аниқ йўлга кўйилган тизимда бошқаришини шакллантиради, шу жумладан, валюта базалари ўртасидаги мувофиқликни таъминлайди. Халқаро бозорда содир бўлаётган ҳодисаларга қараб, ТМБлар ўзининг депозитлари миқдорини ва ҳамда уларни валюта таркибини ўзgartирмоқдалар. Бу нафакат хорижий операцияларнинг валю-

та рискини камайтириш имкониятими яратибгина қолмай, балки ундан калтагина фойда олиш имкониятими хам бермоқда.

ТМБнинг кредит операциялари хам ўзига хос хусусиятларга эга. Одатда, кейинги пайтда, ТМБ ўз операцияларида оффшор филиаллари ёки шуъба банклари ва молиявий марказлардаги филиалларидан фойдаланмоқдалар. Қанчалик даражада ТМБ капитал ҳаракатини ўчининг тузилишилари ҳисобланган оффшор банклар орқали соддалашган механизмини яраттишигини ва у қанчалик самарали ишлаётганлигини куйидаги чизмада кўриб чиқамиз:

2-чижма

ТМБ таркиби тузилишида молиявий оқимлар

Молиявий марказларининг бирода жойлашган ТМБ филиали халқаро капитал бозоридан молиявий ресурсларни жалб қиласди. Бизга маълумки, бунда маблангларни жалб килиш минимал бахода содир бўлади, яъни амалга оширилади. Кейин у бу пулларни шу банкнинг оффшордаги филиалларидан биринга ўtkазади. Оффшор филиали (ёки оффшордаги шуъба банки) бу маблангларни қайсиdir компанияга кредит маблағи сифатида бу пуллар керак бўлиб турган бўлса, пулни қабул киладиган ўниа давлатдаги (шуъба банки) филиалига ўtkазади. Албаттa, кредит капитал бозоридан жалб килинган маблағ паст фоизда эмас, балки анча юкори фоизда берилади. ТМБнинг учта бўлимни ўртасида шартнома шундай тузиладики, олинадиган фойдани ҳаммаси оффшор банкida қолади. Сабабит, бу жойда солик умуман тўланмайди.

Албаттa, тукуннарли, ҳаракат бирнеча бор бошқача тартибда амалга оширилади. Аввало айттайлик ривожстанаётган давлатда жойлаш-

ган бальзи бир компаниялар ТМБ маҳаллий бўлшумларига мурожаат қилиб кредит сўрайдилар. Ундан кейин юкорида ёзилсан барча механизм ишга тушиши учун харакатга солинади. Натижада компания унга маҳаллий банклар кредит бериши мумкин бўлган фойзга нисбатан, анча паст фойзда кредит олади, чунки маҳаллий банклар ушбу давлатнинг барча соликларини тўлашади ва ундан ташкири улар капитал бозорига тўғридан-тўғри чиқиб арzon ресурега эга бўла олмайдилар. Шундай қилиб, ўзининг бўлимларини рационал жойлаштирганингидан олган афзаллигини ҳаётта татбик этиб, ТМБлар рақобат жангига ютиб чиқадилар.

Кейинги вактларда халқаро банк хизматларининг мураккаблашиш тенденсияси юзага келмоқда. Шундай мураккаб хизматлардан *халқаро молиявий лизинг, фактиринг ва форфейтинглар* улувчи айниқса кўпайиб бормоқда.

Лизинг (инглизчада «lease» – «ижарага олмоқ»), яъни лизинг олувчи буюртмаси бўйича сотиб олинган ёки ўзида мавжуд бўлган мол-мулкни лизинг берувчи томонидан лизинг олувчига фойдаланиш учун берилishiни ўзида мужассамлаштиради. Бунда лизинг олувчи шартнома бўйича мана шу олиниадиган мол-мулкни аниқ келишилган маъзум тўлов билан шартни муддатга ишлатиш хукукига эга бўлади. Биринчи бўйиб лизинг Американинг «Белл» номли телефон компанияси томонидан қўзинанилган, яъни улар телефон аппаратларини сотишмаган, балки фойдаланиш учун ижарага беришган.

Хозирги вактда лизинг берувчи сифатида, таркибида лизинг бўлими ёки лизинг компаниялари бўлган банклар қатнашмоқда. Лизинг компаниялари, одатда, банклар билан жуда чамбарчас боғланган ёки уларнинг шуъба корхоналари хисобланади.

Молиявий лизинг дейилганда қуйидаги ҳолат назарда тутади, яъни лизинг олувчи лизинг даврида тўлайдиган тўлови билан ижарага олган мол-мулкнинг қийматини тўлик коплай олиши тушунилади. *Операцион лизинг* бундан фарқланади. Яъни бунда мол-мулкнинг хизмат мулдати кўп марта киска бўлишига қарамай, унинг кўп марта ишлатишга берилиши назарда тутилади. Гоҳида қайтариладиган лизинг ҳам учраб туради, бунда асосий воситани эгаси лизинг берувчига сотади, кейин уни ижарага олади. Бу гоҳида солик тўзаниш пунктни назаридан манфаатли хисобланади. Халқаро лизингни турли-туманлиги «дабл дин» келишувлари хисобланади. Буюк Британия лизинг компанияси шунақанги келишув доирасида самолётларни сотиб олиб, сўнгра уларни Американинг

лизинг компанияларига берган, улар, ўз наебатида, бу самолётларни маҳаллӣ авиакомпанияларига лизингга берин. Манфаат шундан иборатки АҚШга нисбатан Буюк Британия мулкдор сифатидаги солик тӯлайди. Шу вақтда АҚШнинг лизинг компаниялари эгалик дукуки учун солик тӯламайди.

Одатдаги кредитдан лизингнинг афзаликлари куйидагилардан иборат:

1. Лизинг аванс тӯловини назарда тутмайди ва бирданига тӯловининг бошлангичини ҳам тараб килимайди. Мол-мулкнинг 100 % киймати лизингда ҳақиқатда кредитланади.

2. Лизинг шартномаси кредитга иисбатан ёнгил тузилади, чунки лизингга олинидиган мол-мулкнинг ўзи унинг таъминоти ҳисобланади. Шартномани бажармагандан, лизинг берувчи мол-мулкни қайтариб олиб қўйини мумкин.

Халқаро лизинг шартномаси тузилишида валюта рискини, божхона режимининг ўзига хослигини, лизинг берувчи ва олувчи давлатларда соликқа тортиши хусусиятини ва бу давлатлар ўргасида икки томонла ма соликка тортилмаслик келишувининг мавжудлиги каби ҳозратларни инобатта олиш зарур.

Факторинг – бу экспортнинг молиялаштириш операцияси ҳисобланади. бунда банк экспорт товари ортиб жўнатилгандан кейин, экспорт кизлинган товар суммасини экспортёрга қайтаради ва ундан кейин банк импортёрдан қарз олади. Ҳозир халқаро факторинг йирик экспортёrlарнинг барча экспорт операцияларида 15 фоизларга тўғри келади. Асосан у АҚШ, Буюк Британияда ва Японияда кенг тарқалган.

Факторинг келишувида, одатда, тўртта томон иштирок этади, булар: экспортёр, экспортёр давлатдаги фактор компанияси (фактор-экспорт), импортёр ва импортёр давлатдаги фактор компанияси (фактор-импорт). Фактор компаниялари ёки фактор компаниялари банк билан жуда яқин боғланган ёки уларнинг шуъба корхоналари ҳисобланади. Гоҳида банклар ихтисаслашган фактор бўлимларини ташкил қиласидилар.

Факторинг операциясининг технологияси куйидагича бўлади. Экспортёр импортёрга кредитга товар тақдим этгани сингари, вексель мажбурияти билан товарни расмийлаштириб шартнома бўйича хорижга маҳсулотни ортиб жўнатади. Экспортёр давлатдаги фактор компанияси, импортёр давлатдаги фактор компаниясидан олинган информацияга асосан, экспортёр билан шартнома тузишади ва шартномада кўзда тутилган вексель мажбуриятидаги суммани валютада

экспортёрга бирданига тұлаб беради. Импортёр давлатидаги фактор компания, шарынномада күзде тутилған муддатда тұловини харидорға тұлаб беради.

Факторинглиниң ривожланиши туралы давлатарниң фактор компаниялари ўртасыда корреспондентлик мүшсебабалар тармоғы мавжудligиге болғыл әмас. Экспорт факториги, одатда, міноз билан жуда яқындаи шылаған холаттарда берилади, холос. Факторинг тұлови иккі қисмдан иборат: бириңчиси, хизмат тұлови, у 0,2 даи 3,5 % төбәраниң туралы; иккінччиси берилған кредит учун фоиз тұловидидер.

Факторинг: барча шартырокчылар үчүн манбастаның. Банклар үзинине хизмет күрсегиши соҳасини көнгайтиради ва берілген кредити бүйіча құшымча даромад оладылар. Экспортёрлар сотищдаги тұлов кечикишини бир зұмда сотишиң айлантириб, үз мабдәллары обортини тезлаштырадылар. Импортёрлар экспортёрге аванс суммасын үтказмаса хам бўлаверади, товарни согышдан тушадиган маблагта қараб тұлаб боради.

Форфейтинг факторинг операциясини давоми ва көнгайиши хисобланади. У экспортни молиялаштиришда импортёр векселини регресс хукукисиз хисобга олиш йўли билан молиялаштиришдан иборат. Банк (форфейтер) экспортёрга чигирма билан векселни сөтиб олади, иш билан у тұловининг тұланмасын билан болғыл әки импортёр томонидан тұловининг кечиктирилиши каби барча рискларни үз зиммасига олади, бундан ташкари, у экспортёрга сұтиroz билан мурожаат килиш ваколатидан хам айрилған бўлади. Форфейтер ўзига хаттоғи импортёрнинг банкрот бўлиши ва кафиллик рискини хам үз зиммасига олади. Чигирма микдор (дисконт)и импортёрнин рейтингінің, давлат ва валюта рискинің қараб белгиланади.

Форфейтинг ўзіда экспортни молиялаштириш ва рискини сұгурталаш механизмини мужассам етади. У давлат томонидан экспортни кредитлаш ва сұгурталаш механизмини көнгайтиради. Кўпчилик экспортёрлар форфейтингни орзу қилишадилар, чунки у экспортнин давлат томонидан сұгурта қилинмайдиган күн рискларин сұгурта қилади. Форфейтинг хизматларини хөзирда жуда қўнчилик йирик банклар үз зиммаларига олган. Фақат Лондон шаҳринин ўзіда уларни сони 100 даи ошиқдир.

Халқаро кредитлаш, лизингни, факторингни ва форфейтингни қўшиганды, барча келишувлар кредит берилүшін, ишлатишини ва кайтарилишини маҳсус шарт-шароитлар асосида белгиләнүшини талаб эта-

ди. Кредит берилишининг муҳим шартларидан бири – *фоиз ставкаси* ҳисобланади.

Фоиз ставкасининг базаси учта асосий усул билан аниқланади:

1) қисқа муддатли давлат облигациясининг *фоиз ставкаси бўйича*. Банк доимо пул деб давлат қозига ишонади. Хорижда ҳисоблашиди, бунда амалда ҳеч қацақа риск юзага келмайди. Аммо 1998 йилда Россия давлатида содир бўлган инқироз пайтидаги хаммани довдиратиб ташлаган тажриба шуни қўрсатдики, ҳаттоқи давлатнинг қиска муддатли қозига тикилган маблаглар ҳам рисксиз эмас экан;

2) *прайм-рэйт ставкаси бўйича*, яъни биринчи даражали қарз олувчиликар учун кредит бўйича ставка. Прайм-рэйт ставкаси ҳар бир банк томонидан, фондни жағиб килиш билан боғлиқ харажатларни қоплаш учун, кредитлаш бўйича операцион харажатлар ва максадли фойда озиш учун етарли даражада ўринатилади. Бу ставка хаммадан аввал муддатли депозитлар бўйича фоиз ставкасига боғлиқ бўлиб, кайсики у, биз қўрсатганимиздек, ҳалқаро банкларнинг кредит операцияларини ўтказишга асосий манба бўлиб хизмат қиласди;

3) *LIBOR ставкаси бўйича* – Лондон банклараро бозорида и таклиф ставкаси. Бу ставка евродоллар бозорида қарз олиш баҳосини аниқлайди ва европозорда молиявий ресурслар манбаи бўлиб кредит ставкасини аниқлаш учун база бўлиб хизмат қиласди.

Кредит ставкаси куйидаги формула билан аниқланади: база ставкасига (прайм-рэйт, *LIBOR* ва бошқалар) фоиз учун рисклар кўшилади.

Кредит рискларини молиявий, валютали ва мамлакат рискларига бўлиш мумкин.

Молиявий рискларни ёки қарзнинг қайтмаслик рискларини белгилантган тартибга асосан учта «С» билан баҳолаш мумкин:

- character – репутация, қарз олувчининг табиати ёки тартиблиятлизомли эканлиги;
- cash flow – унинг пул оқими;
- capital – қарздорнинг капитали (сармояси).

Қарздорнинг репутациясини баҳолани учун, одатда, бутун дунё бўйича потенциал қарздорлар тўғрисида мавжуд маълумотлар, информация-қидибувчи фирмалар хизматидан фойдаланилиб аниқланади. Бундан ташкари, банклар ўртасида мижоз билан ўтказилган операциялар тўғрисидаги конфиденциал маълумотларни ўртоқлашиш қабул қилинган. Ушбу маълумотлар асосида банклар асосий потенциал қарздорлар тўғрисида кредит тарихини шакллантирадилар.

Цул оқими «ақ қарздорнинг капиталини баҳолани комиания балансини биринчи бўлиб кўлга олгандан, қарздорнинг молиявий аҳволи «лахзалик сурат» сингари банкир хотирасида қолиши керак.

Валюта рисклари қўйидагилардан иборат бўлади:

- валюта курсларини ўзгаришидаги (валюта курси ўзгариши) риски;
- миллий валютанинг бир зумда девальвация бўлиши билан боғлик риск, булинг натижасида хорижий валютада олингган кредит, кайтмай қолиши мумкин, маълумки бундай ҳолат 1998 йилдаги Россиядаги инқироз натижасида кўпгина корхоналарда содир бўлган эди;
- валюта назорати талабининг ўзгаришидаги риск. Мисол учун, хорижга валютани олиб чиқиш, фоизларни тўлаш ва асосий карзни тўлашлар кабиллар ҳам кўшилган ҳолда, яъни бунда давлат томонидан валютанинг олиб чиқиб кетилини бутунлай тақиқланиши ёки маълум муддатга музлатиб кўйилиши мумкин.

Мамлакат рисклари валюта рискларини қамраб олади ҳамда карз олувчининг давлатида макроқитисодий шароитни калтис ўзгариши рискини, қарз олувчи фирманинг миллийлаштирилиши эҳтимоли ва қарз олувчининг давлати ҳарбий низоларга кўшилиб кетиши каби ҳолатлар билан юзага келадиган рисклар бўлади.

Халқаро кредитлашида рискларни камайтишини учун, кредит таъминотига гаров ва кафиллик ишлатилиади.

Одатда гаров сифатида қўйидагилар ишлатилиади:

- қимматли қоғозлар (давлат облигациялари, юқори ликвидли акциялар ва ҳоказолар);
- кўчмас мулк (бино, асбоб-ускуна ва ҳоказо)лар;
- қимматли актив (кема, самолёт ва ҳоказо)лар;
- омбордаги, йўлдаги товарлар ва ҳоказолар;

Қарздорнинг кредитини қайтаришга қўйидагилар кафиллик бериси мумкин:

- давлат органлари ва ташкилотлари;
- йирик банклар;
- яхши кредит рейтингига эга бўлган корхоналар.

Кафиллик - кафиллик қоғози ёки векселлар билан тасдиқланади.

1.4. Нокредит банк операциялари

Хозирги босқичда банк хизматлари спектрининг кенгайини ва банк даромадларида нокредит хизматлар узушининг кўпайиши дунё

мижёсида банк иши ризөлланышида мұхым тамойндар сиғатыда намесін бўлмоқда. Йирик банклар ўз мижозларининг барча молиявий хизматларга бўлган талабини көлдира бориб, молиявий супермаркетларга айтганмоқда. Банклар мижозлар келишувларини сұғурға кильдилар, информасиян ва консалтинг хизматларини кўрсағади нар, улифинарга евробозорга, хорижий фонд ва дериватив бозорларга чиқишларини таъминлайдилар, бу бозорларда ишлашда ўргакашлик ва брокерлик хизматларини кўрсагади, андеррайтинг билан шугулланади, яъни ўзи корпоратив мижозлари акцияларини жойлаштириш бўйича дастлабки ишларин амалга оширади, мижозларининг мол-мулжаларини ишончи (траст йўли билан) бешкаришни ҳам ўз зиммасига олдилар.

Молиявий комплекслар доирасида банклар, инвестиция, сұғурға ва молия компаниялари, нафака ва ўзаро фонdlар ўртасида тағовутлар боргани сари йўқолиб бормоқда. Банкларнинг сұғурға компаниялари билан интеграцияшуви ва бирлашуви тенденцияси тез-тез содир бўлмоқда. Бунга сабаб, банк ва сұғурға фаолияти ўртасида ўзаро яқинлашни жараёнидир. Банклар жуда ҳам даражада сұғурға хизматлари соҳасига кириб бормоқда. Европада хозирги вактда ҳаётни сұғурлашнинг 19 фоензи банклар хисобига тўғри келади, Францияда банкларни улуни бу соҳада ўта қўн бўлдиб, умумав банклар амалда ўз зиммасига сұғурға компаниялари функцияларини ҳам олганлар.

Кейинги йилларда йирик банклар фаолиятида оғирлик маркази аста-секин комиссия – ўргакашлик хизматиша ўтиб кетмоқда. Ҳалқаро банклар қимматли қонозларни сотишдан озинадиган комиссиян мукофот хисобидан фойдалани, улар билан иккиминчли бозорда савдодан тушадиган даромадни кўпайтириб, консультация ва илмий-аналитик ишлар учун гонорарларни (хизмат ҳаки), мол-мулжаларни саклаш ва бешкаришдан мукофот суммаларини кўнайтира бориб ўз даромад маибаларини диверсификация қилиши а эрншмоқдалар. Экспертларнинг баҳолашлига қаранди, йирик банкларнинг оладиган фойдасини ярнидан кўп ўргакашликдан тувалиган даромадларга тўғри келмоқда. Воситачилик операциялари банклар билан номолиявий корпорациялар ўртасида пайдо бўлаётган узоқ муддатли алоқалар асоси хисобланади. Бу алоқалар корпорацияларини назорат пакет акцияларини сотиб олиб қўйини, корпорацияларни ҳалқаро даражада кўшизиши ва бирлашиши жараёнларига банкларнинг иштирок этиши йўлари билан содир бўлмоқда.

Воситачиликнинг тўғридан-тўғри кредитлашга нисбатан афзаллиги шудан иборатки, бунда банклар молиявий рискларни, шунингдек,

ҳаттоки, қарздордан ссуданинг қайтмаслик рискини ҳам қўшган ҳолда, кимматли қоғоз эгасининг зиммасига қўймокда. Буларнинг натижасида капитал бозорининг таркиби жуда сезиларли даражада ўзгариб кетди. Агар ўтган асрнинг 70-йилларида ҳалқаро капитал бозорининг 80 фойзи банк кредитлари ташкил этган бўлса, 90-йилларга келиб капитал бозорида асосий ўринни худди шу микдор улушида турли кимматли қоғозлар эмиссияси асосида берилган ҳалқаро заёмлар эгаллади.

Кимматли қоғозлар билан ўтказиладиган ўртакашлик операцияларини банклар одатда *чайқовчилик келишиувлари* билан уйғунлаштириб олиб борадилар. Бунда ҳалқаро банклар шундай хизматлар кўрсатади, яъни, инвесторларга «тойувчан» фоизлар билан облигацияларни сотиш, эмитентни облигация бўйича даромадини ўзи чиқарган икки валютали заём деб аталаувчи бошқа кимматли қоғозларга реинвестиция қилиш имконатини бериш ва ҳоказо. Кейинги ҳолатда инвестор валюталар курсидаги тафовутдан қўшимча фойда олиши мумкин, чунки унга ёзилётганда, яъни уни сотиб олинаётганда кимматли қоғознинг курси битта валюта курсида акс этса-да, у бошқа валютада ҳам қопланади ёки тўлаб берилади.

Нафақа фонди ва бошқа иституционал инвесторлар билан банкларни *ишончли операциялари* ошиб бораётганлиги узок муддатли капитал қўйилиши учун банкларга йирик манба бўлиб хизмат килмоқда. Ҳалқаро банклар уларга ишончли бошқаришга берилган фонд маблагларини кимматли қоғозлар курсидаги тафовутдан фойда олиш мақсадида сармояни хорижга жойлаштиришда ўртакашлик қилишадилар.

Банклар *саноат корхоналарини ташкил томонишида* фаол роль ўйнамоқдалар. Кейинги пайтларда катор кредитлайдиган корпорацияларни трансмиллий монополистик иттифоқларга бирлашиши банклар томонидан қўллаб-куватланмоқда, чунки бунда карз олувчи корхоналарнинг банкротлик риски камаяди ва шунинг билан бир қаторда уларнинг молиявий операциялари микдори ошади, уларни юритиб банклар яхшигина фойда олади.

Банк капиталининг тўгридан-тўгри саноатга кириб бориши саноат компаниялари акцияларининг банклар томонидан сотиб олиниши, чиқарилиши ва жойлаштирилиши йўли билан содир бўлмоқда, янги корхоналарнинг таъсис этилишида банклар фаол иштирок этишмоқда.

Дунё иқтисодиётида ГМК бош хўжалик субъектига айланган шароитда, уларнинг ҳисоб-китоб операциялари жуда ҳам ўзгариб кетди. Ҳалқаро ва трансмиллий банклар уларнинг ич-ичига кириб кетиб хиз-

мат күрсатмокла. Атар аввал ҳисоб-китоб операциялари міжжине төзініриқнамасы бүйінча хорижні ваншоганынғанды-сөтдиси билан таңки савдо операциясынға ынебатын хизмет күреатынған бұлса, әндилік да банкдар ІМКнан нафакат ички молиявий ҳисоб-китобларини ва халқаро ҳисоб-китобларини, таңқи дүнә билан бұлдаған барча молиявий мұносабатларини әнди банклар үзлары бошқармекдалар. Банкдар интеграцияның компьютер марказы базасыда ТМКларине бутуы ның әдеб мәбдүлшарының болашарының тазимини яратынды, улардың гаркингі тиесінде киругучи қамма ишилд чикарылған бұлымдарынан барна банк ҳисоб рақамдары ахволиң түгрисінде уларнинг иштиёрита аник информациини йығыны, умумланғыштың және тәжірибелі имкониятын бермоқда. Буаның натижасында, банк ҳисоби бүйінча нүс кабылдағаннан кейін ҳақиқиеттік қаралатын ТМК бухгалтерия китоби ҳаракати ўртасадағы вакт тағонкути жуға сезіндерден дарежада қыскармекда.

Кейинги вактта күнгіна банклар халқаро молия бозорыда фаянсият юритіннан иштеселештан консалтинг комианняларини сұрғиб чикарынша ҳаракат күлиб, консалтинг бизнесінде ҳам фәзл дарежада киришиб кетмоқдалар. Хозирғы пайтада консалтинг хизметі йирик халқаро банктарга 25 % даромад келіп шығында.

Мана анча зақыдан бери банклар лойихаларни молияшытушынан ашилғанда иштеп орнанғанда: лойиханы амалға ошириш бүйінча барча смета ҳаражаттарини тұламоқда, үзиниш мутахассислары кучи билан лойихалаштырылғанда бевосита ингирок этмоқдалар ёки буюртмачаниң малакалы консультация билан таъминламоқда. Банк билан ҳисоб-китоб буюртмачанинин ҳен қандай бошқа маблаглары жалб этилмасдан, янги куризмадын корхона фойласидан амалға оширилмоқда. У мұман олғанда, катор холаттар борки, бунда банкстар ушбу обьектлар акцияларыннан шерік-әгасига айланмоқдалар.

Заманавий банк әндилікке тобора *information-analitic марказы* айланып бормоқда, үз міжжозларини молия, инвестиция ва товар бозори билан үзвілік жағынан мұнгатам бояламоқда. Йирик банклар жуға күчтілік информация марказини тұзмоқдалар. Банк тащкилотлари көнг маңыздылықта информацион хизмет турларини күрсатып порасмий холатда міжжозларни үзінг «боңлаб» олмоқдалар. Банк консалтинги маълумот олиш учун ҳамма мүмкін бўлған каналларни ишлатмоқдалар, мисол учун, кредит берішінде улар міжжозлардан информация тәжірибелі килишини доимо талаб қыладылар. Информация олишпенг мухим каналларидан бири у ёки бу лойиханы амалға оширишда корпорация-

II БОБ. АМЕРИКА ҚҰШМА ШТАТЛАРИ (АҚШ) БАНК ТИЗИМИ

АҚШда хам, марказий банкнинг роли ўз давлатининг ичке цул сиёсатини шакллантиришдан иборат. Пул сиёсатига мувофиқ марказий банклар иктисадиётта зарур бўлган пул ва кредит оқимини бошкарадилар. Шунинг учун, марказий банкларниң роли мамзикат иктисадиёти учун жуда муҳимдир.

Форекс бозори тўғрисидаги умумий фикрини мухокама қилинада марказий банктарнинг аламияти одатда бозорда интервенция ўтказиш масаласига асосий эътиборни каратади. Интервенция ҳакикатда жуда муҳим масатадир, лекин у марказий банкларниң валюта бозорига ўтказадиган жуда катта таъсиришинг кичик бир қисми, холос.

Бу масатадарда китобхониларимизнинг билим ва тасаввурини кенгайтиришдан аввал Америка Құшма Штатларининг Федерал Резерв Тизимини ўрганиб чиқамиз.

АМЕРИКА ҚҰШМА ШТАТЛАРИДА ФЕДЕРАЛ РЕЗЕРВ ТИЗИМИ

Пайдо бўлиши

Федерал Резерв Тизими (ФРТ – Federal Reserve System (Fed)) 1913 йилда ташкил топган. Ўша йили Конгресс Федерал Резерв Тизими тўғрисида Конуни кабул килган. Конунда Федерал Резерв Тизимининг вазифалари ҳакиқа шундай дейилади: *«валютанинг эластиклагани таъминланти, тижорат қозғоларини қайта хисоби учун маблаг яратниши, Құшма Штатларнинг банк тизими ва бошқа мақсадларга эришини устидан самарали назорат ўрнатишадир».*

Конуни куйидаги марказлашмаган тизимини, яъни Федерал Резерв Тизимини Вашингтондаги Кенгашини (Federal Reserve Board) ва бутун давлат бўйича 12 регионал Аедереал резерв банкларни таъсис этди. Бу банклар ўз худудларида мотииявий шарт-шарондларни ташкил килинада етарни даражада мустакилликка эгадирлар.

Федерал Резерв Тизими операцияларини мувофикаштириш учун 1923 йилда Очиқ Бозор Инвестиция Кўмитаси (Open Market Investment Committee – OMIC) ташкил этилган. У Нью-Йорк, Бостон, Филадель-

фия, Чикаго ва Кливленда федерал резерв банклар бошқарувчиларидан ташкил топған эди. 1930 йилда ОМС Очиқ Бозор Сиёсати Бирлашинасы (Open Market Policy Conference – OMPC) айлантирилди. У 12 та федерал резерв банкларни бошқарувчилари ва Кенгаш аязоларидан ташкил топты.

Биринчи жаҳон уруши оқибатида, 1929 йилда фонд бозори ҳалокатта учради, 1930-йиллардаги депрессия (турғунлик) ҳамда 1933 йилда Рузвелт маъмурияти пул дастаклари моҳиятини яхши тушуниб амалга оширган ўзгаришлари асосий ва кагта розни ўйнади.

Шулардан бири – Депозитларни Суғуртгаётш Федерал Корпорацияси (Federal Deposit Insurance Corporation (FDIC)), Очиқ Бозор Сиёсати Бирлашиаси бўлиб, унинг бу борададаги мақоми расмий жиҳатдан статус билан 1930 йилда тасдиқланган. Унинг Кенгашига аъзо банкларга резерв талабларини ўзгаририш ваколати берилган.

1935 йилда кабул килинган Банк Қонуни (Banking Act) Федерал Резерв Тизимини бугунги кундаги кўриниш таркибини шайдо килган. Ўшанда Кенгаш сўзи Федерал Резерв Тизимининг Бошқарувчилар Кенгашига (Board of Governors) алмаштирилган эди. Ҳозирги кунда Бошқарувчилар Кенгashi 7 та бошқарувчидан ташкил тошиб, улардан бири Кенгаш раиси хисобланади. Молия вазири (Treasury Secretary) ва Пул муомаласи назоратчи (Comptroller of the Currency) Кенгаш таркибидан чиқарилган эди. Резерв банкларни бошқарувчилари президент деб аталади. ОМРС бугунги кундаги Очик Бозор Федерал Кўмитаси (Federal Open Market Committee – FOMC) номини оиди.

Регионал резерв банкларнинг автономлиги, FOMCнинг рухсати сиз ҳукумат карз операцияларини ўтказиш ваколати берилиши билан ажратиб қўйилган. Конунда яна шу нарса ҳам қайд этилганки, Кенгаш ўзининг ҳукукини, ишчанлик фаоллигини барқарор ривожлантириш учун мос шарт-шароит яратишга ишлатиши зарур.

Федерал резерв банк конгрессдан ҳам, президентдан ҳам эркиндири, уларга бўйсунмайди. Аммо барча федерал резерв бошқарувчилари президент томонидан танлаб олинади ва конгресс томонидан тасдиқланади.

Ўз вактида ФРТ Раиси бўлиб 1979-йилларда ишлаган Пол Волкер (Paul Volcker), иқтисодий кўрсаткичларнинг нул массасининг ўсиш суръати (темпи)ни (money supply) – M1 агрегати билан боғлаган эди. M1 га – муомаладаги нул (ғазначилиқдан ташқари, ФРГ ва депозит муассасалар), туристик чеклар, талаб қилингунча бўлган депозит-

лар ва бошқа чек хисоблари, ATS хисоблари (Маблағларни автоматик ўтказиш) ва хоказолар киради.

1980 йилда депозит ва пул-кредит назорати муассасаларини назорат килини тұғрисидеги Конун (Depository Institutions Deregulation and Money Control Act (MCA) резерв тақабын таркибini содалаштирии ва күпчілдік (тараб қылғы олиндиган депозиттердан ташқары) депозитлар учун фоиз ставкасини юкоридан чегаралаппен олиб ташлан имконини берди. Аммо 1982 йилда M1 ыктысодай индикатор сифатида M2 агрегатына ташкил әтади ва уни сөзимдік учун сотиб олинған көзіңіздер, тунги евродолларлар, пул бозорыннан депозит хисоблари, йиғисиб борадиган ва муддатлы депозитлар (100 000 доллардан онымайтын сүммадагысы) да умумий мөддияттік хисоблар бүйінша колдиктар құшымча равишда күнилді. Үша вакттан бастап M2 агрегаты көбінде FOMC-нинг ўта ишончылық ыктысодай индикатори бўлиб колмокда, үзининг афзалигини кўреатмоқда.

M3 M2 дан ташкил топади унга 100 000 доллардан юкори бўлган муддатли депозитлар, муддатли евродоллар депозитлари ва пул бозорыннан ўзаро институционал фондларини барча хисоблари ҳам күнилдати.

ВАЛЮТА АЛМАШТИРИШДА ФЕДЕРАЛ РЕЗЕРВ ТИЗИМИНИНГ РОЛИ

Ўзға марказий банклар сингари, Федерал Резерв Тизими валюта бозорига уч хил ричат билан таъсири қилиши мумкин:

- 1) хисоб ставкаси;
- 2) пул бозори усууллари;
- 3) валюта операциялари.

Хисоб ставкаси

Хисоб ставкаси (discount rate) – фонз ставкаси бўлиб, маҳсус ажратилған депозит муассасаси бевосита федерал резерв банкидан маблагни жадоб этиш хукукига эгалиги тушинулади. Бу ставка федерал резерв тизими томонидан назорат кисинади, лекин у бозор кучлари таъсири билан аниқланмайди. У бошқа фонз ставкалари учун белги ва мўлжалал бўлиб хизмат киласи.

Прайм-рейт

Прайм-рейт(prime rate) фоиз ставкаси бўлиб, тижорат банклари томонидан чакана ссудалар бўйича ставка учун асос сифатида фойдаланилади. *Прайм-рейт* хисоб ставкасига асосланади ва улар ҳаминча хисоб ставкасидан ошикча бўлади, бир-бирига мутаносиб равишда ўзгаравермайди. Мисол учун, агар хисоб ставкаси кўтарилса, худди шундай, прайм-рейт ҳам кўтарилади. Агар хисоб ставкаси пасайса, унда прайм-рейт уни кетидан эргашмасдан, пасаймаслиги ҳам мумкин. Унда банклар қўшимчча спрэд олиб, ўзларини кўпимча фойда билан таъминлайдилар.

Пул бозорининг усуслари

Нут бозорининг усуслари (money market instruments) форекс бозорига одатда бизнисар-бизнисмас даражада таъсир килади. Ушбу усуслар ичидаги федерал фондлар кўчирок ахамиятта эгаэдир (қайта сотиш учун сотиб оладиган келишувлар ва евродоллар шулар жумласидандир).

Федерал фонdlар

Федерал фонdlар (federal funds ёки Fed funds) – доимо Федерал резерв банклардаги уларнинг мунгизам резерв колдиги мавжуд бўлади. Федерал фондларнинг колдик ресурслари тижорат банклари ва йирик корпорациялар томонидан одатда тунги вактда бир-бирларига кредит берини учун кенин ишлатилиади. ФРТ уларнинг даражасини белгиласада, баҳолар ўзгариб туради, чунки улар бозорда беътишади. Федерал фондларнинг даражасини доимий оператив молиявий хизмат таркиби таъминлаб турниши мумкин. Одатта кўра трейдерлар улар тўғрисида Reuters ёки Telerate тизими бўйича билиб туради.

Валюта трейдерларини, одатда, федерал фонdlар бўйича ставкалар бозонта килишимайди. Одатла, уларнинг даражасини ўзгарини бозорда хисоб ставкасининг ўзгарини мумкинлиги тўғрисида сигнал бўлиб хизмат қилади. Ишнинг учун федерал фонdlар бўйича ставкалар гохида валюта бозори учун савдо сигнали бўлиб хисобланади.

Худди инундай кодиса сабабли 1994 йилда Кўшма Штатларнинг Федерал Резерв Тизимига босим ўтказилди, ФРТ ранги Алан Іринспэн федерал фондларнинг кўнайшинини, федерал фондларидан фойдаланана олини талабларини соддлаштиришини ўзлон килиб, бозордаги вазиятни

ўзгартыриб юборди. Бунаңын түгридан-түгри аралашып таъсири мисли күрілмаган үзгаришларга сабаб бўлди ва унинг натижасида валюта бозорида юксак даражада бекарорлик келиб чиқди.

Қайта сотиш учун сотиб олиш келишуви

Қайта сотиш учун сотиб олиш келишуви (repo -- repurchase agreements (repos)) – ФРТ томонидан хар куни амалга ошириладиган келишувлардир. Қайта сотиш учун сотиб олиш келишувлари ФРТ ва хукумат дилери ўртасида қимматли қофоз асосида амалга оширилади, бунда ФРТ қимматли қоғозни сотиб олади (зудлик билан етказиб бериш шарти билан) ва шу қимматли қоғозни, шу суммага келишилган бахода ва муддатда (одатда, 15 кундан кеч қолмай ҳамда маълум фонз ставкаси остида қайта сотиш шарти билан). Бу келишув банк тизими резервни вактнчалик кўнайтиришга олиб келади. Валюта бозорига буният таъсири ҳаммадан аввал долларни заифлашиш ёки курсининг насыишида һмаёён бўлади. Қайта сотиш учун сотиб олиш келишуви мижоз репоси ва тизим репосида бўлиши мумкин.

Қайта сотиб олиш учун сотиш келишуви

Қайта сотиб олиш учун сотиш келишуви (marks or repo - marched sale-repurchase agreements) – қайта сотиш учун сотиб олишига түгридан-түгри тескари келадиган келишув хисобланади. ФРТ келишувни бажараётганда, у қимматли қоғозни дилерга ёки хорижий марказий банкка зудлик билан етказиб бериш, шунда мана шу қимматли қоғозни келишилган баҳо бўйича, кслгусида белгиланган кунда (7 кундан кеч қолмай) сотиб олиш шарти билан келишувни амалга оширади. Бу шартнома вактнчалик резервнинг бўшаб қолишига олиб келади. Валюта бозорига таъсири ҳаммадан аввал долларни кучли бўлишида акс этади, яъни десенар қимматлашади. Бу турдаги операциялар одатда савдо куни бошлишанётган пайтда содир бўлади.

Тўгри ва тескари.repo операциялари умуман валюта савдосига чегараланган микдорда таъсир ўтказади. ФРТ экспертлари бу масалада жуда устаси фаранг бўлиб кетганлар, уларнинг прогнозлари жуда ҳам аник чиқади. Валюта трейдерлари, одатда, хар кунлик операцияларга уччалик аҳамият бермайди, агарда ФРТ куттиладиган операцияни ўтказишдан ўзини тийган бўлса ёки тескари турдаги репони амалга ошираётган бўлса, улар буни савдо сигнали деб қабул килишиади.

Очук бозордаги бу операциятарни FOMC күреатмасында ассосан, Нью-Йорк федерал резерв банки амалта оширады.

Евродолларлар

Евродолларлар Құшма Штатлардан ташқарыда жойланған тижорат банкларида номерланған долларлар билан депозитлар үтказышдир. Давлатдан ташқаридаги барча валютадаги депозитлари келиб чиқиши билан евровалюталар деб аталады. Бу депозитларни ҳам мисси Европага жойлантирилиши мүмкін эмас. Шунинг учун, Япониядан ташқаридаги иенадаги депозитлар евроиеналар деб ҳисобланады. Англиядан ташқаридаги Британия фунти – евростерлинглар деб ҳисобланады ва хоказо. Евродолларлар евровалюта бозорида әңг күп улушни ташкил этады.

«Евродоллар» деган атама тасодиған муомалага киритилған. Шимолий Еропада совет тижорат банкларининг француздар бўлими «Евробанк» телеграф кодига эга бўлган. Қандайдир бир ҳодиса билан трейдерлар ўртасида ўша даврдан бошлаб бу атама ишлатилиб келмоқда.

Давлатдан ташқары валюта депозитларини эмиссия килиш янгилик ҳисобланмайди. Пул мавжудлигининг бутун тарихи давомида бъзи бир хорижий валюталар уларни сакловчилар учун катта жозибадорлиги билан ажралиб турган. XX асрнинг бошлиарида евростерлинг жуда оммалашган, чунки бутун дунёда Британия фунти этalon, яни анда за бўлиб хизмат килган. Иккинчи жаҳон уруши охирида фунт стерлинг эраси тугади ва евродоллар бозорининг гуллашига четдан бўлса ҳам кўмакланиди.

Урушдан кейинги даврда пул камомади жуда катта дефицит эди, АҚШ доллари асосий валюта эди ва унга талаб катта эди. Ҳаттоқи коммунистик давлатлар, шундан собиқ Совет Иттифоки ҳам Лондоннада доллар депозитини ушлардилар. 1957 йилда содир бўлган воқеа – соёлом иқтисодни чархлайдиган Британия инфляцияси ва Сувайш канали никриози – Бирлашган Кироитикда капитал харакати устидан каттиқ изорат ўринатилишинга олиб келди. Аммо собиқ Совет Иттифоки ўзининг доллар депозитини Лондондан Нью-Йоркка үтказишга шошилмади, чунки Құшма Штатлар Совет Иттифокидаги Америка молмұлкитети экспроприация килишига жавобан бу депозитларни музлатиб кўйиши мүмкін эди.

Құшма Штатлар Конунчилигида ҳам бу бозорнинг ўсими кўллаб-куvvatтанарди. ФРТда шундай тартиб кабул қилинди, эндилек-

да муддатли депозитлар бўйича банклар максимал фоиз белгилashi мумкин эди, лекин талаб килиб олинадиган депозитларга фоиз гўлаш тақиқланарди. Бу чегараланинг Кўшма Штатлар ҳукумати томонидан 1933 йилдан бошлаб киритилган. Уибу тартиб жуда кўн-йиалар давомида амал килиб, кейинчалик у бекор қилинган.

1958 йилда Европа давлатлари валютанинг эркин конвертабеллигига қайтган пайтда, Европада ҳали АҚШ доллари депозит шаклида ушлаб турилар эди, чунки Кўшма Штатларда фоиз ставкаларига ўринатилган чегараланишлар амал килиб келар эди. Бундан ташқари Европанинг иқтисоди тикланганидан кейин, энг яхши инвестицион имкониятларга эга бўла бошлади. Шундай қилиб, евродоллар депозитлари Европанинг пул бозорида қиска муддатли усувлар соҳасида етмай турган кемтикли тўлдирди.

Хоҳлаган омонатчи АҚШ долларида, Кўшма Штатлардан ташкарида (у Америка фуқаросими ёки йўқми, бундан катъи назар) Евродоллар депозитларини яратиши мумкин. Мисол учун, Америка банкларида АҚШ доллари депозитини ушлаб турган хорижий фуқаро бемалол ушбу депозитни хорижий банкларга ўтказиши мумкин ёки Америка фуқароси АҚШ банкидаги ҳисоби бўйича ёзишган чекни хорижий банкларга қўйиши мумкин.

Евровалюта ставкаларини форвард билан шугууланувчи трейдерлар форвард спрэдинг ҳисоблаш учун ишлатадилар. Форвард спрэди куйидаги формула билан топилади:

$$\text{Форвард} = \left[\frac{\text{спот}}{\text{спрэди}} \times (\text{евровалюта} - \text{евродоллар}) \right] \times \frac{\text{Кунлар}}{360}$$

Агар олининган натижа ижобий бўлса, форвард спрэди мукофотни билдиради ва у спот ставкасига кўшилади. Агар тескариси бўлса, олининган натижа салбий чикса, унда форвард спрэди дисконтни англатади ва спот ставкасидан айриб ташланади.

Валюта операциялари

1962 йилдан бошлаб, ФРТ бошқа марказий банклар билан валюта спот операциялари бўйича бир нечта келишувлар тузди. Мисол учун, 1990–1991-йилларда Ирок Қувайтга бостириб кирганда, унга нисбатан каратилган ҳамкорликдаги итифоқчилик ҳаракатига ёрдам сифатида, ГФР Марказий банки ва Япония банкига ФРТдан тўловлар амалга оши-

рилдин, Ху.ин шундай Жаҳон банкы а ва БМТга ҳам марказий банклар оркали тұловшулар амалға оширилған.

Валюта курсдаринин сезіндерлерди даражада тебранишшарияни иногатта олсақ, бұз қолаттарда марказий банклар билан бағделашында тұгри келеди ва бенхтиёр күйндеги саволдарни бериш мүмкін, яғни бу баңкдар фойда озиң фикри билан ҳаракат қызметтебдіми? Аесей марказий банклар чайқовчынк саудасын ҳеч қатака алоқасын ішк. Құшма Штаттар валюта бозорида интервенцияны АҚШ Газначилиги вакытта ФРТ амалға оширади, бозорда барқарор шарондуда яратылғандағы фонды ставкасшын тартыбға солышта ҳаракат килади. Улар резервларни үзгартып мөксалиға етпе атап береди.

Агар ФРТ интервенция үтказында долларни солиб олса, унда у резервни камайтыради. Агар у долларни солады болса, унда резервни күпайтыради. Интервенция үтказилишидеги функциялар ФРТ-ның газначилик ўртасында тәсисленген. Агар газначилик ўзиннинг барқарор Валюта фондидан валютасыннан бир килемнің тұлайды болса, унда интервенция резервінде ҳеч қанака таъсир үтказмайды. Мабодо интервенция ХВФдан СДР-нн сотип шылы билан молиялаштырылады болса, унда резерв күндейді. Резервнинг күпайышы шунинг учун ҳам содир бүләдікі СДР молиявий актив болып табады. Резервлар яна шу қолатда күпаяцаки, газначилик хорижий валюталарин АҚШ долларига алмайтыраса, ФРТ үзаро розичизик билан үша курс бүйічінде солиб олса ҳам интервенция солири болады. Бу усульні «омборға жойланы» дейнілді, бунда резерв күндейді, чушки газначилик маблағын молиялаштыраётган болады.

Нью-Йорк федерал резерв банкининг валюта бүлімінің ҳақиқиіттік интервенцияны амалға оширади. Валюта интервенциясынн иккі тури мағжудады: яланоч интервенция ва стерилизованан инвестиация.

Яланоч (*taked*) ёки *стерилизованан* (*unsterilized*) интервенция мұтлак валюта операциялари билан болашаған. Барча валюта бозорида содир бүләдістан халық-харакаттар, үз-үзиче интервенция ҳисобланады. Чунки бунда ФРТ долларни хорижий банкларға иисбатан солады ёки солиб олади. Бу операциялар валюта бозори таъсирден ташқары ва үз наубатида пул массасында ҳам таъсир кила олади. Агар пул массасында таъсир киласа, кейнинги наубатда фонды ставкасы ва бағдарлар иктисадиёттің барча соңаударыда автоматик равишда тузатилиши керек. Шунинг учун яланоч валюта интервенциясы иктисадиётта узок муддатты таъсир үтказып турады.

Стерилланган (sterilized) интервенция – бу шундай интервенцияки, унда нул массасига таъсир ўтмай туриб, давом этади. Баъзи марказий банклар стерилланган интервенцияни афзал кўршиди, чунки иктисадиёгии барча соҳасига таъсир қўймай факат валюта бозорига таъсир килиши ФРГ учун ҳам адолатидир.

Стерилланган интервенция бошлангич валюта операцияларига нисбатан кўшимча чоралар кўлданлишини назарда тутади. Бу чоралар интервенция ўтказилишини билан юзага келган резервларнинг кўпайишини тенглантириш учун, ҳукуматининг қимматли қоғозларини сотишдан иборат бўлади. Буни ўзимизча жуда солда тасаввур килиб кўрмоқчи бўлсақ, унда бу жараён шу тартибда амалга оширилади. Яъни Марказий банк валюталарни сотилишини ҳукумат қимматли қоғозларнинг баъзи микдорини сотиш йўли билан молиялантиради.

Марказий банк резервларнинг баркарорлигини таъминлаш учун яна иккита усулни ишлатиш мумкин; нул чон (зарб) этиш мумкин ва ўз-ўзига чек ёзиб берини мумкин. Марказий банклар худти шу усулларни кўлмаганда, оғир инфляция оқибатлари келиб чикмаслиги лозим.

Демак стерилланган интервенциясининг аниқ валютага нисбатан талаб ва таклифи келиб чиқар экан, унинг таъсири киска муддатли ёки ҳеч бўлмаганда ўрта муддатли табиатга эга бўлиши айни муддаодир.

Валюта интервенциясининг сабаблари

Амалиётда трейдерлар жуда хушёр ва кузатувчан бўлишилари лозим, чунки улар марказий банклар ўтказаётган интервенция сабабларини доимо ҳам тушуниб, ўзи учун хавфсизлик яратишни ва мунтазам фойда олишига эришини лозим. Баъзи бир трейдерлар марказий банклар ўз валютасини химоя қилиш учун бозорда интенсивция сиёсатини ўтказмоқча деб ишонишади. Бундай холга ишониш ҳамина ҳам тўғри чиқавермайди. Марказий банклар интервенцияни қўйилдаги сабабларга кўра ўтказади:

- бозорниш лиқвидигини таъмилаш учун;
- баъзи бир курс даражасини химоя қилиш учун;
- курснинг пастга тушишини секинлаштириш учун;
- трендни ўзгартириш учун.

Бозорнинг ликвидигини таъминлаш

Агар инкиророз иккита валютага таъсир қилса, форекс бозорининг амал килини издан чиқиши мумкин, чунки сотувчининг ёки харидорнинг баҳоси насаяди. Шундай вазиятда Марказий банк стмайлиган баҳони таъминлаш учун аралашиби мумкин. Албатта, банклар айнан, шундай ҳаракат қиласи деб ҳеч ким кафолат бера олмайди, лекин банкларнинг шунақангиги усуллар кўллаши азалидан маълум. Шунинг учун, таъсир ҳаммадан аввал қиска муддатни бўлади, чунки марказий банкнинг мақсади – бозор ҳаракати йўналишини ўзгартирмаган ҳолда, кийин вазиятда колган трейдерларга кутқарув ёстиқчасини тақдим этишадир.

Баъзи бир курс даражасини ҳимоя қилиш

Марказий банкларнинг 1980-йилларда бозорга қайси савдо диапозонида бўлиши кераклиги тўғрисида берадиган буйрукбозлик қобилияти анча-йиллар аввал йўқолиб кетди. Курс диапозонини ёки даражасини ҳимоя қилиш немис маркасига нисбатан ЕВТ валютасининг тебришиш зонаси белгиланиши билан қайта тикланган бўлса, 1998 йил охирида евронинг муомалага киритилиши билан у яна йўқолди. Марказий банклар сиот курслари учун бўлса ҳам маълум даражада курсларни ушлаб туришга ҳаракат килишади. Бунга Япония башки яққол мисол бўла олади, яъни асосий япон экспортёrlари шунчалик даражада обрўлини, улар ўзларининг манфаатини ҳимоя қилиш учун банкларни қандай ҳаракатлар килиш лозимлигига ишонтира олади.

Курснинг настга тушишини секинлаштириши

Марказий банклар валюта операцияларини ишлатицда курснинг настга тушишини секинлаштириш учун ҳаракат киладилар, улар курс ҳаракати йўналишини ўзгартиришини, унинг даражасини ушлаб туришни изарда тутмаса ҳам, уларнинг ҳаракат тезлигини ўзгартириш, яъни насайтириш муаммоси билан мунтазам шугулланиш туради. Агар валюта курси жуда тез насаётган бўлса, унинг насайшини секинлатиш учун банк валюталарни кичик миқдорда сотиб олиши мумкин. Трейдерлар бунда бу имкониятдан яхшигина фойдаланадилар, яъни арzon валютани сотиб олиб, сўнгра интервенциядан кейин уларни юқори баҳога сотишади.

Трендни ўзгарыш

Баъзи марказий банклар, ўтказаётган интервенцияси мұваффакият-ли чиқиши учун ўзлашыншы олижапоб мақсадларига эришиш учун хар тарафлама ҳаракат күләдисілар. Форекс бозорлари жуда йирік ва ўта мураккаб, улар жашсиз маглууб бўлавермайдилар. Энг яхши мисол, марказий банклар бу йўналишила мұваффакиятни ҳаракат килиб, ҳамкорликда мураккаб узок муддатли интервенция ўтказыпга хизмат киради. Тарихдан маълумки, шундай ҳамкорликдаги ҳаракатлардан кейин долларниң тренди юқорига кўтарилиган. Трейдерлар буидай опе-рациялардан манбаат чиқариб олиш мақсадида, марказий банклар тара-фига ўтиб олиб, натижани пойлашади.

ШІБОБ. ЕВРОПА ВАЛЮТА ИСТИФОҚИ БАНК ТИЗИМИНИНГ ТУЗИЛИШИ

ЕВРОПА МАРКАЗИЙ БАНКИ (ЕМБ)

Европа Марказий банки 1998 йилнинг 1 июнидан ташкит топган. 1999 йилнинг 1 январидаг бошлаб ягона валюта «евро» истемолга киртилиши билан ЕМБ Европа ҳамжамиягиде валюта сиёсатини юратишга масъудидир. ЕМБнинг ижро органи амалда иккисидан (Хукумат кенгаши ва Ижро кенгашидан) иборат бўлиб, Европа Марказий банклар тизими (ЕМБТ) ишни бошқариш билан шуғулланни керак.

ЕМБ асосий вазифалари куйидагилардан иборат:

- пул муомаласини тартибга солиш;
- валюта операцияларини ўтказиш;
- аъзо давлатларнинг расмий валюта резервини сақлаш ва бошқариш;
- тўлов тизими ишчигинг узлуксизлигини таъминлаш.

ЕМБ Европа Валюта институти (European Monetary Institute (EMI) нинг меросхўри хисобланади.

ЕМБТнинг мақсад ва вазифалари

Европа марказий банклар тизимининг асосий мақсади – Европа марказий банклар тизими ва Европа марказий банки Уставининг 2 моддасида белгисаб кўйилган бўлиб, у баҳоларнинг барқарорлигини ушлаб туришга хизмат қиласди. ЕМБТ ушбу асосий мақсадга зиён қизимасдан, ҳамжамиятнинг умумий иктиносидай сиёсатини қўллаб-кувватлаб турини зарур. Мана шу олий максадларни ўз олдига кўйиб, ЕМБТ очик бозор иктиносидиёти тамойили, яъни эркин ракобат таъабларига мос ҳолатда, ресурсларнинг самарали тақсимланишига кўмаклашиши зарур.

ЕМБТнинг олдида турган асосий вазифалари куйидагилардан иборат:

- ҳамжамиятнинг валюта сиёсатини аниқлаш ва амалга ошириш;
- валюта операцияларини амалга ошириш;
- аъзо давлатларнинг расмий валюта резервини сақлаш ва бошқариш;
- тўлов тизими ишчигинг узлуксизлигини таъминлаш;

• кредит институтлари ва молия тизими барқарорлиги устидан назо-рат масалаларида мастьул органлар амалга оширадигац сиёсатга ёрдам бериш.

Бундан ташкари, ЕМБТ ҳамжамият ва миллый ҳокимият органлари-га унинг ваколатига кирадиган саволлар бўйича, айниқса, ҳамжамият ва аъзо давлатларнинг қонунчилиги масалаларида консультатив вазифаларни ҳам ўтайди. Ва ниҳоят, ЕМБТ ва ЕМБ олдида турган вазифаларни ечилишини кафолатлаш учун миллий марказий банклар ёрдамида зарур статистик маълумотларни миллий ваколатли институтлардан ва беъвосита иқтисодий агентлардан тўплаши зарур.

ЕМБТ валюта функциялари ва операциялари

ЕМБТ Уставида ЕМБТнинг валюта функциялари ва операциялари белгилаб кўйилган. Шу шарт-шароитга мос равишда Ёвропа Валюта институтлари ЕМБТнинг валюта сиёсатини юритиш тамойилларини ишлаб чиқкац. ЕМБнинг Бошқарув кенгаши бу тамойиллар бўйича ҳал қилувчи қарорларни қабул қиласди. ЕМБнинг Бошқарув кенгаши барча мавжуд имкониятларни ишлатмасликни ҳам ҳал этади ёки тақдим этилган тамойиллар ва бажарилиш тартибларининг баъзи бир кисмларини ўзгартириши ҳам мумкин.

Валюта сиёсатининг усувлари

Валюта сиёсатининг методологик асоси бир канча усувлардан ташкил топади. ЕМБТ очик бозорларида операцияларни амалга ошириб боради ва доимий амат қиласдиган тизим ижросини таъминлайди. ЕМБТ худди шундай кредит институтлари ҳисобида ҳам минимал резервлар сақлашни талаб этиши мумкин.

Очиқ бозор операциялари

Очиқ бозор операциялар (*open market operations*) фоизи даражасини тартибга солишда ва бозорда ликвидлик вазиятини бошқаришда муҳим роль ўйнайди. Улар худди шундай валюта сиёсати самарадорлиги индикатори бўлиб хизмат қиласди. ЕМБТ очик бозорда операциялар ўтказиш учун беш хилдаги усувлардан фойдаланади. Анича муҳим усувлардан бири – тескари келишув ҳисобланади, бу келишув шаклида кўлланиб, таъминланган ссудани қайта сотиб олиш шарти билан сотини амалга оширилади.

ЕМБТ худи шундай аутрайт, карз сертификатларни муомалага чикариши, валюта своиларини ташкил килиши ва депозитларни қайд қылинганды шартларда инкасация килиши мүмкін. ЕМБ очик бозор операцияларинин ташаббускори хисобланади, бундай операцияларни ўтказиш шартлари ва ишлатиладиган усууллар бўйича қарорлар кабул қиласи. ЕМБТ ўтказадиган операцияларнинг максади, доимийлиги ва процедураси бўйича 4 та категорияга бўлиш мүмкін:

- асосий қайта молиялаштириш операцияси;
- узок муддатли қайта молиялаштириш операцияси;
- нозик мослашув операцияси;
- тузигузмавий операциялар.

Асосий қайта молиялаштириш операцияси тескари келинув билан муңтазам ликвидликни таъминловчи восита хисобланади, бу ҳафталик вақти-вақти билан тақрорланиб туради, унинг амал килиш муздасти иккى ҳафтага тенгдир. Булар миллий марказий банклар томонидан стандарт тендер асосида ва олдиндан белгиланган графикка мос равишда ўтказилади. Асосий қайта молиялаштириш операцияси ЕМБТининг очик бозорда бутун операцияларни ўтказишда марказий ролни ўйнаши лозим ва молия секторини қайта молиялаштиришининг аҳамиятли қисмини таъминлаши лозим.

Узок муддатли қайта молиялаштириш операциялари тескари келинув билан ликвидликни таъминлайди, бунда бир ойлик муддат билан тақрорланиб туриб, амал килиш муддати уч ойга тенг бўлади. Булар миллий марказий банклар томонидан стандарт тендерлар асосида ва олдиндан белгиланган графикка мос равишда ўтказилади. Бу операциялар карама-карши томонга кўшимча янада узок қайта молиялаштириш тақдим этишга йўналтирилади. Тартибга биноан ЕМБТ бу операцияларни кўллаб, бозорга маълум сигналларни бериб турмайди, у бунда факат фойизни олувчи сифатида намоён бўлади, холос.

Нозик мослашув (созлаш) операцияси хусусан кўзда тутилмаган холатларда ликвидликнинг ўзиаришини юмшатиш учун, бозорда ликвидлик вазиятини ва фонз ставкаси даражасини бошқариши учун махсус ишлатилиши мүмкін. Нозик мослашув операцияси, энг аввало, тескари операция кўрининишида амалга оширилади, яна аутрайт келишуви, валюта свои ва депозитларни шартлар билан инкасация килиш шаклларida хам бўлиши мүмкін. Бу усууллар ва жараёнлар, нозик мослашув операциялари ўтказилганда кўлланилишда хар хил турдаги операцияларга ва аниқ максадиарга, уларни ўтказишдан кўзда тутилган вазиятларни

инобатга олиб мослаш керак. Нозик мослашув операциялари миллий марказий банклар томонидан соддалаштирилган тендер ёки иккита-рафлама процедура (жараён) асосида амалга оширилади. ЕМБнинг ўзи нозик мослашув операцияларини иккитарафлама ўтказса, буни ЕМБ Бошқарув кенгаси истисно ҳолларда ечин мумкин.

ЕМБТ қарз сертификатларини эмиссия қилиш, тескари келишув-лар ва аутрайт операциялар йўли билан *тузилмавий операцияларни* ҳам ўтказиши мумкин. Бу операциялар, шу жумладан, агар ЕМБ ЕМБТни тузилмавий позициясини молиявий секторга нисбатан йўналтиришини хохласа (мунгизам ёки ахён-ахёнда) амалга ошириши мумкин. Тузилмавий операцияларни тескари келишув ва қарз усусларини эмиссия қилиш кўринишида миллий марказий банклар стандартт тендер йўли билан амалга оширадилар. Тузилмавий операциялар аутрайт операцияси кўринишида иккитарафлама келишув асосида амалга оширилади.

Доимий амал қилувчи тизимлар

Доимий амал қилувчи тизимлар «тунги» ликвидликни таъминлайди ва ошикча ликвидликни камайтиради, бозорга валюта сиёсатининг умумий тамойиллари тўғрисида хабар беради ва аурнайт бозор фоиз ставкасини тартибга солади. Доимий амал қилувчи тизимда қарама-қарши томон ихтиёрида икки турдаги тизим мавжуд бўлади ва улар миллий марказий банклар томонидан марказлашмаган ҳолда бошқарилади:

- қарама-қарши томонлар кредитлашни аркон тизими ёрдамида миллий марказий банклар ўзлари танлаган активларга чисбагац «тунги» ликвидликни таъминлайди. Кредитлашнинг аркон тизими бўйича фоиз ставкаси овернайт бозор фоиз ставкаси учун юкори чегара нуктасини таъминлаши керак бўлади.

- қарама-қарши томонлар миллий марказий банкларда «тунги» депозитин ташкил қилиш учун денозит тизимини ишлатиш имкониятига эга бўладилар. Денозит тизими бўйича фоиз ставкаси, хаммадан аввал овернайт бозор фоиз ставкаси учун настки чегара нуқтасини белгилаши керак.

Минимал резервлар

ЕМБТ минимал резервларни учинчи этапдан бошлаб қабул қилиш учун тайёрланлик ишлари олиб борилган эди. ЕМБ Бошқарув кенгаси ихтиёрида минимал резервларни талаб қилишни кўлчаш заруряти мавжуд. Барча минимал резерв тизими, цул бозорида фонз ставкасини барқарорлаштириши учун таркибий ликвидлик дефицитини (ёки кўпайишини), пул экспансияси билан бошқариш имкониятини яратади.

Резерв талаби ҳар бир муассаса учун унинг баланс элементига боғлиқ ҳолда аникланади. Фоиз ставкаси стабил (барқарор)лиги сиёсатини амалга ошириш учун минимал резервлар тизими муассасаларга ўртacha шартлардан фойдаланиш имкониятини яратилиши керак. Бу шуни англатадики, резерв талабларини қўйланиши ўртacha ойлик учун муассасани ҳар кунлик резерв қўрсаткичидан келиб чиқиб ҳисобланган қўрсаткичига асосланиши зарур.

Мухолиф томонлар

ЕМБТ валюта сиёсати тамойилларини бозорнинг кенг иштирокчилари доираси манфаатини таъминлаш тоғаси асосида шакллантиради. Минимал резервлар масаласига келганда, факат уларнинг талабларига бўйсунувчи муассасалар учун стандарт тендерлар асосида очик бозор операцияларида иштирок этиш ва доимий амал килувчи тизимларга кириш хукукига эга бўлганларга тааллуклидир. Мухолифат томон (бу асосан евро зонасидаги кредит муассасалари ҳисобланади) учун резерв талаблари қўйланимайди. Нозик усул билан созлаш операциясига иштирок этувчи муассасалар доирасини чегаралашни белгилаш факат ЕМБТ томонидан амалга ошириши мумкин. Аутрайд операциялари учун яштирокчилар таркибига олдиндан хеч қандай чеклашлар қўйилмайди. Валюта бозорининг фаол иштирокчилари эса валюта сиёсатини амалга татбиқ этиши мақсадида ўтказилётган валюта сиёсатини амалга оширишига жалб этилади.

Базовый (таянч пунктларга оид) активлар

ЕМБТ Уставининг 18.1-моддасига мувофиқ, барча кредит операциялари айнан бир хизмат таъминотига эга бўлиши зарур. ЕМБТ кенг активлар доирасини базовый сифатида ишлатилишига йўл очади. ЕМБТ ўзининг ички максади хусусияти учун ярокли иккита активлар синфига, яъни биринчи ва иккинчи тартибга бўлишиади. Биринчи тартиб активлар синфига, ЕМБ томонидан белгиланган, Валюта иттифоки критерияларига жавоб берниши учун ягона қониқтирувчи юкори ликвидни қарзга оид усууллар киради.

Иккинчи синф активлар таркиби ЕМБ томонидан маъқулланган, миллӣ марказий банклар томонидан белгиланган критерияларга тўғри келишилги аникланган, миллӣ молия бозорлари ва банк тизими учун

кетте ахамият касб этадиган (нафакат юкори ликвидли) күшімча активлардан иборат бўлади. Бу икки синф ўргасида ЕМБТ валюта операциялари учун уни сифати ва ярокилиги нуткан назаридан умуман тафовути йўк, факат иккичи тартибдаги активлар одатда қутрайд келишувнирида ишлатилмайди. ЕМБТ валюта операциялари учун ярокчи базовий активлар критерияси ЕМБТ томонидан кундузги кредитлар учун кўзланиладиган базовий активлар критериясига мөс тушади. Бундан ташкари ЕМБТга иисбатсан қарама-карши ишлатидиган томонлар тўғри келадиган хорижий активларни ҳам ишлатиши мумкин. Бунда аъзо давлатлар марказий банкдан маблағ олиш учун, кайендинр бопника аъзо давлатлари активлари рўйхатга олинган бўлса, уларни ишлатиб маблағ олиши мумкин.

Европа марказий банклар тизимиning тузилиши

ЕМБТ Европа Иттифоқининг Марказий банкidan ва миллӣ марказий банклар (ММБ)идан ташкил тонган. Аъзо давлатларнинг ММБлари еврозонага кирмайди, аммо ЕМБТнинг маҳсус макомига эга бўялан аъзолари хисобланади. Уларнинг ҳар бирига ўзининг шахсий миллий валюта сиёсатини юритишга рухсат этилган, улар еврозона учун ягона валюта сиёсатига тааллуқли бўлган карорларни ишлаб чикишда ва амалга оширишда иштирок этмайди.

ЕМБТ ЕМБ бошқарув органлари кабул килган карорлари асосида бошқарилади, улар куйидагилардан иборат:

- **Бошқарув кенгаси;**
- **Ижро кенгаси;**
- **Бош кенгаш.**

Бошқарув кенгаси барча аъзоларнинг Ижро кенгасини, аъзо давлатларнинг ММБ бошқарувчиларидан ташкил топиб, Валюта Иттифоқининг тўлиқ иштирок этувчи ММБлари тенг ҳуқукга эга хисобланади. Кенгаш Бошқарувчиларининг асосий вазифасига куйидагилар киради:

- ЕМБТга юклитилган функцияларни бажариш учун зарур бўлган директиваларни ишлаб чиқиш ва карорлар кабул килиши;

- Хамжамият валюта сиёсатини шакллантиради, фоиз ставкаси ва ЕМБТнинг резервийнинг ташкил топиши хамда уларни амалга ошириш борасида директиваларни ишлаб чиқади.

Ижро кенгаси президентдан, вице-президентдан ва 4 та бошқа аъзолардан ташкил тонади. Буларни барчаси валюта ва банк фа-

лияти соҳасида профессионал тажрибага эга бўлган одамлар ичиндан танлаб олинади. Улар Европа Иттифоқида муҳокамадан ўтиб, Европарламент ва ЕМБ Бошқарув кенгаши (агар у биринчи марта таёдикланётган бўлса, Европа Валюта институти Кенгаши) билан маслаҳатлашилгандан кейин, аъзо давлатлар хукуматининг давлат бошлиғи ёки хукумати тавсияси бўйича, яъни умумий розиликларда кейин тайинланади.

Ижро кенгашининг асосий вазифаларига қўйидагилар киради:

- ЕМБ Бошқарув кенгаши таклиф этаётган директива ва карорларга мос валюта сиёсатини амалга ошириш борасидаги кўрсатма ва йўрикномаларни ММБ етказиш вазифасини бажаради;
- ЕМБ Бошқарув кенгаши уларга нимани буюрса шу вазифаларни бажаради.

Бош кенгаш президент, вице-президент ва аъзо давлатларнинг ММБларидаги барча бошқарувчилар ҳамда ҳуқуқлари чекланган давлатларнинг ММБ бошқарувчиларидан ташкил топади. Бош кенгаш Европа Валюта институтидан мерос бўйича ЕМБ қолган, яъни битта ёки ундан кўпроқ аъзо давлатларга қўйилган чегараланишларни учинчи босқичда ечиниң керак бўлган вазифаларнинг натижаларини назорат килади.

Бош кенгаш яна қўйидаги вазифаларни ечишга ёрдам кўрсатади:

- ЕМБГа консультатив ёрдам бериш вазифасини бажаради;
- статистик маълумотларни йигади;
- ЕМБ бўйича йишиник ва чораклик ҳамда хафталик йигиладиган молиявий хисоботларни тайёрлади;
- барча ММБ банкларда ўтказаётган операцияларнинг бухгалтерия хисобини ягона стандартлаш тартибида юритади;
- ЕМБ аъзолик пул бадалини аниклаш тартибини ишлаб чиқади, имзоланган шартномалар бўйича тадбирлар кабул қиласди;
- ЕМБ хизматчиларни ишга кабул қилиш тартибини белгилайди;
- Ҳукуки чегараланган аъзо давлатларни миллий валюталари учун еврога нисбатан валюта курси фиксингининг зарурий охирги кўрсаткичларини тайёрлади.

ЕМБТ – эркин тизим сифатида

ЕМБТ, ЕМБ, ММБ ваколатига кирувчи вазифаларни бажаришда, уларни бирон-бир органига кирувчи ходимлар карор қабул кизишида

ташкя органни бирон-бир йўриқтомуаенга мурожаат қилиши мумкин эмас. Ҳамжамиятни институтлари ва органи ҳамда аъзо давлатларни хукумати ЕМБ ёки ММБ органни хизматчиларига, уларнинг ўз олдиға кўйган мақсадларини амалга оширишда таъсир қиза олмайдилар. ЕМБТ Низоми ММБ бошкарувчилари ва Ижро кенгаши аъзолари учун лавозимда бўлган даврида эркин фаолият юритиш кафолатини таъминлаш борасида баъзи бир тадбирлар кўзда тутилган. Низомда шундай белгиланган:

- Бошкарувчилар учун хизматининг минимал муддати 5 йил;
- Ижро кенгаши аъзолари учун хизматининг минимал муддати 8 йил (шуни инобатга олиш зарурки, Президентдан ташқари, биринчи Ижро кенгаши аъзоларининг иш юритишларида узунгиззикни таъминлаш учун барчаси боскичма-боскич, навбат билан тасдикланиш тизими кўзда тутилган);
- Лавозимдан олиш жазоси факатгина ўз профессионал қасбни бажарицга нотоийк бўлиб қолганда ёки хизмат вазифасида ўга кўпол хатоларга йўл кўйганда қўлланиши мумкин;
- Европа суди барча келишилмовчиликларни ҳат этинга ваколатладидир.

ХУЛОСАЛАР

Бизнингча, 354 милион кишилик худудни бирлантирган, ЯИМи Америка Қўшима Штатлари ЯИМ ҳажмидан 20 %. Япония давлати ЯИМидан 50 % синган Европа Валюта Иттифоки янада атрофлича ва чуқур ўрганишларга ҳаклидир. Европа блоки нафакат Америка Қўшима Штатлари ва Япония билан рақобатланша олади, балки дунёда иктисолий лидер бўлин имконнитига ҳам эга.

Аммо шу сингари жуда катта, оламшумуз вазифаларини ечишда иктисолий ва спёсий реалиядан кўз юмид бўзмайди. Европада иктисолий якинлашув бўйича жуда катта харакатлар қилимокда, лекин шунга қарамасдан, фактлар шунни кўрсатмоқдаки, аввалиги, аъзоликка киргунга қадар давлатлар ўртасида мавжуд бўлган иктисолий ўсиш ва инфляция даражасидаги тафовут, ишчи кучида мобилийникнинг йўклиги, юкори илесизлик даражасининг мавжудлиги ва маданият соҳасида тафовутнинг кўплиги муаммоси ҳамон давом этиб келмоқда.

Иқтисодий тафовут (дивергенция)

Иқтисодий тафовутдаги тенденцияни ва давлатлар ўртасида социал фарқни мавжудлигини йўқотиш сиёсатини юритиш зарур. Аммо бу ҳолат билан одатда кўпгина тадқикотчилар хисоблашмайди. Европада Германиянинг сиёсий бирлашиши бир канча қийинчиликларнинг юзага келганинги кўрсатди. Германиядаги икки томон ўзаро умумий тиянотицтаганига карамай, уларни бирлашини корхоналарни албатта қийнаб кўйди.

Қачонки бунаканги экспрементлар 11 та миллат (бир-бири билан жуда катта фарқланувчи тоифа) доирасида ўтказилиши кўзда тутилганда, ўз-ўзидан анчагина хулосалар чиқаришни тараб этади. Албатта, миллатлар ўртасида мавжуд тўсиклар аста-секин йўқолади, лекин ҳозирги янаётган авлод учун бу етартими ёки йўқми, мана бу тамоман бошка бир масала.

Ишчи кучларини нозластиклиги бошка муҳим муаммоларни ҳам келтириб чиқаради. Факат ёшларгина яшаш жойини ташлаб, бошка давлатда ишланишга тайёр ва шундай имкониятга эга бўлини мумкин. Кўнгина европаликлар, хаттохи хорижий тишиларни яхши билган тақдирда ҳам, одатдаги ҳолатларини ўзгартириб, тараққиёт одимларига қараб, тез ёки секин иш режимига одатланишга тайёр эмаслар. Ижтимоий нафака оладиган, ҳар тарафлама ижтимоий суғурта билан химояланган ёлланма европалик ишчи, АҚШ стандартларига жавоб берса олмайди.

XI аср бошидан бошлиб ишсизлик даражаси жуда юкори бўлиб келаётгани 2008 йилнинг охирида бошланган ҳалқаро молиявий-иқтисодий инкиroz масалани яна ҳам қийинлантириди. Бу сўзсиз равиида дунё лидери бўлининг харакат килаётган Ёврона учун огоҳлаштирувчи чакирудир. Ёвропа ҳукумати жуда қаттиқ босимга учрамоқда, чунки улар бир амаллаб ижтимоий нафакаларни кискартириш ва ишчи кучининг мобиллагини рағбатлантириш йўли билан ишчи ўринлари яратиш имкониятини топнинга харакат килаянитипидар.

Кўп ўн йилликлар давомида конвергенция кенинг тарқалган жараён бўлиб, бунда доимо табиий конвергенция назарда тутиларди. Агар реал фундаментал иқтисодий конунлар инобатта олинмаса, факат вактни ўзи шуни кўрсатади, эркин бозор кучлари барча хатоларни ўзи ошкор қилиб, ўзи тўғрилаб ҳам кўяди. Бу ҳолатни жуда содда қилиб айтадиган бўлсан, сунъий механизмларнинг яшаш муддати ўта қисқа бўлади.

Валюта бозорига таъсир этиш

Еврони киритишга тайёргарлик кўриш валюта бозорининг дилинг залидаги ишларни ўта сезиларли равишда камайтириши билан давом этди, чунки Ёвропа валюта тизими ичидаги валюта дилерларига талаб йўқолди. Бундан ташқари шул бозорида фаол ишлайдиган кўпгина банклар Ёвропа китъасидаги бўлимларини бекитиниди ва Лондонга жойлашишди. Бунақангги содир бўлган туб ўзгаришлардан кейин, форекс ҳам жамияти зўрга ўзига кела бошлади. 1999 йилининг баҳоридан бошлаб қиска даврдан кейин евро билан савдога кўнникиб, уни хажми бироз кўтайди (1990-йилларнинг бошидаги кўрсаткичларга нисбатан). Ёвронанг киритилиши ҳамда электрон савдони кўлланиши муносабати билан валюта бозорининг самарадорлиги ошди. Форекс бозорлари янги вазиятга дадил «қадам қўя бошладилар».

IV БОБ. ГЕРМАНИЯ ФЕДЕРАТИВ РЕСПУБЛИКАСИ БАНК ТИЗИМИ

Европа Марказий банки учун Германиянинг Марказий банки (Bundesbank) модел бўлиб хизмат килди. Германиянинг марказий банки бағоят мустакил ташкилот бўлиб, валютанинг барқарорлигини таъминлашга, наст инфляция кўрсагичларига ва пул массасини назоратига мўлжалланган. Германия Марказий банкининг Низоми иқтисодий тартибисизлиқдан қочиш вазифасини кўзда тутади.

Бозор иқтисодиётига ўтиш учун ҳеч шубҳасиз шартлардан биринкки поғонали банк тизимини ислоҳ қилиш, кредит ишидаги ижобий томонлардан унумли фойдаланини, бир томондан марказий банк функциялари ва бошка тарафдан хусусий банклар функциялари ўртасида аник чегараларни ўринатилидан иборат эди.

Марказлашган режали иқтисодиёт шаронтида пулнинг роли қайта таксимлаш ва назорат усули сифатида қаралса ва ўрганишган бўлса, бозор иқтисодиёти шаронтида пулнинг роли марказий аҳамиятга эгадир. Пул ва унин турли функциялари, яъни пул умумий алмасини воситаси сифатида, ҳисоблани бирлиги ҳамда кийматни ўтказиб бериш ва саклаш учун восита сифатида иқтисодиётнинг юрак кони ҳисобланади. Агар ҳаддан тапкари мезъердан ошик пул массасининг муомалада кўнайиб кетини баҳо смиратининг юкорига қараб ҳаракатга келишига сабабчи бўлиб қолса ва инфляцион «чақмок»ни келтириб чикарса, шу пайтнинг ўзида пул массасининг камайиши натижасида дефляция ва ишсизлик келиб чиқади. Шунинг учун пул массасининг муомалада керакли миқдорда бўлишларини таъминлаш ўта муҳим масаладир, чунки у бир томондан иқтисодиётнинг ўсишини рағбатлантиради, иккинчи томондан инфляцион жараёнга олиб келмаслиги керак, бу эса балансни таъминлашда марказий банкларнинг энг муҳим функцияларидан биридир. Марказий банк бу ўта муҳим вазифани улдаташ учун, пул миқдори базасини чикариш ва йўқ қилиш борасида яккаҳокимлик хукуқига эга бўлиши керак ҳамда унинг кўлида пул оборотини тартибга солиш учун самарали молиявий усувлар бўлиши керак. Бошка тарафдан, давлатнинг пул чикариш борасида аралашиш имконияти жуда қаттиқ чекланниши керак.

Тижорат банклари секторига нисбатан – уларни хукукий шаклига, алоҳида кредит муассасаларини турухини мулки шаклига қарамасдан тескариси, яъни капиталини бошқаришда марказий боинкарувга йўл

кўйилмаслиги керак, чунки уларда мавжуд бўлган жамғарма шатижасиз ишлатилмаслиги лозим, иқтисодий жиҳатдан максаддга мувофиқ ишлатилиши талаб этилади. Тижорат банклари кредит беришда факат ва факат битта критерияга, яъни рентабеллик даражасига қараб капиталнинг ишлатилишини тъминлашиб лозим.

Банкларнинг иқтисодий функцияси

Ҳозирги замон бозор иқтисодиёти шароитида банк тизимида меҳнатнинг кайта таҳсиланиши жуда катта аҳамиятга эгадир, чунки бу тизим иқтисодиётнинг барча секторлари билан ўзаро алоқадордир. Банкларни ўта мухим вазифаси – муомалада пул оборотини ва капитал оборотини узлуксиз тъминлаш, саноат корхоналарини, худди шундай давлат бюджети ва хусусий хўжаликларнинг молиятлаштириш имкониятини туғдириш, ҳалқи хўжалигига жамғарманинг тўпланиши максадида пул маблагларининг кўйилиш имкониятига кенин доиралар яратишdir.

Банк фаолиятининг асосий функцияси кредит келишувлари хисобланади. Бунда банклар бир томондан кредит ресурсларини олишиади ва шу асосда улар мижоз-омонатчилар олдида карздор бўлиб қолади (пасив операция)лар, бошқа тарафдан кредит бериниади ва бу хисобдан кредит олувчи мижозларга нисбатан қарз берувчи бўлиб қолади (актив операция)лар. Банкларнинг хисоб-китоб ва бошқа хизматлар кўрсатиш операцияларидан кредит операцияларининг тафовути шундан ибораттаки, бу операцияларда банкнинг жавобгарлиги мижоз буютмасини тўғри ва ўз вактида бажарганлиги билан чегараланса, кредит операцияларида кредит муассасаси келишувларни амалга ошириб, ўз зиммасига жуда катта ғискни юкташ олишиади.

Маълумки, амалда жуда ҳам кам омонатчилар бевосита кредитга мухтоҷ бўлган корхоналарга тўғридан-тўғри кредит беришади. Шу сабабдан ҳам бу бозорда иштирок этувчилар ўртасида рискт тўғрисида ҳар хил тасаввурлар мавжуд, улар банкларнинг ўртага қўшилиши хисобидан компенсация қилиниши лозим. Шу аснода омонатчилар ўзида катта ишончга эга бўлишади, юкори репутацияга эга бўлган биринчи даражали банклар хисобидан омонат муддати келганда ёки хоҳлаган пайтда ўз пулинни ишлатиши имкониятига эга бўлишади. Аҳоли омонатини корхоналарга келажакда кредит шаклида бериш билан боғлиқ ғискни шундай қилиб банклар ўз зиммасига олишади.

Банкларни вазифаси – омонатнинг асосий суммасини кайтиши рис-

кига мутаносиб равиша, ўз муддатида қайтаришдири. Чунки омонатчиларнинг асосий қисми ўз капиталининг қиска муддатларда кайтарилишини афзал кўришади. Иқтисодиётда капитал кўйинималарни молиялаштириши, одатда, жула узоқ муддатни талаб қиласди. Шу сабабдан ҳам банклар капитал билан боғлик турли муддатлар ўргасида турли келишувларни таъминлаши зарур. Агар банк қарзларни қайта молиялаштириш муддатини таъминлай олинмаса, у ҳолда банк кредит рискига кўшимча равиша фойиз ўзгариши рискини ҳам ўз зиммасига олади.

Банкларни кейинги вазифаларидан бири – турли миқдордаги омонатларни бир-бирига мувофиқлаштиришдан иборатдир, яъни турли катта миқдордаги кичик-кичик омонатларни йирик кредитларга мувофиқлаштириш ёки нисбатан кичик миқдордаи йирик омонатларни бир қатор кичик кредитлар муддатларига мувофиқлаштириш зарур бўлади.

Халқ хўжалигида банкларнинг марказий функцияси рискларни миқдори ва муддатини тартибга солишдан иборат. Банклар томонидан фақатнина рискларни хосил бўлиш тафовутидаги фарқни ўз зиммасига олишга нисбатан тайёр эканлиги иқтисодиётда фойдали молиялаштириш учун зарур, бу ҳолат бошқа бўш жамғармаларни жалб қилиш имкониятини беради, пул бозорида ва капитал бозорида талаоб ва таклиф ўргасида миқдор муносабатини ва ликвидликни таъминлайди.

Кейинги банкларнинг иқтисодий функцияларидан бири шундан иборатки, банклар пул обороти ва капитал обороти учун асос яратадилар. Ҳисоб-китоб тизими соҳасида банкларнинг кўрсатадиган турли хизматлари халқ хўжалигининг барча тармоқлари учун доимо зарурдир, бошқа хизматлар сингари улар ҳам келгусига захира билан қолдирилиши мумкин эмас ва омборларда сақланиши ҳам мумкин эмас. Негаки, уларнинг бажарилиши вақтингачалик ўз измидан чиқса, иқтисодиёт айланишида мухим узилишлар келиб чиқади. Банклар томонидан ҳисоб-китоблар тизими узлуксиз равиша молиялаштирилиши таъминланиши даркор.

Немисча мисол

Юқорида айтилган фикрлардан келиб чиқиб айтадиган бўлсак, кейинги пайтларда Германия Федератив Республикаси банк тизими ни ўрганишга кизикиш ортмоқда. Негаки, айнан шу мамлакат банклари миқёсларда ўзининг юқори самарали эканлигини исботлаган ва қўл қирралиги, ҳаётйилиги билан ажралиб туради. Немис кредит муассасаси-

лари ўзининг сифатли ва ишончли хизматлари билан Германия Федератив Республикаси ижтимоий ҳаёти таркибида жуда кагта ўрин эгаилайди. Бундан 60 йил олдин, яъни иккинчи жаҳон урушидан кейин жуда оғир шароитда мижозлар манфаатидан келиб чиқиб, банк тизими шаклланиши бошланган эди, энди нисбатан анча-мунча яхши шароитда бу иш яна давом эттирилмоқда. Халқаро молиявий инкиroz таъсирларидан қутилиш осонлашмоқда. Шуни алоҳида қайд этиш лозимки, немис банк тизимига қизиқишининг асосий сабаби – Германияда иқтисодий самараадорлик таъминланишининг ўзига хос томони бор, у асосан баркарор цул ва валюта тизими мавжудлигига асосланади. Шуининг дек. либерал иқтисодий конуничиликка ва социал манфаатлар мувозаатини сақланишига таянади.

Иқтисодий юксалишининг омиллари

Кейинги 50 йилликда банк иши Германия Федератив Республикасида динамик жиҳатдан фаол ривожлашган тармокқа айланди, бутун халқ хўжалиги озиқланди, иш билан бандлик муаммолари ҳал бўла бошлиди. Ялпи социал маҳсулот билан таққослаганда, банк тизими миқдори 1960 йили билан солиштирадиган бўлсақ, қарийб икки маротаба тезрок кўпайган. Ўша вактлардан бошлаб кредит муассасаларишиг ялпи саноат тармоқларидағи улуши 1,8 фоиздан 4 фоизгача кўпайган. Худли шунингдек, бошқа саноат тармоқларидағи ходимлар сонишининг кўпайнишига нисбатан кредит ишида шуғулланадиган ходимларнинг сони ҳам кўпайган. Ҳозирги лайтда кредит ишида почта банклари ва марказий банк тизими га кирувчи соҳадаги ходимларни сонини кўшиб ҳисоблағанди 800 мингтага етади, бу Германия Федератив Республикасида хизмат қилаётган барча ишчи-хизматчиларнинг 3 фоизига тенгдир.

Мамлакатда мустақил ҳуқуқий асосга эта бўлган кредит муассасаларининг сони 4 000 тадан ошади. Буининг таркибига 1 000 дан ошик унча кагта бўлмаган ва кичик банклар ҳам киради, уларнинг фаолият миқдори 100 милион европни ташкил этади. Бу кредит муассасалариининг 45 000 дан ортиқ банк бўлимлари мавжуд. Германия Федератив Республикасида жамиси бўлиб 49 000 мингга яқин банк бўлимлари мавжуд. Мамлакатда аҳолини 80 миллион деб ҳисобласак, ҳар битта банк бўлими ўртача 1 600 кишига хизмат кўрсатади. Шу ҳисобдан, Германия дунё давлатлари ўртасида жуда кенг банк тармоғи билан таъминланган давлатлар қаторига киради.

**Германия Федератив Республикасинин
банк тизими түзилүүнү**

Универсал банклар		Ихтисослашган банклар	
Хусусий тијорат банклари		Кооператив кредит муассасалари	
Хусусий банклар		Ижтимоий-хукукий муассасалар	
Катта миңдордагы бўлимларга эга бўлган йирик банклар		Кредит ширкатлари (Фольксбанк, Рай- фейзенбанк)	Жамгарма кассалар
Худудий банклар ва бошқа кредит банклари			
Хусусий банкирлар		Марказий кооператив банклар	Жиро- централи
Хорижий банкларининг бўлимлари			
Хусусий ипотека банклари		Ижтимоий-хукукий ипотека кредит муассасалари	
Кемачиликдаги кредит банклари		Махсус топнишрикларни бажарувчи кредит муассасалари	
Махсус вазифалар бўйича кредит муассасалари			
Шахсий уй-жой қурилишини молиялаштирувчи хусусий жамгарма кассалари		Ижтимоий жамгарма кассалари	
Қимматлар коғозларни сакловчи банклар		Почта жирокассалари, почта жамгарма кассалари қошидаги жирокассалар	
Хомийлик кўрсатувчи банклар (матлубот, кредит жамиятлари пул маблағларини жамғариш имкониятини берувчиларни кўшган холда)			

Универсал банк тизими

Саноати ривожланган бошқа давлаттарға солишиндергандан, немис банк тизимининг ўзига хос характеристикаларынан – юкори даражада универсал кредит мұассасаларинин мавжудлігі билан ажралиб тұрады. Мұлк шаклига нисбетан хукуктағы әзгелік тағовуты мавжудлігінде, банкларни ҳажмінде, корхоналарни ташқыл қылғандағы ва ишини характеристика қарамай, асосий банкларнинг ҳаммаси биттә сөйбон остида жам бўлган барча банк операцияларини кўрсаттинаді. Немис тижорат банкларини учта асосий турарх а бўлиш мумкин:

- 350 тага якін хусусий банклар (кредит банклари), бунинг таркибига З та йирик банклар, худудий банклар ва бошқа кредит банклари, хусусий банклар ҳамда банк операцияларинин жамии килемиде улуши 1/3 га тенг бўлган хорижий банкларнинг бўлимлари ҳам киради;
- 700 дан ошик ижтимой-хукукий жамғарма кассалари ва замин банклари (жироцентраллар), уларниң улупни банк тизмидә 50 % атрофига тенг келиб қолади;
- ўрта ҳисобда 3 000 га кооператив банклар (Фольксбанк и Райффейзенбанк), уларниң марказий банклардаги улушки 20 % отрофига тўғри келади.

Хусусий банклар, кооператив кредит мұассасалари ва ижтимой-хукукий жамғарма кассалариның барчаси ҳар хил тижорий-сиёсий максадларни кўзлашига қарамай, бу соҳада, яъни меҳнат таҳсимотида тағовут йўқ. Худди шушиңдек, уларнинг бозордаги фаолиятини ҳам таҳлил қиласиган бўлсан, бу учта гуруҳдаги кредит мұассасалари ўртасида тағовут умуман мавжуд эмес. Агар жамғарма кассалари ва кооператив банклар номига ўз олдизларига, худди хусусий банклар сингари олинадиган фойдани максималлаштириш тоясими кўйинимасада, лекин барі бир асосий тоя жамият аъзоларининг эҳтиёжини етарли даражада кондиришга әришиш максадини кўйиб фаолият юритишади. Барча кредит мұассасалари ўз фаолиятини узок муддатта корхонанини мустаҳкамлаганин ва фойдага әришишни кўзлаб инн юритишинг мажбур, шундагина улар банк сиёсатида хосил бўлган «Илоҳий учбурчак» донирасида эш юкори фаолият мақсади ҳисобланган ғоя, ишончни таъминлаш билан бир қаторда юкори ликвидликка әришиади. Немис универсал банк тизимининг яратилиши шунга асосланади. Германия давлати саноат ривожланиши давридан бошлаб, етарли миқдорда капитал билан таъминланишига әришимаган, худди шушиңдек, етарли равнинда қимматлар

қоғозлар савдосини ҳам ташкил өтә олмаган. Шунинг учун ҳам кетте микдорда банк кредитларини ишлатыннинг имкони бүлматан ва охир оқибатта йирик корхоналарнинг молиянаштирилмаган. Бу тизим искита жаһон урушидан кейин саноатни тиклаш вактидагина үзининг самарали жаңалычины ишботлади.

Хозирги вакіла банк тизимидә шундай ташкилий бўлинин мавжуд; кайси давлатда бир тарафда кредит келишувлари ва пул омонатлари келишувлари ва иккинчи тарафда қимматли қоғозлар савдosi бўлса, демак, у ерда универсал банк тизими яратиш тенденцияси кетаётганилигини кўрсатади.

Англия банк тизимига нисбатан универсал банк тизимининг асосий афзаллиги шундан иборатки, у жуда юкори даражада баркарор ва ўта самарали. Шунинг учун ҳам пул омонатлари юкори даражада химояланган. Шунингдек, ички фаолиятда бўлинин чегарасининг мавжуд эмаслиги, кичик ва ўрга даражали мижозлар билан яна ҳам қулай шароитда келишувлар ва хизматлар кўрсатиш имкониятини таъминлайди. Универсал асосда амал килувчи бу банклар, бир кўдан мижозларга жуда кенг сервис турларини кўрсатиш имкониятига эга, кенг ассортиментда таклиф этилаётган хизмат ҳисобидан у хоҳлаған баҳога бу хизматларни сотишга мажбур эмас, демак бу келишувларни тўғри келмайдиган вақтда амалга ошириши мумкин. Хуллас, бир сўз билан айтганда, универсал банклар хеч қачон хеч кимдан панд еб колмайдилар.

Универсал банк тизимини ташкид килувчилар бир томондан банкларга анча-мунча саноатни таъсири катта леб кўрсатадилар. Ҳақиқатан ҳам банклар саноатни бошкарнишда кузатув кенгашидаги банк мандати ва овоз ҳукуки ваколати ҳисобидан уларни фаолиятига аралашадилар, кредит келишувлари ва қимматли қоғозлар борасидаги келишувлар ҳамда мижозларга пул омонатлари бўйича консультациялар бериш масалаларида эса келишмаслик вазиятлари бўлиб туради.

Ихтисослашган банклар

Германия давлатида амал килаётган универсал тижорат банклари билан ёнма-ён бир қаторда фақатгина маълум соҳаларда фаолият юритадиган ихтисослашган банклар ҳам мавжуд. Буларни таркибига ипотека банклари ва маҳсус вазифали бошқа кредит муассасалари киришади ва улар реал қимматликлар кафиллигига кредит беришади. Маҳсус вазифаларидан кредит муассасалари, ихтисослашган банклар қайтариш

муддати узайтириладиган сеуда, хусусий курилишлар учун есудалар беришади (почта банклари, ўзларига ёрдам кўрсатувчи саноат кредит муассасалари ва бошқа кредит муассасалари ҳам шулар жумласида). Германияда банк ланшафти ўта турли-тумашлиги билан ўзига хосдир. Жами кредит муассасаларининг $\frac{1}{4}$ қисми иктинослашган банклар даражасига етган. Ҳар учтадаи битта йирик банк иктинослашган банқдир, улар фаолиятидаги нутаккори 5 миллиард евродан ошик суммани ташкил этади.

2009 йилда тижорат ва иктинослашган банклар ўзаро нобанк секторига, яъни корхоналарга, хусусий шахсларга ва ижтимоий бюджетга 3,5 трлн евродан ошик кредит маблағлари берилгандан шундан 250 миллиард евроси давлат облигацияларини ва саноат корхоналари акцияларини сотиб олиш ҳисобидан амалга оширилган. Жами берилган кредитлар микдорининг 80 фоиз улуши тижорат банклари зиммасига ва сотиб олинган кимматли қоғозлар соҳасида эса бундан ҳам кўпроқ, яъни 90 фоизга тўғри келади.

ИТТИФОҚЛАР

Конуний органга, кузатув органига ва бошқа давлат органларига ва шунингдек, жамоатчиликка нисбатан уларни қизиқишини ҳимоя килиш учун, демократик тартиблар доирасида ва бу конуний ҳуқук ҳисобланади -- банкларнинг барча гурухлари иттифок тузганлар. Федерация даражасида амал килувчи марказий иттифоқларга хусусий банклар, жамғарма кассалари ва кооператив банклар ҳам карашлидир, уларни регионал ва локал ташкилотлари ҳам мавжуд ва улар бу иттифоқларга бўйсунишади. Бундан ташқари бу иттифоқ таркибига ревизион бирлашмалар ҳам киради, уларнинг вазифаси, давлат назорат органни мавжудлигига қарамасдан иттифоқ таркибига кирувчи банкларда назорат репутациясини ўtkазиб ва ликвидлигини мунтазам текшириб туришдир. Омонатчилар манфаатини ҳимоя килиш учун иттифоқлар омонатларни ҳимоя килишнинг кенг тизими ишлаб чиқилган. Шунинг ҳисобидан мижозлар ҳисобидаги кредит қолдиги амалда тўлиқ микдорда кафолатланади.

Иктисолий-сиёсий банк иттифоқлари билан ёнма-ён, федерация даражасида кредит муассасаларининг катта гурухларининг ижтимоий-сиёсий иттифоқлари ҳам амал килади. Улар иш берувчилар сифатида банк манфаатларини ҳимоя қиласидилар. Бу иш берувчи иттифоқларининг

асосий вазифаси касаба иттифоқи билан ҳамкорликда банк иши ходимлари учун иш хақы тарифларини оширишини белгилашдир. Улар бу йигилишни ҳар йилде ўтказиб түришади. Бундан ташқари, бу иттифоқлар давлат муассасалари билан ҳамкорликда банк коммерсантларини касбий ўқитиши учун янгича асосларни пашлаб чиқишида иштирок этишади, касбий малакани оширишини ташкил этиш бўйича тадбир таркибига қўшилишади.

КУЗАТУВ ОРГАНИ

Кредит муассасаларининг фаолияти, уларни иктисадиёт ва жамият олдижакуда каттаахамиятга эга эканligини инобатга олиниб, ҳуқуқий нормаларга мувофиқ қатъян чекланган. Фукаролик ва ижтимоий ҳуқуқида белгилонган умумий кўрсатмалар билан бир категорида, шунингдек, алохида банк гурӯҳлари учун маҳсус конусларининг мавжуд бўлишига қарамай, Германияда биринчи навбатда «Кредит иши тўғрисида» (KWG) конун ишлаб чиқилган. Мазкур конунга мувофиқ, барча кредит муассасалари ўзининг ҳаракат тарзини унга мувофиқлантиришига мажбурийлар. Ушбу конунга маълум ўтган вактлар ичилада ривожланиши тенденцияларига мувофиқ, кредит аниратининг амал килиш тартиби ва қобилиятини таъминлаш ҳамда кредиторларни ҳар хил талофатлардан ҳимоя қилиш учун маълум ўзгартишилар киритилиб турилади.

Кредит иши тўғрисидаги конун асосида Берлинда жойлашган «Кредит ишини текшириш» федерал муассасаси барча кредит муассасалари устидан давлат назоратини амалга оширади. Бу муассасаси мустақил федерал юқори орган хисобланади, федерал молия вазирлиги кўрсатмаларига ва унинг хизмат назоратига бўйсунади. Бу муассасанинг Президенти федерал ҳукуматнинг таклифи билан ва немис федерал банкининг фикри инобатга олиниб, федерал Президент томонидан тайинланади. Конунга мувофиқ бу муассасаса олдига «Кредит ишида конунбузарликка қарши курашиш» вазифаси кўйилган. Бу вазифани бажариш учун кредит муассасалари юқорида қайд этилган назорат органига маълум вактдан кейин ўзларининг актив ишбилармонлик фаолияти турлари ва миқдори тўғрисидаги тўлиқ маълумотни тақдим қилишига мажбурийлар. Бунга кўшимчча равишда назорат тизими доирасида эълон ва хабарларни тақдим қилиб турини мажбурияти хам кўзда тутилган. Ушбу муассасаса мажбуриятига алохида кредит муассасалари

ёки уларни мижозлари ўртасидаги банк келишувлари борасида чиқкан тортишувларни кўриб чикиш масалалари кирмайди.

Кредит иши тўғрисидаги қонунда биринчи павбатда назорат ва назорат шакллари, кредит муассасанинг тижорат фаолияти доираси, шахсий капитали ва ликвидлиги тўғрисидаги кўрсатмалар ёритилган. Қонунининг анъанавий кўрсатмалари қўшимча равишда муассаса томонидан аниқ тамойиллар билан ишлаб чиқилиб, тўлдирилади ва федерал банк билан келишилиб, улар ишлаб чиқилиб, тўлдирилади. Мисол учун, кредит муассасанинг кредитлари, иштироки ва бошқа келишувлари, маълум рискка берилгани учун, шахсий капиталдан ошиб кетмаслиги керак, чунки кредит муассасаси шу миқдорда жавобгарликни ўз бўйнига олади. Колган тамойиллар қўйидагичадир:

I тамойил. Узоқ муддатли кредитлар ва омонатлар узок муддатга қайта молиялаштирилиши зарур, шунда мижоз бўлмаган фуқароларнинг 60 % жамғарма омонатлари ва 10 % талаб қилиб олинадиган муддатли омонатларни узок муддатли маблағлар деб хисобланиш мумкин.

II тамойил. Кредит келишувида пассив томонни бальзи бир алоҳида позициялари маълум пропорциядан ошиб кетмаслиги зарур.

III тамойил. Кўшимча равишда 1970-йилларнинг ўрталарида, баҳони шаклланиши бўйича – асосан очик валюта курси позицияси бўйинча норма шахсий капиталга нисбатан кредит муассасанинг жавобгарлик даражаси 60 %гача камайтирилди. 1980-йилларнинг ўрталарида банк назоратида умумлашган тамойил киритилди, унга асосан бош банкинш шахсий капитали ва кредитлари ҳамда унинг давлатдан ташқари шуъба банклари юкорида қайд этилган муносабатга нисбатан бирга, кўшиб хисобланиши талаб этиладиган бўлди.

Кредит иши тўғрисидаги қонунда кредит муассасаларининг федерал назорат муассасасига ва федерал банкка хабарномалар бериш мажбурияти ҳам қайд этиб ўтилган ва улар қўйидагилардир: йиллик баланс, катта миллионлик кредитлар ва кредит муассасаси иштирокчи бўлган корхоналарга берилган кредитлар тўғрисидаги маълумотлар шулар жумласига кириб, мунтазам тақдим этиб борилиши керак.

Банк келишувини амалга ошириш борасида кредит ишини юритиш учун федерал назорат муассасасидан ёзма равишда рухсатнома олиш зарур, бу рухсатнома хақиқий эмас деб эълон қилиниши ҳам мумкин. Банк келишувлари деганда, асосан, қўйидагилар тушунилади: омонат келишувлари; кредит келишувлари; векселларни дисконтироват қилиш; кимматли қоғозлар борасидаги келишувлар; депозит операция-

лари; инвестицион келишувлар; гарантия бериш ва нақд пулсиз ҳисобкитобларни амалга оширишлар. Қонун банк ишини амалга ошириш учун қатор шартлар бажарылышини талаб этади. Шулардан бири – кредит муасасасининг етарли миқдорда шахсий капиталини борлиги асосланиши керак, чунки кредит муассасаси шу миқдор даражасида жавобгарликни ўз зиммасига олади.

МАРКАЗИЙ БАНК

Германия Федератив Республикаси Марказий банки – немис федерал банки ҳисобланади ва у Европа Марказий банки таркибига киради. У Франкфуртда жойлашган марказий бошкармасида ва 9 та (1992 йилгача 11 та) бои бошкарма сифатида марказий банкларидан ташкил топган ҳамда 200 га якин бои бўлимлари ва филиалари мавжуд. Федерал банкнинг бевосита федерал юридик шахс сифагидаги ижтимоий хукуки 100 % федерацияга тегишлидир, у федерал назорат муассасаси сифатида назорат функциясини ҳам амалга оширади. Федерал банкнинг ваколати ва вазифалари маҳсус қонун билан белгиланган.

V БОБ. АНГЛИЯ ДАВЛАТИ БАНК ТИЗИМИ ТУЗИЛИШИ

Лондон - Нью-Ёркдан кейин, иккинчи ўринда туралган энг йирик хаткаро молия марказидир. Унинг ўрини евровалюта ва еврооблигация бозорида операцияларнинг микёси кенгайган сайнин мунгизам равишда кучайиб бормоқда. Лондон дунё микёсида халқаро пул ва капитал бозорида айланма суммасининг йириклиги бўйича лидерлик ўринини мустаҳкам эгаллаб келмоқда. Лондон шахри халқаро банк бизнесида новаторлик ва динамизм масалаларида ҳам ўринак. Буюк Британиянинг кредит-банк тизими капиталистик дунёда ўта кучли даражада ривожланганлиги билан ва молия-банк институтларининг турли тицдаги хилларининг мавжудлити билан ажратиб туради.

Англия Банки кредит-банк муассасалари пирамидасининг энг чўксисида туради. У 1694 йили акционерлик жамияти сифатида, Франция билан урушни молиялаштириш учун ташкил этилган. 1844 йилдаги АҚТга мувофик, унга Англия ва Уэльс худуудида банкнотлар чиқариш бўйича ёккаҳокимлик ҳукуки берилган. 1946 йили Англия Банки миллийлагтирилган.

Англия Банки мамлакатининг марказий банки сифатида пул-кредит тизимининг амал килиши бўйича умумий шарт-ишароитларни таъминлаш ва давлатнинг молиялаштириш функцияларини бажаради. У кредит-банк институтлари устидан назоратни амалга оширади, иктисолий мухитта караб пул ва валюта ҳамда капитал безорларида тегишли акциялар ўтказади. Банк ҳукумат органлари хисобини юритади, газназарлик векселларини сотиш йўли билан киска муддатли ресурсларни жалб этади, давлат қарзини молиялаштириш ва уни бошкарни билан шугулланади.

Англия Банки билан ва кредит-банк муассасалари ўргасида боғловчи бўғини - дисконт (хисоб) уйларидир. Улар бошқа банкларга маблағларни шундай шаклда сармоя сифатида киритиш имкониятини беради ва иштирокчига ликвидлик ва маъзум даражада даромад олишни кафолатлади. Улар ҳукуматнинг юммиатли қоғозлари билан ўтказиладиган операцияларнинг асосий улушига хизмат кўрсатади. Лондон дисконт бозори Уюшмаси аъзолари кўйидагиларни: «Александерс Дискаунт ПЛК», «Кейтер Аллен ЛТД», «Кэйн дискаунт компани ЛТД», «Джерард энд нэшнл ПЛК», «Джиллет бразерз дискаунт компани-

ни ПЛК», «Джессел, Тойнби ПЛК», «Кинг энд Шэксон ПЛК», «Пейдж энд Гайтер ПЛК», «Джералд Квин», «Коун энд компани ЛТД», «Секомб Маршалл энд Кэмпин ПЛК», «Смит Сент-Обин энд компани ЛТД», «Юнион дискаунт компани оф Лондон ПЛК».

Англияда кредит тизимининг илгор бўгини тижорат банклари дидир. Улар қуидагиларга бўлинади:

- 1) депозит банклари;
- 2) савдо банклари;
- 3) «заморск» банклари;
- 4) хорижий банклар.

Депозит банклари ҳаммадан аввал Лондон банкларининг ичидаги «катта тўртлик» гурухи сифатида ажралиб туради. Булар Буюк Британиянинг молиявий капиталини кўз-кўз килувчи ва мамлакатнинг молиявий кувватиши намоён килувчи муассасалар. Буларга энг йирик банк монополиялари хисобланган «Барклейс ПЛК», «Нэшнл вестминстер бэнк ПЛК», «Мидленд бэнк ПЛК» ва «Ллойдс бэнк ПЛК» киради. Лондон бозорида «Каутс энд компани» банки ҳаммадан олдинда туради, унга «Нэшнл вестминстер» ва «Уиплиамс энд Глин’с Бэнк»лар эгалик қиласди. Йирик депозит банклар каторига қуидаги шотланд банклари ҳам киради: «Бэнк оф Скотленд», «Калайдсдейл бэнк» ва «Ройал бэнк оф Скотленд» ҳамда Шимолий Ирландия банклари ҳам киради.

Мамлакатнинг барча ҳудудларида 13 000 ошик бўлимларга эга бўлган Клиринг банклари жойлашган. Улар мамлакатда депозит-ссуда операцияларининг жуда катта қисмини назорат қиласди. Клиринг банклари дунё миқёсида Буюк Британиянинг мустаҳкам лидерлигини таъминлайди. «Нэшнл вестминстер», «Ллойдс» ва «Мидленд» банклари кредит карточкалари операциялари билан шугулланувчи «Экссес» акционер компаниясига эгалик килишади. Клиринг банклари кенг автобанк (автоматик касса аппаратлари) тармоғига эгалик қиласди, улар мижозларга Буюк Британиянинг хоҳлаган жойида қатор операцияларни сутканинг хоҳлаган вақтида бажарил имкониятини беради (нақд пул олиш, хисоб рақамини колдигини билиш, чек китобчасига бюртма бериш, хисобдан кўчирма олиш).

Савдо банклари – ўта обрўли молиявий муассасалардир. Уларнинг обрўйи ва кучи нафакат уларни капитали миқдорида ёки депозит-ссуда операциялари миқдорида, балки бозордаги вазиятии аниқ кўра билишида ҳамда хатосиз равишда ўз фаолиятининг манфаатли йўнилишини топа бислишидадир. Анъанага асосан савдо банклари Лондон шахрида

жамланган. Улар, шундайдек, йирик шаҳарларда, яъни Бирмингем, Лидс, Манчестер, Эдинбург ва Глазго шаҳарларида ҳам ўз бўлимларига эга. Савдо банклари ташкии савдони молиялаштириш, акцепт бизнеси билан корпоратив қарз олувчинарни фаол кредитлайди, инвестицияни бошқаради, инвестиция саволлари бўйича консультациялар беради, молиявий консорциумлар ташкил киласди, таъсисчилар фаолиятига воситачилик этади, компанияларининг бирлашиши ва кўшилиши бўйича операцияларда иштирок этади, валюта бозорида ва қимматбаҳо металлар бозорида операцияларни амалга оширади, молиявий операцияларни ўtkазиш бўйича консультациялар беради. Бундан ташкири, улар асбоб-анжомларни лизингта бериип операцияларни фаол кенгайтирадилар, суғурта соҳасига ҳам кириб борадилар, муддати узайтирилган сотувларни кредитлаш, кемалар ва самолётларнинг кира пули операциялари борасида воситачилик фаолиятини олиб борадилар ҳамда мол-мулкни бошқариш билан ҳам шуғулланишадилар. Савдо банклари ўрта муддатли кредитлар бозорининг анча-мунча кисмини назорат кишидилар. Уларни роли эмиссион уйлар сифатида янада сезиларни дар, қимматли коғозларни жойлаштиринида ва иккитамчи бозордаги операцияларда ўртакаш бўлиб хизмат кўреатадилар. Улар еврооблигация бозоридаги операцияларда ва синдикатланган консорциумларда иштирокчи бўлиб хизмат кўрсатади.

«Заморск» банклари ёки Ҳамжамият банклари Британия заморск банклари уюшмасида аъзо ҳисобланади. Улар 12 банкни ўз таркибига олган, бош идораси Лондонда жойлашган. Яна 10 та банк Лондон ситида ўзларининг ваколатхоналарига эга. Бу банкларнинг кўпчилитининг капитали Британия молия алигархиясининг кўлида. Улардан энг йириги – «Стэндард чартеред бэнк» бўлиб, унинг 1360 та бўлими мавжуд, қолигиларини барчаси – 3 500 та бўлимчарга эга. Ҳамжамият банклари нисбатан «чакана» депозит-есуда операциялари билан шугулланади, улар маълум регионларда ва Британия империясининг собиқ давлатларида қайсицир операцияларга «ихтисослашган». «Барклейс бэнк интернэшил» асосан Жанубий Африка Республикаси (ЖАР) ва Кариб хаузаси давлатларида кўпчиликни ташкил этади, «Лойдс энд Болса Интернэшил» Еврона ва Жанубий Осиё, Шаркий ва Марказий Африка давлатларида жойлашган.

Дунёнинг молиявий марказларининг биронтасида ҳам хорижий банклар Лондон ситидагидек кўп эмас (уларнинг сони 400 дан ошик).

Уларда 50 мингга яқин одам фаолият юритади. Банкларнинг ялпи активлари Бирлашган Қиролликнинг бутун банклари активларининг 60 фоизидан ошади. Хорижий банклар улушига хорижий валютадаги ялпи депозитларнинг 80 фоизи түғри келади. Депозит банклар тизимига жамгарма институтлари бирлатиб кетган, уларнинг қаторига «Нэшнл сейвинг бэнк», «Нэшнл жиробанк» ва бошқа жамгарма, ишончли банклар киради. Уларнинг асосий функциялари майда ва ўрта омонатчилардан омонатларни кабул килиш ва узоқ муддат фойдаланиладиган истеъмол товарлари бўйича ҳисоб-китобни амалга ошириш, ижарага олиш, кейин тўлаш шарти билан товарларни сотиб олиш, почта орқали етказиш билан товарларга буюртма бериш, коммунал хизматлар учун нул тўловини ўтказиш, ипотека бўйича муунтазам тўловларни бажариш, сугурта бадалликлари ва фоизларни тўлаш ва ҳоказолар.

Депозит-ссуда операциялари соҳада янги бўлиб, курилиш жамиятлари активларининг ривожланиши ва ўсиши билан боғлик. Улар ширкатлар сифатида ўзларини намоён килиб, ахолидан омонатларни кабул қиласди ва курилишга ёки яшаш уйларини сотиб олишга узок муддатли ссудалар беради. Буюк Британиянинг кредит-банк тизими таркибида инвестицион институтлар: сугурта компаниялари, пенсия фонdlари, инвестицион трестлар, ишончли пай фонdlари муҳим роль ўйнайди.

Англия Банкининг тарихи

Англия Банки дунёда энг қадимий марказий банклардан бири ҳисобланади. Бу институт Англияда XVII асрнинг охирида банкротлик ҳолатига тушган ҳукумат ва молиячилар гурухи ўртасида келишув натижасида пайдо бўлган. 1690-йилларда Англия банк тизими **кредитор-банкирлардан ва заргарлардан** ташкил топган эди, уларнинг биринчиси, заём маблағларидан кредитлар, иккинчиси, олтинни депозиттга қабул килиб, сўнгра ссудалар берар эди. 1688 йили нухоятда кимматга тушган фукаролар уруши тугагач, Англия тахтига кирол Вильям ва Мэри ўтирган. Ҳокимият тепасига сиёсий партия келиб, меркантилизм ва колонияларни талон-тарож килиб, босиб олиш билан шуғулланган. Англиянинг энг улкан ракиби Франция Империяси бўлиб, у билан тез-тез урушилар олиб борилган. Милитаризм сиёсати ҳам жуда кимматга тушган, 1690 йилда Англия хазина-

си бўм-бўш бўлиб, пул қозмаган. Шунча йиллик урушилардан кейин хукумат, унинг облигацияларини сотиб олишга одамларни ишонтира олмаган. Яна ҳам юкори ставкада соликларни йигишининг ҳам иложи бўлмаган.

Ўшанда, яъни 1693 йилда Обшина Налатаси тузилиб, унинг максади хукумат учун пул олиш усулини қидиришдан иборат эди. Вильям Петерсон деган шотландиялик молиячи пайдо бўлиб, хукуматга бутунлай янги режани, яъни ўзининг молиявий гурухи номидан таклиф киритди. Унга кўра, давлат томондан маълум имтиёз ҳисобига Англияда банк яратишни таклиф килди. У янги банкнотлар чиқариб, камомадни коплаши лозим эди. Шундай килиб, келиптув тузилди. Бирданига, Парламент томонидан Банк таедикланганидан кейин, қирол Вильямнинг ўзи ва Парламент аъзоларининг баъзи бирлари янги «пул фабрикасининг» акциядори бўлишдилар.

Вильям Петерсон Англия хукуматидан янги банкнотга конуний тўлов воситаси макомини берилшини сўради. Британия хукумати бу таклифни инкор қилди, бу ҳаддан ташкиари узокка чўзиладиган таклиф эди. Парламент янги Банкка хукумат омонатларини саклаш ва хукумат карзини тўлани учун янги қимматли қоғозлар чиқариш учун рухсат берди. Англия банки хукумат карзини тўлаш учун бирданига 760 000 фунт стерлинг мидорда янги шулни муомалата чиқарди. Бу ўз навбатида шунинг кадрсизланишини, яъни ишфляцияни келтириб чиқарди ва икки йил ичida Банк умуман тўлов кобилиятини йўқотди. Бу, албатта, ўз навбатида хусусий заргарларга маълум афзалик келтирди. Англия Банкининг банкнотлар муомалада мавжуд бўлган метал тангаларга эркин алмаатирса бўлар эди.

1696 йили Англия Банки магнат томонидан бошқарилаётган Whig сиёсий партияси ракобатчи тазиёки билан тўкнашди. Тори партияси янги National Land Bank таъсис этишга ўриниб кўрди, ваҳоланки бу корхона тузилмади, Англия Банки бирданига чора-тадбирлар қабул қилиб, кейинги йилда Парламент Англиядаги йирик банклар таъсис этишини тақиқловчи конун чиқарди. Ушбу конунга мувоффик агар кимки Англия Банкининг банкнотларини калбакилаштиреа унга ўлим жазоси кўйлачалидиган бўлди.

1708 йили қонун яна ҳам қатъийлашди. Энди тақдим этиладиган векселларни чиқариш (бу хукук факат Англия Банкига берилган) ва б. кишиндан кўп таъсисчи билан компания тузиш ҳамда б. ойгача муддатга қиска муддатли кредит бериш ноконуний деб толлиди. Шундай

қылғыб, әндилікда интироқчылар етти кишидан кам бұлғап кичик банк-лар бўлиши мумкин эди. Ушбу шароитларга қарамасдан, Англия Банки барибир қиролича Анна таҳтда бўлған пайтда Тори партияси тимсоли-да кучли ракиб билан тўқнашишта тўғри келди.

Англия Банки ҳозирги босқичда

Англия банки, бошқа давлатларнинг марказий банклари сингари, бутунги кунда ўзгараётган шароитларга мослашиш борасида, ундан янги харакатлар талаб килинаётган бир пайтда молиявий ва иқтисодий ўзгаришлар марказида бўлиб қолмоқда. Булар уларнинг функциясида, фаолиятни ташкил қилинида ва технологияда ҳамда банклараро коопе-рацияда ва халқаро ҳамкорликда радикал янги ёндашиш билан, прин-ципиал ўзгаришлар киритилишини талаб қилмоқда.

Англия Банки бажарадиган кўпсонли функцияларни икки гурухга бўлиш мумкин:

1-гурух. Банк мақомидан келиб чиқадиган, тўғридан-тўғри профес-сионал (депозитлар-ссудалар, хисоб-китоблар ва эмиссия операцияла-ри бўйича) мажбуриятлар:

2-гурух. Назорат функциялари, яъни давлат унинг ёрдамида пул-кредит тизимиға аралашади ҳамда иқтисодий жараёнларнинг кечишига таъсир қилишга харакат килиб кўради.

Ушбу ролларни бажаришда Англия Банки, энг аввало, аиъналарга суюниб иш тутади, юридик нормалар кейинги режада туради. Кредит-банқ муассасаси фаолиятини регламентта соладиган турли тартиб ва процедуralар ушбу муассасалар билан Англия Банки ўртасида худди «жентельментлар келинчуви» сингари белгиланган.

Давлат, унинг марказий банки ва хусусий банклар ўртасидаги ўзаро муносабат хусусияти Англия Банкини бир вактининг ўзида худди «Ситининг ўнг кўли ва хукumatда Ситининг вакили» сифатида баҳолаш имкониятини беради. Бу Англия Банкига икки томонлама роль ўйнаш имконини яратади, маблағлар билан пул-кредит сиёсатида яна ҳам эги-лувчан ва эркин сиёсатда мустақил харакатланиш имкониятини беради, бир пайтнинг ўзида эса Ситининг молиявий алигархлари шуздай ишончда бўладиларки, улар хоҳлаган хукumatда ва хоҳлаган иқтисодий курсда ўзларининг манфаатларини химоя кила оладилар.

Англия Банкининг алоҳида функцияларига кенгроқ ва аникроқ тўх-талиб ўтамиз.

Англия Банкининг кўп сонли функциялари мавжуд, уларни барчаси учта бош мақсадга эринишишга қаратилган. Улар:

- 1) ҳукумат билан келишган ҳолда, энг аввало, бозордаги операцийалар ёрдамида миллий валюта қийматини ушлаб турниш, бошқача сўз билан айтганда, нул сиёсатини амалга ошириш;
- 2) банктар, ситидаги молиявий бозор иштирокчилари устидан тўғридан-тўғри назорат озиб бориб, молиявий тизим барқарорлигини ҳамда мустаҳкам ва самарали тўлов тизимини таъминлаш;
- 3) мамлакат ичкарисида молия тизимини ракобатбардошлигини таъминлаш ва самарадорлигини очириш ҳамда Лондон ситининг йирик халқаро молиявий марказ сифатидан позициясини мустаҳкамлаш.

Англия Банки функциялари

Англия Банки хоҳлаган бошқа бир банк сингари ўзининг мижозларига катор хизмат турларини кўрсатади. Мижозлар гурухини, нисбатан учта муҳим гурухга бўлниш мумкин:

1. Тижорат банклари. Барча клиринг банклари Англия Банкида ўзларининг хисоб рақамларини очадилар. Клиринг операцияларида Англия Банкида очилган клиринг хисоб рақамлари ишилатилади. Банклар хисоб рақамида маълум суммани сақлашлари керак ва уни кўпайтириб юборини ваколатига ҳам эга эмас. (Буюк Британияда фаолият юритаётган барча банктар Англия Банкидаги (депозит) хисобида жами жалб қилиган депозит суммасининг 0,35 фойзини сакланши зарур). Бу ўрнатилган резерв нормаси бўлиб, Англия Банкининг бош даромад манбаи ҳисобланади.

2. Бошқа мамлакатларнинг марказий банклари Англия Банкида хисоб рақамларига эга ва олтинини сақлашади ҳамда Лондонда ўз ишларини Англия Банки орқали юритишлари мумкин.

3. Ҳукумат ҳисобини Англия Банкида сақлашади, шундай килиб тўловлар, бюджеттга соликлар ва бюджетдан ижтимоий эктиёжларга тўловлар Англия Банкидаги хисоб рақамидан амалга оширилади.

Юкорида қайд этилганларга мувофиқ Англия Банкининг учта биринчи функциясини кўрсатиш мумкин:

1. Англия Банки тижорат банклари учун хизмат қиласди;
2. Англия Банки бошқа марказий банклар учун ҳам хизмат қиласди;
3. Англия Банки ҳукумат учун ҳам хизмат қиласди.

Англия Банкининг бошқа функциялари

1. Монитор сиёсатни амалга оширади. Англия банки сиёсатки усуллари бўйича маслаҳат беради ва унинг бажарилишига масъуллур яъни жавобгардир.

2. Банкнотлар эмиссиясини амалга оширади.

3. Валюта операциялари ва назоратни амалга оширади. Ғазначилик номидан мамлакатининг олтин-валюта резервини бошкариши.

4. Кредит муассасалари, валюта ва кредит бозорлари – бутунлай банк тизими устидан назоратни амалга оширади.

5. Англия Банки – Европа Валюта институти (ЕМІ – European Monetary Institute), яъни 1998 йили ташкил этилган Европа марказий банкининг авзосидир.

Англия Банки формал жиҳатдан хукуматга бўйсунмайди, лекин Молия вазирлиги раҳбарлигига ишлайди. Англия Банки Бошқарувчисининг ваколат муддати хукуматининг сайланishi муддатига боғичқ эмас.

Англия Банкининг баъзи бир функцияларини чуқурроқ ва кенгроқ кўриб чиқамиз.

Англия Банкининг жуда мураккаб ролларида биро пул-кредит соҳасини тартибга солини ва назорат қилишини бажаришга тўғри келади. Ушбу функцияни бажарища Англия банки миллий иқтисодий сиёсат билан уйғунладириб, чуқур профессионал билим ҳамда оқилона сиёсий маневрлар билан олиб борилиши талаб этилади. Унинг ҳар бир кадамида туродиган қарашларнинг доираси ўзгаришсиз көнтаяди ва гоҳида қарама-каршиликларга тирифтор бўлади:

- ички пул сиёсати манфаати фунт стерлингнинг курсини барқарорлаштириш вазифаларига гоҳида зид келади;
- янги замъвлар чиқарини йўли билан бюджет камомадини молиялантириши, хукуматни инфляцияга қарашиши ҳаракатини издан чиқаради;
- кредит миқдорлари устидан назорат банклар ўртасида рақобатни рагбатлантириши билан тўғри келмайди.

Шунга қарамай, Англияда иқтисодиётни пул-кредит усули билан тартибга солиш давлатшиг монополистик аралашувининг мухим усуллари биро бўлиб қўймоқда, бунда марказий банкининг роли ниҳоятда каттадир, бундан ташкири давлатга қарашли таъсири катта бўлган бирон-бир бошқа кредит муассасаси мавжуд эмас.

Марказий банкининг биринчи мақсади миллий валюта кийматини

ушлаб туриш ҳисобланади. Пул сиёсати асосан пул ўлчов бирлиги кийматини реал баркарорлигини таъминлангашдан иборатдир. Буюк Британияда пул сиёсати энг аввало фоиз ставкаси билан тартибга солиш ёрдамида амалга оширилади.

Ҳозирги вақтда «баркарор баҳо даражаси» тушунчаси кўп давлатларда амалий мазмун билан тўлдирилмоқда. Уларни кўпчилигида баркарорлик жуда паст даражадаги инфляция билан боғлиқидир. Бекарорлик ҳолатида барча айб пул сиёсатини ночор бошқарилишига ёки уни бу гунлай йўқлигига тақаб кўйилмаслиги керак. Унинг сабаблари яна ҳам чукурла яширишиб ётибди. Хуллас, ўтган асрнинг 70-йиллари бошларида кисқа муддатли баркарорлик максади ва баҳолар баркарорлиги нефть инкиroz таъсири остида ва касаба иттифоқиарининг талаблари кучайиши оқибатида бир-бирига қарма-қарши ҳолатда юзага келган, бу шароитда марказий банклар, ахволни ўзgartириш учун бирон-бир чора қилишнинг иложини топилмаган.

Ҳозирги пайтда Англияда баҳо баркарорлигига эришишни иккита йўналиши мавжуд:

- 1) ўртача инфляция даражасининг 25 % ёки ундан паст даражасига эришиш;
- 2) пул сиёсатини амалга ошириш режимида яна ҳам очик (эркин) лиқка эришиш.

Монитар сиёсатни олиб бориша, яъни, энг аввало, фоиз ставкаси даражасини аниқлашда инфлацион максадга етишини таъминлаш Англия Банкига ва ғазначиликка юқлатилган (Англия Банки бошка банклардан фарқи ҳукуматга бўйсунмай ҳаракат қила олмайди). 1946 йилда Англия Банки тўғрисидаги қабул қилинган АКТга мувофиқ, ғазначиликка Англия Банкига кўрсатма чиқариш ваколати берилган, ваҳоланки, ғазначилик ҳеч қаҷон бу ҳукуқдан фойдаланмаган. Уларни ўртасида муносабат шундайки, фоиз ставкаси бўйича сўнгги қарорни Молия Вазири қабул қиласи. Шунга қарамай, Англия Банки қарор қабул қилинганда жуда муҳим роль уйнайди. Эндилиқда Англия Банки Инфляция бўйича (Inflation Report) чораклик ҳисоботни, яъни фоиз ставкаси бўйича Вазир ва Бошқарувчининг протокол учрашуви бўлиб ўтгач, бу хафтадан кейин чоп этилади, унда инфомациялар чукур таҳлил этилган мазмунга эга бўлади.

Англия Банки инфляция ва фоиз ставкаси бўйича Ҳисобот тайёрлашда эътиборни ички ва ташки иктисадий ва монитар омилларга қаратади. Фоиз ставкаси бўйича Банк Кенгаши саноатга ва Англия-

нинг турли ҳудудларида и савдоға таъсир килувчи информацияларининг ўзгаришини ҳам ҳисоботда акс этади.

Фоиз ставкаси

Англия Банки ички пул бозорида ўзини ролини бажара бориб, киска муддат десирасида фоиз ставкасига таъсир килади. Англия Банки ҳукумат банки бўлиб, ҳукумат ҳисобидан тижорат банклар ҳисобига ва тескари тўловлар оқими характеристикини жуда ҳам аник айтиб беришга кодир. У вазиятга қараб ҳаракат килади. Қачонки тўловлар оқими банклар ҳисобидан ҳукумат ҳисобига қайтиш оқими кўтайдеса, шундай вазият юзага келадики, бунда банк активларининг ликвидлик захираси камаяди ва пул бозорида маблағларни етишмаслиги ҳолати пайдо бўлади. Тескари ҳолатда нақд маблағларининг ошиқчалиги юзага келади, яна ҳам одатий ҳолатда – дефицит ҳам бўлиши мумкин. Бу ҳолатларни Англия Банки бартираф этиб туради, у шундай фоиз ставкаси ўрнатилиши мумкини, унда маблағлар ҳар куни етарли даражада таъминланади.

Англия Банки ҳар битта банк билан индивидуал ишламаслиги учун, ўртакаш сифатида ҳисоб уйларини ишга солади. Улар ихтиослашган дилерлар бўлиб, уйарда савдо векселлари захираси мавжуд бўлади ва зарур бўлганда бош банклар ошиқча маблагни уларга жойлаштирадилар. Ҳисоб уйлари Англия Банкининг заём хизматларидан фойдалана-ди, яъни ҳисоб уйларининг қимматли қоғозларини сотиб олиб ёки ссуда бериб уйларни нақд маблағлар билан таъминтайди. Бу операцияларни амалга оширишда кўлланадиган ставкалар, умуман иқтисодиёт учун белгиланган фоиз ставкасига таъсир қилади. Қачонки Англия Банки бу ставканни ўзgartирса, бирданнга тижорат банклари, ўзларининг база ставкаларини ўзgartиришади, чунки шу бўйича депозит ва ссуда фоизи ставкалари аникланди.

Валюта курси

Фоиз ставкаси ички пул шарт-шароитларига, яъни кредит шарт-шароитига, истеъмол талабига, инвестицияга, маҳсулот ишлаб чиқаришига ва баҳоларга таъсир килади. Улар худди шунингдек, фунт стерлингни бошқа валюталарга ўтказиш қийматига ҳам таъсир қилади. Бошқа тенг шароитларда, фоиз ставкаси қанчалик юкори бўлса, фунт

стерлинг шунча кўп хорижий маблағларни ўзига жалб қилади, улар фунт стерлингнинг бошқа хорижий валюталарга нисбатан юзага келадиган валюта курсига таъсир қилади.

Англия Банки мамлакат олтин ва валюта захираларини ишлатиб, валюта курсига таъсир қилиши мумкин. Англия Банки Газначилик номидан захираларни бошқаради. Резервлар маҳсусе хисобда сакланади. У Валюта Тенглаштириш Ҳисоби (Exchange Equalisation Account) деб аталади. У 1930-йилларда фунт стерлингнинг «ташқи қиймати» кутилмаганда тебранишининг олдини олиш мақсадида ташкил этилган. Жараён валюта интервенцияси деб аталади, уни мазмунни шундан иборатки, қачонки валюта курсининг пасайинини ушлаб туриш керак бўлса, хорижий валютага Англия Банки фунт стерлингни сотиб олади, курс кўтарили маслигига харакат қилиб уларни сотади. Бу операциялар, албатта, бозорда фунт стерлинг курсини аниқ белгилаб бермаслиги мумкин. Зоро, расмий интревенция билан бир каторда кўпгина бошқа усуllibар ҳам мавжуд.

Буюк Британия 1990 йил 8 октябрдан бошлаб Валюта Курси Механизми (ERM – exchange rate mechanism) аъзоси бўлган, шунинг учун ҳам хорижий валюталарга нисбатан ўз валюта курсини мальум доирада ушлаб туришга мажбур бўлган. 1992 йилининг 16 сентябрдан Валюта Курси Механизмидан Англия чиққандан кейин «сузиб юрувчи» валюта курсига ўтилган.

Қисқа вақти фоиз ставкаси ва валюта интервенцияси Буюк Британия монитар сиёсатининг принципиал усули хисобланади. Ўтган даврда бошқа усуllibар ҳам ишлатилган. Мисол учун, 1980-йилларнинг бошнарида Англия Банки муомалада пул массасини камайтириш максадида, ҳукумат эҳғиёжини қондириши учун зарур бўлган давлат қарзининг катта қисмини сотиб юборган. 1985 йили бу сиёсат бекор қилинган. Бошқа усуllibар, шулардан «банк кредитларига чекловларнинг» маҳсус нормаларнинг киритилиши (1971 йили бекор қилинган); Англия Банкида банкларга омонатларни қанчалик тез ўсишига мувофиқ резерв саклашга талаби (1980 йилда бекор қилинган); мижозларга бериладиган кредитлар миқдорини камайтиришга, банк кредитлари бўйича кўлланмани чоп этишга қаратилган.

Ҳозирги замон монитар сиёсатининг муҳим усуllibаридан бири резерв сиёсати хисобланади. Бунда марказий банк томонидан тијорат банкларига ва бошқа кредит институтларига мажбурий (минимал) резерв талабини ўзгаришига асосланган амалиёт киритилади.

Барча пул-кредит назоратининг асосий қуроллари биринчи навбатда марказий банқдаги кредит муассасаларининг резерв ҳисобидаги колдик микдорини тартибга селиши а ёки бу ҳисобни тұлдырыш шартшароғын айналтирилған.

Тарихан мажбурий резервлар тижорат банклар учун доимо омонатчиларга депозитларни қайтариш бүйіча ва бошқа банқлар билан ҳисобкитобларни амалға оширишда тұлов мажбуриятларини узлуксиз бажа-риш учун ривожланған. Бошқа сұз билан айтганда, марказий банкда сақланаётған тижорат банкининг касса резервлари, депозитни қоплаш учун кафолат фонди бўлиб хизмат килади.

Юқори ривожланған иккя табақали банк тизими яратилиши билан марказий банк ҳисобига тижорат банкларини жойлаштиради ан касса резерви, омонатлар бүйіча қарзни қоплаш учун кафолат фонди бўлиши амалиёти тутатылған. Бу ерда банк операцияларини амалға оширишни ташкил килиш, техниканиң яхшиланиши ҳамда депозитларни сугурта қилиш тизимишине яратилиши ҳам маълум роль йўнади. Баъзи бир иқтисодчилар таъкидлаганидек, хозирги замони банкларида ўзининг 2 фоиздан юқори бўлмаган пул маблағларини керагида бўлишлигини старли леб ҳисоблайдилар.

Хозирги лайтуда минимал резервлар иккита мақсадга каратилған:

- 1) улар тижорат банкларининг доимий ликвидигини таъминлаши лозим;
- 2) улар, пул массасини, тижорат банкларини тұловға ва кредиттеги қобилятлигини тартибға солиш учун марказий банкининг усули ҳисобланади.

Марказий банк томонидан кўрсатилған резервлар нормаси билан тартибға солиниши бевосита тижорат банкларнинг айланма фонди микдорига таъсир қиласи, бу ўз навбатида уларнинг кредит-молия салоҳиятига таъсир кўрсатади. Мажбурий резервлар нормаси кўпай-ганда, банкларнинг айланма фондлари микдори камайди ва тескари ҳолатда, яъни резервлар нормаси камайса, айланма фонdlар микдори кўпаяди.

Хақиқатда, мажбурий резервлар тижорат банкларининг касса (пул) резервларини бир қисмни ўзида мужассамлаштиради, улар нақд пул шаклида доимо сақланиши зарур, хеч бўлмаса депозитларни жалб киlgанинги, замен ва кредитшарни олганлиги мажбуриятининг таъмино-ти сифатида марказий банкда омонат шаклида ёки қимматли қофозлар шаклида сақланиши зарур. Банк амалиётида марказий банкдаги маҳсус

хисоб рақамида сақланётган банк резервинг улуши қонун билан кири-тилган ва у «резерв талаблари» деб иомланади. Айна мана шу, улуши унчалик катта бўлмаса ҳам мажбурий резервлар тизимида олдиндаги жойлардан бирини эгалайди.

Одатда, марказий банкда тижорат банкларининг минимал қолдик (баланси), яъни мажбурий резервлар нормаси – кредит институтларининг активи ёки пассивининг тегишли модасига мувофиқ фоиз муносабатида миллий банк қонуничилиги билан белгиланади. Резервлар нормаси банкнинг фаолият муддатига қараб, банк активлари ва пассивлари миқдорига қараб, улар тарафдан жалб этилаётган депозитларнинг тури (талаб қилиб олгунча, муддатли, йиғилиб борила-диган, маҳсус ва бошқа омонатлар) ва миқдорига қараб, миллӣ ва хорижий валютада эканлиги, омонатчинин фуқаролиги (резидент ёки норезидентлиги), банкнинг қайси регионда фаолият юритаётгани-лиги ва болика шарт-шароитларга қараб диффиренцияция қилиниши мумкин.

Умуман олганда, минимал резервлар миқдори икки хил усул билан аниқланиши мумкин, яъни банк активларига нисбатан ёки банк пас-сивларига нисбатан. Банк пассивларига нисбатан резервлар талаби-ни аниқлаш усули анча эски усул хисобланади. Унинг мазмуни шун-дан иборатки, тижорат банклари мижозлардан жалб этилган депозит-лар учун марказий банкдаги хисоб рақамида мажбурий равишда резерв ташкил қилишлари зарур. Олдин эслатиб ўтилганидек, Буюк Британия-да тижорат банклари Англия Банкидаги хисобида фунт стерлингда жалб этилган депозитлари учун 0.35 фоиз резерв саклаши зарур. Баъзи бир давлатларда минимал резервларни хисоблашин базиси бўлиб берилган кредитлар миқдори хисобланади. Амалиётда пассивлар бўйича мажбу-рий резервлар нормаси, банкнинг жами пассивларига ёки уларни баъзи бир моддаларига нисбатан кўлланиши мумкин. Марказий банк томони-дан бунаканги таъланган ёндашувнинг кўлланиши, банкларнинг ўёки бу турлаги депозит операцияларини рағбатлаштириш ёки чегараланиш мақсадида амалга оширилади.

Банк пассивларига нисбатан резерв талабларини аниқлаш усулининг турли-тумашлиги, банк пассивларининг умумий миқдори ўзгаришига минимал резервларнинг ўрнатилиши усули (яъни, асосий корреспон-дент хисобга пулнинг тушиши натижасида ва ундан пул маблагларини берилиши шаклланади, маълум вақтдагина уларнинг қолдиги кўпайиши ёки камайиши мумкин).

Иккинчи усул, банк активларига нисбатан резерв талабларини аниқланинг ҳисобланади, у ҳакиқий француз ихтироси бўлиб, амалда жуда кам қўлзанилади. Унинг моҳияти шундан иборатки, кредит қўйилмаларини умумий юкори кисмига ёки уларни ўсишига лимит (микдорий чегара) ўрнатилишидир. Шуни қайд этиш лозимки, кўрсатилган параметрлар ҳар битта банк учун индивидуал тартибда белгиланади. Худди шундай, банк томонидан битта мижозга бериладиган кредитнинг микдори ва сони хам лимитланиши мумкин. Бунаканги direktiv параметрлар «кредит чекловлари» деб ном олиб, худди шундай кредит чекловлари методи деб аталиган. Англияда бу метод 1971 йилгача ишлатилган. Ўриатилиган кредит лимитларини бузган тижорат банклари учун, Англия Банки томонидан юкори ҳисоб фоизи тўлаш кўринишидаги ёки ушбу лимитдан ошган тенг сумма Англия Банкидаги фоизсиз ҳисобга мажбурий ўтказиш билан жазолашга тортилган.

Шундай килиб, марказий банк кредит чегараланишлари техникинни кўллаб, пул массасини ўсиш даражасини тартибга солини мумкин.

Резерв базасини банк пассивларига ёки активларига нисбатан аниқлашни ҳар бир усулининг ўзига хос афзалликлари ва камчиликлари мавжуд. Бир томондан мажбурий резервлар банк ликвидлигини яхшиланинг қўмаклашади (агар у банкнинг пассив операциялари асосида ҳисобланса). Ушбу ҳолатда уларнинг иқтисодиётга таъсири ўртача бўлади. Пассив операциялар бўйича мажбурий резервларнинг ўрнатилиши банк томонидан бериладиган ссудаларнинг камайишига олиб келади, яъни ресурслар қимматлашади (агар банк умумий актив кредит операциялари микдорини камайтириш ниятида бўлмаса). Бунинг натижасида банк томонидан актив операциялар бўйича оладиган фоиз ставкаси ўсади ва кредитлар микдори камаяди. Бошқа тарафдан, кредит операцияларига асосланган мажбурий резервларнинг нормалари, тўғридан-тўғри инвестиция киритилишига тўсик, яъни чегараланиш бўлади ва умуман ўртача фоиз ставкасини ушлаб туриш имкониятини туғдиради. Мустасно давр ҳам бўлади (марказий банк, мисол учун, хорижий капитални жалб этиб мамлакат тўлов балансини тартибга солини қаратилаётган сиёsat юритаётган бўлса). Банк активларига нисбатан резерв талабларининг ўрнатилиш усули сезиларли камчиликлардан ҳоли эмас. Кредитни чегаралаш – бу кредитга жуда каттиқ таъсир килип шакли ҳисобланади. Ўз навбатида бунаканги

амалиёт мамлакатда актив фаолиятнинг насилишига олиб келади, умуман банк тизимини амал қилишини ёмонлаштиради, банк фаолиятида рақобатнинг ривожланишига тўсқинлик қиласди. Кичик ва ўрта фирмалар томонидан банк кредитини олишни қийинлаштиради, уларни тўловга ва кредитга қобилиятини ҳамда молиявий аҳволини ёмонлаштиради.

Охир оқибатда резерв нормалари тижорат банклари рентабеллигига салбий таъсир кўрсатади, марказий банкнинг маҳсус рақамида банкларнинг пассивлари ёки активларининг бир қисмини «музлатилиши» банк даромадларининг камайлишига олиб келади. Олинмаган фойда юзага келганлиги оқибатида, банклар кредитлар бўйича фоизни ошириш хисобига ёки жалб қилинган маблағларга тўланадиган фоизларни камайтириш йўли билан йўқотилган фойданни қоплашга ҳаракат қизадизлар.

Буюк Британияда жуда киска муддат оралигида кредит чекланишлари амалиётда кўлланилган. Кўпгина ғарб иқтисодчилари фикрига қарандан ушбу усул инфляцияга қарши курашишда анча-мунча самарали хизмат қиласди. Шунинг учун ҳам марказий банклар инфляция кучаяётган ёки тўлов баланси инқирозга учраган даврда банк кредитлари миқдорини тўғридан-тўғри чеклашга боришади.

Марказий банк олдида тижорат банкларининг мажбуриятларини бажарилиши (ушлаб турилишини) хисоботи даври билан ва бажарилиш даври ўртасидаги муносабатни бальзи бир вариантлари мавжуд, қайсики бу даврда минимал резервлар суммаси резерв хисобида сакланиши зарур. Мажбуриятларнинг хисоб-китоб даври ва бажарилиш даври турли давлатларда бир хил эмас.

Масала шундаки, кўрсатилган резервларнинг хисоб-китоб даври билан саклаш даври ўртасида интервал вакт миқдори турличадир. Ушбу интервал қанчалик катта бўлса, бу вактда пул-кредит соҳасидаги аҳвол билан резервларнинг миқдори шунча кам реал боғланган бўлади, худди шунингдек, марказий банкнинг, айниқса, киска муддатдаги тартибга соловчи чора-тадбирлари самараси шунча кам бўлади.

1980-йилларда бальзи бир давлатларда молиявий либераллашув курсининг ўзгариши билан минимал резервларнинг пул-кредит сиёсатида ролининг самараси камайиб кетди. Бари бир кредит институтларини жорий ва муддатли омонатлариши қабул қилиш ва саклаш ҳозирги замон марказий банкларнинг муҳим функцияларидан бири бўлиб қолиши давом этмоқда (вахоланки, марказий банклар балансида бу депозитлар-

ни улуши унчалик катта бўлмаса хам). Бусиз марказий банклар ўзининг қолган функцияларини, яъни «банкларнинг банки», «хукуматнинг банкири ва кассири», расмий цул-кредит ва валюта сиёсатини олиб бориш, иктисадиётга зарур бўлган нақд пулсиз ва нақд пул шаклидаги миқдор билан таъминлаш, давлатни ички ва ташки карзини бошқариш, банклар ва молиявий бозорлар устидан назоратни олиб бориш каби функцияларини бажара олмайди.

Англия Банкининг муҳим функцияларидан бири – давлат карзини бошқариш хисобланади. Англия хукумати соликлар қўринишида олардиган тушумга ишбатан одатта кўра бюджетдан ошикча сарф-харожатларни амалга оширади.

Хукумат билан бозор ўргасидаги ҳар кунлик маблагларнинг оқими Англия Банкидаги Миллий Кредит Фонди (National Loans Fond – NLF) хисобидаги маблаг ҳаракатида ўз аксини топади. Миллий Кредит Фондининг қиска муддатли дефицити юзага келган шайтда, уни Англия Банкидан маблаг олиб қоплаш мумкин, ошикча бўлган маблаг Банкка жойлаштиради.

Бунаканги тўғридан-тўғри молиялаштириш фақат қиска муддатли бўлиб ва Англия Банкининг принципиал роли хисобланади, қайсики у газначилик номидан иш тутиб, маблағларни жалб этиш мумкин. Англия Банки амалдаги қарзлар миқдорини ва хукуматнинг янги қарзларини назорат қиласди. Хукумат заёмининг учта асосий шакли мавжуд бўлиб, улар **газначилик векселлари, хукумат фонд қоғозлари** (номи чиқсан, жуда юқори ишоничга эга бўлган қимматли қоғозлар) ва **валюта бозоридаги заёмлар** хисобланади.

Газначилик векселлари – бу Англия Банки томонидан ҳар ҳафтада мунтазам равницида чиқариладиган қиска муддатли (одатда, 3 ёки 6 ойлик) қимматли қоғозлар IOU – I owe you. Уларнинг бош максади, хукумат харажатларини молиялаштириш хисобланмайди, балки монитар сиёсат ўткиришга ёрдам бериб, тизимдан нақд маблагни чиқарип олишидир. Муомалага чиқариладиган векселларнинг сони келгусидаги маблаглар оқимига боялиқ. Векселлар, улар копланайдиган ташархидан наст баҳода сотилади, дискоит фоиз ставкасида ўз аксини топади. (Мисол учун, вексель 3 ой муддат билан, фоиз ставкаси 7 фоиз бўлса, 1 000 000 фунт стерлинг; 983 000 фунт стерлинг сотилади. Шунда 3 ойлик фойда 17 000 фунт стерлингни ташкил этади, йиллик фоиз ставкаси 7 фоизга teng бўлганда). Векселлар бозорда бир неча бор сотиб олиниши ва сотилиши мумкин.

Хукуматтинг юқори ишончли қимматли қоғозлари – бу узок муддатли қимматли қоғозлардир (уларнинг ҳаёти 5 йилдан 40 йилгача чўзилади), улар хукумат харажатлари даромадиридан ошиши натижасида юзага келадиган дефицитни молиялаштириш учун чиқарилади. Улар бўйича фонз купон фоизини ўзида акс эттиради ва ҳар б ойда тўлашади. Мисол учун, «8 фоиз Treasury Stock 2015» қимматли қоғозининг номинал қийматидан уни эгасига йилига 8 фоиз тўлаш кўзда тутилган, у 2015 йилга бориб тўлиқ коцланади. Облигациялар «биринчи даражали» қимматли қоғозлар бозорида муомалада бўлади, уларни баҳоси фоиз ставкасининг ўзгаришига, бозордаги шарт-шароитга, узок муддатли қимматли қоғозларга инвесторларнинг тўлашта тайёр бўлган баҳоларига караб ўзгаради.

Бош мақсад – ҳар йили старли миқдорда шунаканги қимматли қоғозларни сотиб, давлат секторининг маблағта бўлган эҳтиёжини коидириш, бюджет дефицитини (PSBR – public sector borrowing requirement) қоплаш, қайсики унинг таркибига нафакат хукумат бюджети, балки маҳҳалий органларнинг бюджети ва давлат корпорациялари ҳам киради. Қачонки бюджет даромадлари харажатлардан ошса (бундай ҳолат Англияда 1980-йилларнинг охирида бўлган), мақсад – бу қимматли қоғозларни сотиб олиб бюджетни тенглаштириш, яъни уларни оборотдан чиқарив олиш.

Бу қимматли қоғозларни (2 миллиард фунт стерлинг суммага тенг) янги пакети аукционга, яъни ким ошди савдосига қўйилгат. 1995–1996-мoliaj йилида 8 та аукцион ўтказили мўлжалланди. Облигациялар жуда камдан-кам ҳолатларда номинал қиймати билан сотилади, шунинг учун, у коцланётганда йиллик даромади купон фоиз ставкаси (купон даромади)дан фарқланаб туради (Мисол учун, агар 20 йиллик облигация, қиймати 100 фунт стерлинг 8 % купон фоизи билан 98 фунт стерлингга сотилаётган бўлса, унинг даромадлилиги 8,2 фоизни ташкил этади). Кам миқдордаги облигацияларни «биринчи даражали» облигацияларнинг иштирокчилари (GEMM – gilt-edged market dealers) иккимичи бозорда таклиф-талаабдан ошикча бўлган тақдирдагина муомалага чиқаришади. Ушбу бозорнинг иштирокчилари, булар Англия Банки билан тўғридан-тўғри контактда бўлган дилерлардир. Англия Банки барча чиқарилган облигациялар пакетиши бирданига сотмаслиги мумкин, қуслай шароитни пойлаб, бозордаги ахволга қараб аста-секин сотиши мумкин. Облигациянинг шакли, муддати ва сони тўғрисида қарор ушбу вактдаги бозордаги шарт-шароитга қараб қабул килинади. Ҳеч

қайси ҳолатда ҳам ўзгармас шарт бор, у ҳам бўлса облигация инвестор учун доимо жозибадор бўлиши лозим.

Англия Банкининг Рўйхатдан Ўтказиш Департаменти «биринчи даражали» қимматли қоғозларни ушлаб турганларнинг реестрини юритади. Бу маълумотларни кайта ишлашнинг бои усули, қимматли қоғозларнинг бир миллионга яқин ҳисобини кайд этади, йили бўйи эса бу ярим миллионга яқин бўлади. Бунга қўшимча равишда Англия Банкida Central Gilt's Office мавжуд бўлиб, у орқали «биринчи даражали» облигациялар иштирокчиларининг автоматлашган тўловлари ўтади.

Валюта заёмтарини турли-туман шакллари мавжуд, уларнинг микдори ҳукумат валютада резервлари тузишни хоҳлаш-хоҳламаслигига боғлиқ. Валюта заёмлари бошқа валютада акс этирилган облигацияларни ва Халкаро Валюта Фондидан (1960 ва 1970-йилларда) олинган киска муддатли кредитларни ўз таркибига киритади. Заёмтарнинг анча кисми ЕСУда бўлиб, Ўй муддатли ғазначилик вексели шаклида ва 3 йил муддатли ғазначилик чилтаси шаклида бўлади.

«Англия Банки» – Англияда ва Уэльсда ягона эмиссийон институтидир. (Тангаларни Газначилик номидан кироллик зарбхонаси чиқаради ва уларни чиқариш Англия Банки ваколатига кирмайди). Банкнот чиқаришдан олинидаги барча фойда ҳукумат ихтиёридадир.

Англия Банки ўз банкнотларини мана 300 йил давомида чиқариб келмоқда. Эмиссия катта меҳнат харажати ва кичик бўлмаган маблагларни талаб қиласди. Банкнотларни дизайнни ва уларни чиқариш Эссексда жойлашган Банк чоп этиш фабрикасининг вазифасига киради. Банк нафакат пул чоп этади, у ўзининг (5 та бўлими: Бристоль, Бирмингем, Лидс, Манчестер ва Ньюкаслдаги) бўйимлари орқали, бутун давлат бўйича тижорат банкларини таъминлайди, муомаладан ярокеиз бўлиб қолган купюраларни чиқариб олади. Бирлиги 5 фунт стерлинг кийматидаги купюрани ўргача муомаладаги муддати 1 йил, 50 фунт стерлингнинг муддати 3–4 йил.

Агар олдинлари банкнотларни олтинга алмаштириш мумкин бўлган бўлса, 1844 йилдан бошлаб эмиссия фидуциар характерга эга, яъни ҳукумат муомалага хоҳлаган миқдордаги пулни чиқариш мумкин. Банкининг қарз инсончиомаси сейфига уларни жойлаштирган ҳолда. Амалиётда эмиссия миқдори ҳукуматни заёmlарга бўялангиздан эҳтиёжидан келиб чиқиб тикиштирилмайди, балки пул муомаласининг ўзининг эҳтиёжи-

дан, тижорат банклари томонидан пул белгиларига талабни Англия Банкининг таъминлашимкониятидан келиб чиқиб аниктапади. Шунинг учун, нисбатан унчалик катта бўлмаган миллий карз Эмиссион Департаментнинг зиммасига тушади.

Турли давлатларда кредит-молия муассасалари устедан ўринатилган назорат, бу фаолиятнинг ташкил килинганлиги шакли ва тизимнинг ички тузилиши билан ажralиб туради. Назорат функцияси факатгина марказий банк ваколатига кирадиган давлатлар категорига Буюк Британия ҳам киради.

Англия Банки назорат функциясини қўйнадаги йўллар билан амалга оширади:

- дастлаб молиявий муассасаларнинг банк хизмати бозорига чиқишини тартибга солиш йўли билан назоратни амалга оширади. Банкларнинг ташкил қисиниши банк конунчилиги билан тартибга солинади. Мисол учун, банклар учун дастлабки капиталининг минимал миқдори 5 миллион фунт стерлингдан ва бошқа кредит институтлариники 1 миллион фунт стерлингдан кам бўлмаслиги зарур;
- банклар учун иқтисодий нормативларни ва фаолият нормалари нинг ўрнаталиши ҳамда уларга риоя қилинганлиги устидан хужжатни текширувни амалга ошириш йўли билан;
- жойларда инспекцион текширув ўтказиш билан (Англияда бу мажбурят ташки аудитга юклатилган);
- аникланган камчиликларни бартараф килиш бўйича кредит муассасаларига таалбномалар қўйиш ва банклар томонидан уларнинг аник бир белгиланган муддатда бажарилишини назорат килиш;
- зарурият бўлганда кредит муассасаси фаолиятига аралашиш.

Банк назоратини такомиллаштириш

«Бэрингс ва Банк оғ кредит энд коммерс интернешнл» банклари нинг банкротликка учраганлиги банк назорати тизимишини заиф жойлари борзигини кўрсатиб қўйди. Шунинг учун ҳам лейбористлар томонидан Англия Банки қаттиқ танқид остига олинди. ҳаттоқи улар Англия Банкидан назорат функциясини тортиб олиб ва уни банк комитетига бериш таклифини киритдилар. Лекин Британия банк ўюнмаси бунақангичора-тадбиррга қарши чиқди, чунки молия тизимининг баркарорлигини таъминлаш бўйича вазифалар ва улар томонидан банк

назоратини амалга ошириш чамбарчас боғлиқдир. «Артур Андерсон» консалтинг фирмасининг таклифиға асосан Англия Банки назорат департаментини қайта ташкил қилишни режалаштири ҳамда ҳозирги замон технологияларини фаол кўллай бошлади. Бир вактнинг ўзида Банк ва «Артур Андерсон» вакиллари таъкидладиларки, Буюк Британияда банк назорати фалсафасини тубдан ўзгартириш зарурити йўқ. Эндиликда назорат органлари башклар тўқнаш келадиган рискларни мунтазам равишда инобатта олишлари зарур. «Артур Андерсон» фирмаси, яъни «рискларни баҳолаш модели ва назорат усуллари» тўғрисида маҳсус компьютер дастури ишлаб чиқди, Англия Банки уни келгусида амалда қўлламоқчи. Бир вактнинг ўзида Банк назорат функциясини бажаринишнинг сифати устидан доимий ички назоратни амалга оширишни режалаштирумокда. «Артур Андерсон» банк ва мотиявий компаниялар фаолиятини тартибга солинишни таомиллаштириш бўйича Англия Банки учун тавсияномалар билан маъруза чоп қилишди. Маъруза холосаларини «Йирик ўзгаришлар дастури» деб атаб, уни Банк маъкуллади.

Англия Банки ишининг бу соҳадаги камчиликлари куйидагилардир:

1) Йирик банкларнинг кең тарқалган тармокларини кузатиш учун назорат идораларининг ресурслари етмайди;

2) денозитларни қабул қилувчи ва кимматли қозозлар билан операциялар ўтказувчи фирмалар, банклар ва кўнгина ҳозирги замон мотиявий институтлар уларни ўтказишида, албатта, рискларга тўқнаш келадилар;

3) тартибга солувчи идоралар ҳамма вакт ҳам банклар қандай рискларга тўқнаш келишини аниқ тасоввур қила олмайди;

4) якин вактларгача тартибга солувчи идоралар ўзининг ишида суммали кўрсаткичларга таянар эди. Бонкаришда ночор жойларни аниқланиш ва ички назорат жуда муҳим вазифаларни ўзида мужассамлаштиради. Уларни ўзгаришишни Англия Банки эълон қилди, келгусида у мотиявий усуллар билан амалга ошириладиган соҳадаги инспекторлар ва эксперталарни янада кўпроқ жалб қилишни кўзда тутмоқда. Банкларни мониторинг қилишнинг янги усуллари ишлаб чиқилмоқда. Бу ислоҳотлар натижасида Англия Банкининг назорат соҳасига сарфлайдиган харажатлари (1997 йилда 35 миллион фунт стерлинг эди) 7–8 миллион фунт стерлингга кўпайиши мумкин.

Тижорат банклари

Британиянан банк тизимининг иккинчи ногонаси тижорат банклари ва молиявий компаниялар хисобланади.

Британиянан тижорат банклари тизими жуда кучли дифференцияланган. Унда маҳсус банклар тамойили амал қилади. Унда иккита айдан на кузатилади: бир томондан, пул талаби ва таклифи ўзгаришинига банкларни мослаштиришга ҳаракат қилиб, ихтисослаштириш, иккинчи тарафдан, йирик тижорат банклари ва хориждаги жамғарма кассалар операцияларини көнтайтириш айдана (тенденция)си амал қилмоқда.

Англияда тижорат банклари учта гурухга бўлиниади:

- 1) депозит (чакана (retail banks) банклари ёки «кўчанинг бои» банклари (high street banks));
- 2) хисоб уйлари;
- 3) аспект уйлари, хорижий банклар, бошқа банклар.

Депозит банклари

Англиянинг муҳим депозит банкларига клиринг банклари киради. Буюн энг йирик акциядорлик банклари бўлиб, улар клиринг мажбуриятги билан боғланган. 60-йилларнинг охирида жуда йирик қўшилишлардан кейин, барча клиринг банклар «кагта тўртзик»: «Барклайз», «Ноёнга вестминстер бэнк», «Мидленд бэнк» ва «Лойдсе бэнк»ка бирлашади. Бу гигантларга яна 2 та банкни қўшиш мумкин – «Уильямс энд Глейнс» (уни «Стандарт Чартед» назорат қилади) ва «Кауте» (уни «Іёшина вестминстер бэнк» назорат қилади). Хозирги вактда бу олтига банкнинг Англияда ва Уильяда 12 мингдан ошик бўлимлари мавжуд. Англиянинг йирик банкларига Шотландияда ва Шимолий Ирландияда ўз филиалларини очиш тақиқланган, шунинг учун улар кўп маҳаллий депозит банкларда иштирок этишади (Шотландия ва Шимолий Ирландияда тижорат банклари сиёсатига таъсир қилиши имкониятига эга бўлиши учун). Бу 6 та банкларга (уларнинг шуъба компаниялари билан биргача олганда) барча депозит банкларнинг қарийб 90 фоиз операциялари ва Буюк Британиянан омонатларининг тенг ярмига тўғри келади. Бошқа мамлакатларга солиштирганда, Англиянинг гигант банклари 70-йилларнинг бошларида юқори позицияни эгаллаган бўлса, 80-йилларнинг бошларида уларнинг халкаро аҳволи ёмонлашибди ва ҳасайди.

«Барклайз бэнк» Буюк Британияда энг йирик банк хисобланади. Унинг атрофида кўлгина шуъба компаниялар гурухланган, худди бошқа ташқари, яна бошқа шуъба компаниялари мавжуд «Барклайз бэнк»нинг уларда 100 % улуши иштирок этади. Бу – «Барклайз Мерканд ЛТД» 50 та давлатда 1650 филиали билан, «Барклайз Иншурэнс Сервис Компани ЛТД» (сугурта компанияси сифатида) ва «Барклайз бэнк траст компания». Яна «Барклайз Экспортэнд Файненс Компани ЛТД», у лизинг, экспортни молиялаш ва факторинг операцияларини бажаради. Бундан ташқари яна кўп кичик шуъба компаниялари мавжуд.

Клиринг банкларининг асосий операциялари – омонатларни кабул қилиш ва кредитлар беришдир. Клиринг банклари йирик, ўрта ва кичик саноат корхоналари ҳамда ахоли учун тўловларни амалга оширади. Бу банклар ўртасидаги тўлов обороти, клиринг келишуви доирасида, яъни ўзаро талабларни инобаттга олиш ва колдикларни ўтказиш усули билан амалга ошади. 70-чи-йилларда ҳар йили унбу банклар ўртасида 1 милиард фунт стерлинг атрофида чеклар ёрдамида хисоб-китоблар амалга оширилган. Клиринг банкларида универсалланиш тенденцияси кучли намоён бўлмоқда ва улар яна ҳам кўпроқ банкдан ташқари хизматларини кўрсатмоқда. Унинг хизматлари: индивидуал қурилишга тайёргарлик, саноатга молиявий операцияларда кўмак кўрсатни, экспортни тайёрлаш ва молияластириш, ишҳакини хисобланни учун корхоналарга компютерларни ижарага бериш ва хоказолар.

Клиринг банкларга ҳётни сугурта қилишда ва саёхатни ташкил қилишда воситачилик қилиш каби янги ўйналишлар кириб келмоқда. Буларнинг ҳаммаси клиринг банкларни худди молиявий конгломератлар сифатида характерлаб, уларда банк операциялари умумий фаолиятининг маълум қисми бўлиб колаётганлигини кузатиш мумкин.

Молиявий бозорнинг либераллашганлиги, коммуникация ва компьютер технологиясининг тараққиёти тақдим қилинаётган хизматларни донмий кенгайтириш учун ўта қулай мухит яратмоқда. Банк хизматлари соҳасида юкори ракобатнинг мавжудлиги банкларни бошқа молиявий институтлар билан бирлашишга ундумоқда. Буюк Британияда – Hong Kong and Shanghai Banking Corporation Holdings деган ниҳоятда йирик, жаҳонда 9-ўринни эгаллаган банк молия бирлашмаси ташкил топиши бу жараёнга яққол мисол бўла олади. Бу бирлашмага капиталлари Осиёдан чикқан халқаро компаниялар ва

иккита Британиянинг банклари (Samuel Montagu va Midland Bank) кирган.

Бу Осиё, Гонконг, Австралия, Янги Зелландия, АКШ, Канада ва Буюк Британия каби давлатларнинг манфаатлар соҳаси туродидир. Булар ихтисослашган бирлашмалар ва бўлиб, хусусан Hong Kong Bank Group таркибида Wardley Group ва Midland Group таркибида Montagu Private Equityлардир.

Гурух кўрсатадиган хизматлар тури амалда чегараланимаган:

- чакана ва корпоратив хизмат кўрсатиш;
- савдога хизмат кўрсатиш бўйича хисоб-китоб операциялари;
- индивидуал ва инвестицион банк сервиси;
- капитал бозорида хизматлар;
- истеъмолни ва тижоратни молиялаштириш (тўлов муддати кечиктирилган харидни молиялаштириш):
 - нафақа ва инвестицион фонdlарни бошкариш;
 - ишончнома бўйича ҳар хил турдаги мулклар устидан васийлик назоратини олиб бориш;
 - сугурталаш;
 - хавфесизлик ва кўриклии хизматлари.

Клиринг банкларига 1968 йилда катта қарзи бўлиб ва йирик банкларни қаршилигига қарамай почта идоралари томонидан тузилган «Нешнл Жиро» (Girobank) сингари, почта пул ўтказишларини бошкардиган банк институтини ҳам киритеа бўлади. «Нешнл Жиро» янги почта ва чек хизматларини кўрсатади ва клиринг банкларга жуда муҳим рақобат муҳитини яратмоқда. Бутгл шахрида электрон хисоб-китоблар маркази тузилган ва «Жиро» банк бўлимлари тармоғи оркали 22 мингта почта хизмати бўлимларнинг почта тўловларига хизмат кўрсатади. 1973 йилининг ўзидаёқ у 500 дан ошик саноат ва аҳоли ўртасида мижозларга эга бўлган. Клиринг банклардан фарқи, пул ўтказишлар учун улар юқори ва гоҳида айтиб бўлмас йигимлар олишса, «Нешнл Жиро» олдиндан чоп қилинган ставкаларда, ўта адолатли ставкада тўлов учун хак олишади. «Меркантил Кредит» маҳсус банк билан биргаликда почта хизмати сифатида 5 йил муддатгача, имтиёзли шарт билан кредит беради. «Нешнл Жиро» бундан ташқари бошқа мамлакатларни худди шундай корхоналари билан ҳам ҳамкорлик килинади.

Депозит банкларга молиявий уй деб аталаувчи, ҳаммадан аввал истеъмол кредити берувчи маҳсус банклар ҳам киради. Уларнинг 2/3

актив операциялари муддати кечиқтирилған иsteммөл кредитларига тұры келади, үз навбатидә бу кредитларнинг 60 фоизидан күпрге автомобил сотиб олишни молялаштириш учун сарфланади. Истеммөл кредити берилешини расмийлаштириш учун мижоз сұровнома шаклини тұлдиради. Ундағы мағлумот мазмунини таҳдия қылғандан кейин, банк кредит бериліши мүмкінлігі түгрисіде қарор кабул қылади. Кредит берилешідан олдин ссуда миқдори ва қоплаш муддати белгіланаади. Ҳозирғи вактта ссуда 500 фунт стерлингни 100 мартаңдан бойынша берилади ва юкорисининг чегараланған лимити йўқ. Ҳусусий шахсларга ссудаларни қолданышини сұгурға қилиш имконияти берилади. Сеудадан фойдаланишнинг минимал муддати – 5 ийл.

Лизинг операциялари жуда катта ахамият касб этмоқда. Молиявий уйлар йирик банкларни ёки суғурға компанияларнинг шұльба корхоналары хисоблашади, бу банкларнинг кредитини үз маблаглари билан құллаб-куватлаб тұради. Йирик молиявий уйлар жамғарма омөнатларни жағб қилиш имкониятыға әга бўлиш ва универсал банкларга ривожланиб айланип учун банк операцияларини максимал көнгайтиришга ҳаракат қыладилар. Молиявий уйларга савдо марказларида (Money Shops) маҳсус банк точкаларини ҳам киритиш мүмкин. Биринчи маҳсус банк бўлимлари 1970-йилларда ташкил топган. Бу «Ферст Нэшнл Сити Банк оф Нью-Йорк» Америка банкининг филиали бўлган. Кейинроқ Англияning йирик банклари савдо марказларида үз бўлимларини оча бошлади. 1974 йилнинг охирларыда уларни сони 120 тани ташкил этган. Улар банкларда хисоб ракамлари бўлмаган шахсларга мўлжалтланган. Чек ва кредит карточкалари ишлатилиши йўли билан йирик банклар орқали чек айланишининг кучли ривожланишына қарамасдан, у ҳаммадан аввал ҳусусий шахсларга мўлжалтланган, 1974 йил факат 35 фоиз, 1981 йили 57 фоиз барча баюғатга етган британияликларнинг жорий хисоб ракамлари бўлмаган. Айниқса, ишчилар ўртасида ҳафта ёки ўн кунлик (декада) охирида нақд тұловлар кең тарқалған. Бунга маҳсус банк бўлимлари фаол иштирок этадилар. Уларда ишончли мухит имитация қилинади, улар клиринг банкларга нисбатан узок, ҳаттоқи шанба күни ҳам ишлатылади. Улар ҳаммадан аввал ҳусусий шахсларға, молдий таъминотсиз индивидуал кредитлар берішади. Улар одаттый банк ва инвестицион операциялари билан шуғулланишини бошлашмоқда. Молиявий уйлар банк кредитлари ва векселларнинг хисоби ҳамда йирик саноат ва савдо компанияларининг омонатларини жалб қилиш йўли билан пул ишлайдилар.

Депозит банкларининг кейинги турухи савдо банклари (Merchant Banks) хисобланади. Улар Англияда кенг таркалган ва азалий анъаналарга эга. Савдо банкларини клиринг банклари билан солиштириб фарқлаш қийин, чунки улар кейингисидан анча-мунча кичикдир. Улардан энг йириги «Гамброс Бэнк» бўлиб, у 1972 йили дунёнинг илгор банклари рўйхатига бор-йўғи 172-жойни эга лаган. Аммо савдо банклари нафақат ички операцияларда, балки ҳалкаро бизнесда ҳам ишонарли роль ўйнайди. Улар савдо корхоналарида юзага келган, аста-секии банк операцияларини ўзлаштириб олган. Баъзи бир ҳозирги замон савдо банклари банк операциялари билан бир каторда саноат ва савдо функцияларини ҳам бажаришидаи. Мана 100 йилдан ошиқ даврдан бери «Н.М. Ротшильд ва ўғиллари», «Дж. Генри Шредер Вагт энд К», «Бэрринг Бразерз», «С.Г. Варбург энд К», ёки «Лазард Бразерз энд К» савдо банклари амал қилиб келмоқда. Аммо баъзи бир йирик клиринг банклари ё ўзининг маҳсус савдо банкларига эга (мисол учун, «Барклайз» турухи ёки анъанавий савдо банклари).

Савдо банкларини клиринг банкларидан тафовути ва бир пайтнинг ўзида уларнинг имтиёзи шундаки, улар молиявий аҳволи ва ўзининг операциялари тўғрисидаги батафсил маълумотни чои қилиши шарт эмас. Ушбу имтиёз сабабли савдо банклари кўп-йиллар давомида эркин ривожланиб келяпти. Савдо банклари энг аввало учта асосий соҳа билан шуғулланишидаи:

1. Айнан банкка тегишли операциялари билан. Бунда анъанавий акцепт-кредит операциялари тушунилади. Бу акцептор уйларнинг Кўмитасига ҳам тегишилидир (17 та таниқли савдо банклари «Акцептор уйлар деб номланган Кўмита»га – Accepting Houses Committee бирлашгандар). Агар савдо банки векселини акцепт қилишига тайёр эканлигини эълон қиласа ва шунинг билан маълум муддатдан кейин вексель такдим қилинган вақтда тўлайди, бунаканги вексель жуда юқори ишончли хисобланади. Агар бу вексель бошқа банкда ҳисобга олинса, у бўйича ҳисоб ставкаси паст бўлиши мумкин. Акцепт, худди шунингдек, савдо банкининг тўлов кафолати, чунки бу банкка акцепт хукуки тегишли бўлади. Шунинг учун ҳам савдо банкининг бу акцепти, қайсиdir хорижий банкларнинг кафолатига нисбатан ҳам жуда юқори қадрланади.

Савдо банкининг кейинти операция турларидан бири фунт стерлингда бир кундан б ой муддаттacha заёmlар қабул қилиш ва берини хисобланади. Аммо шунингдек, хорижий валютада омонатлар қабул

қилинини мүмкін. лекия кредитлар фәқаттана фунт стерлингда берінади. Савдо банклари эң бошида еврооперацияларни пайдо бўлишида жуда катта роль ўйнаган, улардан иккитаси евродоллар ихтирочилари хисобланади. Агар йирик маблаглар узоқ муддатта керак бўлиб қолса, унда савдо банклари консорциумларни тўзганлар. Бонка банклар билан ёки маблагларни бошқа эталари биргаликда консорциумлар қарз мажбуриятларини чиқарғанлар, маълум вазиятларда еврозаёмларни мусмалага чиқарғанлар. Уларни фаолият соҳасига экспортни молиялаштириш операциялари ҳам киради.

2. Тадбиркорларга хизмат кўрсатиш. Бу ишбизармонларга маслаҳатлар беринади (мисол учун, корхоналарни кўшилишида жуда мақбул молиялантириш имкониятлари аниқлаб топиш; акцияларни харид қилишининг мақсадиа мувофиқлиги аниқлаш тўғрисида маслаҳатлар бериш ҳамда қимматли қоғозлар бозорига янги шаклдаги қоғозларни киритиш).

3. Қимматли қоғозларни бошқарини. Бу хизматлар нафакат қимматли қоғозларни саклаш, балки ҳаммадан аввал тегишли жамиятларни назорат қилишдир, уларга саноат ва савдо акционерлик жамиятлари, инвестицион компаниилар, пенсия фонdlари ва бошқа хуесий фонdlар киради. Йирик савдо банктари маблагни бошқаринида ўзининг алмантириб бўлмаслигини тасдиқлаш учун ўзининг портфелига 100 минг фунт стерлингдан қўймат баҳоси паст бўлганларни кабул қилмайди. Савдо банклари бизнеснинг учта соҳасида ҳар хил даражада иштирок этилади. Йирик банклар ўртасида ихтинослашни мавжуд. «Самуэль Монтэгю» банки ишбизармонларга хизмат кўрсатмайди, у каниғалистик дунёда йирик олтин савдоси ва Лондонда йирик валпота савдоси билан шугулланади. «Роберт Флемминг» банки портфель операцияларида ва фонд активларини бошқаришда бириничи бўлиб турибди. «Ротшильд» банки асосан еврооперация ва олтин савдоси билан шугулланади. Лондондаги Ротшильдлар уйида ҳар куни олтин билан савдо (goldfixing) амалга ошади. Бу савдода анъанавий равишда раислик килиб келадиган Родшильд банк уйидан ташқари, яна 4 банк Лондондаги олтин савдосига киришган («Джонсон, Матей энд К», «Самуэль Монтэгю энд К», «Мокатта энд Голдсмит энд Шарпс» ва «Пикслей» банклари). Олтин билан савдо бир неча минут давом этади ва унинг натижаси бир вақтнинг ўзида дунёнинг барча молиявий марказларига тарқалади. Аммо Лондон ўзининг бу борада аҳамиятини йўқотди. Ҳозирги вақтда олтишининг 85 фойзи Жанубий Африкадац, Цюрихда

жойлаптап 3 та банклар орқали ўтиб ҳалқаро бозорга туимоқда, факат 15 фоизгина олтин Лондон орқали ўтади.

Олтинга талаб, таклиф ва унинг баҳоси түғрисида Лондон билан Цюрих доимо келишиб олишади, ва шу асосда Лондон сити олтин билан операцияларни амалга ошириши давом эттиради. Олтин билан савдо бошқа товарлар билан ўтказиладиган савдодан жуда ҳам кам фарқ қиласди (мисол учун, Лондон савдо биржаси ёки қимматбаҳо металлар лодон биржасидан). Савдо банклари фаолияти шуни кўрсатадики, улар операция турлари нуқтаи назардан клиринг банклардан кагта фарқ қилиши мумкин. Тафовут факат уларцинг амалга ошириш усулинида кўзга ташланади. Иктисадий адабиётларда клирикинг банклари уларнинг стандарт банк хизматлари «тайёр кўйлаклар магазинининг эгаси» деб аталса, савдо уйлари – «молиявий операциялар модельери» деб аталади.

Ҳисоб уйлари

Англияда кейинги тиңдаги банклар ҳисоб уйлари ҳисобланади. Ҳозирги вактда Лондонда 8та ҳисоб уйлари амал қилмоқда ва алоҳида кичик ихтисослашган маклөр фирмалар (running brokers, money brokers) билан биргаликда, буларни ҳаммаси бир жода Лондон ҳисоб бозорини ташкил этган. Ҳисоб уйлари Лондон ҳисоб бозори уюшмасига (London Discount Market Association, LDMA) бирлашган, уларнинг аъзолари ҳисоб уйлари ҳисобланади: CL Alexanders Discount PLC.; Cater Allen LTD.; Clive Discount Co. LTD; Gerald and National LTD; King and Shaxson LTD; Quin Cope Limited; Seccombe Marshall and Campion PLC; Union Discount Company LTD.

Ҳисоб уйлари – бу Лондон бозорининг ўзига хос тиңдаги молиявий институтларидан биридир. Улар талаб бўйича кафолатланган депозит йўллари билан ликвидли фонdlарни банклар учун (белгиланган кунгача ёки белгиланган кундаги келишилган кредит ставкаси бўйича) маанфаатни сотишни таъминлайди. Бу фонdlар киска муддатли газиачилик облигациялари (T-bills), тижорат вскселлари (commercial bills) ва биринчи даражали фонд қоғозлари (gilt-edged securities, gilts) кўшилган ҳолда турли активларни сотиб олиш учун ишлатилади. Ҳисоб уйлари Англия Банки ва қолган банк тизими ўртасида буфер сифагида амал қиласди. Уларни ёрдамида Англия Банки банк тизимини молиявий ресурслар билан таъминлайди ва ошиқласини чегириб олади. Худди шундай Англия Банки фоиз ставкасига таъсир ўтказади.

Хисоб уйларининг Англия компаниялари учун бош функцияси векселларни дисконти (қайта хисоби) оркали заём маблаглари билан таъминлаш хисобланади, ҳамда инвестидия портфелига турли ишаклдаги киска муддатли куйилмаларни жалб килишдир.

Хукумат томонидан молиялантириш соҳасида уларнинг бош вазифаси – киска муддатли газначилик облигацияларини сотишни таъминланадир, чунки хукуматнинг киска муддатли заёmlари тадбири ёрдамида жуда катта бўш маблаглар бюджет эҳтиёжини молиялантиришга жалб этилади. Бундан ташкари Хисоб уйлари – хукуматнинг киска муддатли кимматли қоғозларини (акцияларини), ҳамда маҳаллий хукуматнинг акция ва облигацияларини сотиш бўйича фаол агенти вазифасини ҳам ўтайди. Хисоб уйларининг фаолияти иккиласми бозорда доллар ва фунт стерлинг депозит сертификатларининг келишувларида ҳам ахамиятлайдир.

Броккер фирма (маклер)лар агентлар ҳисобланади, улар маълум тўловга векселларни сотиб олишига ўртакашлик килишади. Хисоб уйлари бўш маблағларни кечаю кундуз йигишади. Бунда, энг аввало, клиринг банкларни ҳамда саноат ва савдо компанияларининг муддатсиз ёки жорий хисобларидаги пуллари тўғрисида гап кетмоқда. Кечаю кундуз йигиладиган маблағларининг ўзига хослиги шундан иборатки, улар бир кун давомида ҳам бошқа омонатчига ўтиши мумкин. Бир кунилик чақириб олиши имконияти шуни англатадики, бир томондан омонатчи учун жуда катта страховка, қайсики пулни қўйиши биланоқ шу куннинг ўзида, яна уни кредитга бериб юборади. Бошқа тарафдан, бу маблағлар учун фойзлар олим мумкин. шундай экан, демак клиринг банклари учун маблағни ўзида ушлаб, фойдасиз ишлатгандан кўра, хисоб уйларига ўзиниг бўш маблағларини жойлаштириб, яна ҳам кўпроқ манфаат олиши мумкин. Бу маблағларни хисоб уйлари Англия Банкининг резерв таъминоти хисобланган кимматли қоғозтарга жойлаштиради, мисол учун, савдо векселларига, газначилик векселларига (киска муддатли ва ҳакикатда жуда киска муддатга амал қилаётган хукумат заёmlарига ҳамда коммунал қарз мажбуриятларига ва бошқа банкларнинг қоғозларига). Омонатларни ҳар куни чақириб олиш имконияти мавжуд ва уларни 30, 60, 90 кунларга амалда жойлаштириш мумкин, тохида бундан ҳам тез жалб қилиш имкониятлари мавжуд. Агар, мисол учун, бирон-бир омонатчи катта суммадаги маблағни бирданига талаб қилиб колса, унда жуда тезликда янги маблагларни жалб қилиш зарур бўлиб қолади. Агар хисоб уйи кутилмаган ҳолда

омонатчилар томонидан катта суммани талаб киелб олини натижасида бирданига янги маблағни топа олмай коңса, Англия Банкига кредит сүраб мурожаат килади. Аммо бу имконият фақат маҳсус хисоб уйларнга, мисол учун Seccombe Marshall and Campion PLC-га берилган, чунки у Англия Банки билан барча хисоб уйларини боғловчи бўгин хисобланади. Англия Банкида бунаканинг кайта молиялаштириш имконияти жуда катта ваколат хисобланади, улар фақатгина хисоб уйларига тегишлади. Улар бу ваколатни амалда ўзларига кўшимча мажбуриятни олиш билан, яъни Англия Банки ҳар кунлик чиқарадиган газначиликнинг барча веселларига уларни обуна килиш шартини тиқишириб, сотиб олишни юклаб кўяди. Ҳисоб уйларини Англия Банки билан бунакангги алоқаларининг ўрнатилиши пул сиёсатининг иккита аспектидан келиб чиқади. Бир томондан Англия Банки хисоб уйлари билан ҳар кунлик алоқалари орқали банкларда мавжуд бўлган пул маблағларини янада самарали инплатиш мақсадида уларга ўз таъсирини ўтказади, бошқа тарафдан у хисоб уйлари орқали пул маблаги оқимини тартибга солиб, ўзининг кредит фонд сиёсатини амалга оширади.

Халқаро молиявий марказ сифатида Лондоннинг халқаро ахамияти, ҳаммадан аввал, хорижда Британия банкларинин туттган ўрни ва Лондон ситида хорижий банкларнинг мавжудлиги билан белгизланади. Британиянинг хориждаги банклари (Overseas banks) шундай муассасаларди, уларнинг бош штаб-квартираси Лондонда жойлашган, филиаллари эса, энг аввали, Британиянинг сабиқ колонияларида. Буларнинг бошида «Барклайз меркант банку» хориждаги 1650 филиали билан олдинда туради, «Стандарт Чар्टед» 1400 дац ошиқ филиалларига ўга. Ваҳделанки, буни Америкадаги «Ситибэнк»нинг хорижда бор-йўғи 300 атрофида филиаллари мавжуд.

Бошқа банклар

Англияда **хорижий банклар** (Foreign Banks) баланс суммаси бўйича йирик банклар гурӯҳига киради. 1978 йилда Лондонда 63 давлатнинг 308 та филиаллари мавжуд бўлган. Бу банк институтлари ичida 24 Япония ва 53 та банк Европа Иттифоқи аъзо давлатларига тўғри келади. Лондонда Нью-Йоркка нисбатан 2 марта кўп хорижий банкларнинг филиаллар тўшланган. Лондондаги хорижий банкларга Москва Халқ Банки (Moscow Narodniy Bank) ҳам киради.

Англияда кейинги банк гурухи **консорциал банклар** (Consortia Banks) хисобланады. Кейинги банк статистикаси бүйича, бу институттарда, камида иккита давлаттанинг банклари шиширок этапи, улардан бирондаси хам назорат пакетига эга бўлмайди, бу институтлар евробозорни кучайиши билан бирга тез ривожланмоқда, уларга ҳаммадан аввал трансмишлий ва мультишилий саноат концернлари қарашлидир. Демак улар илғор капиталистик мамлакатларнинг улуш кўшиши асосида ташкил этилган экан, улар евробозорда жуда катта маблагчарни жуда катта чўзилган мулдағга сафарбар қилиш имкониятига эга, капиталистик дунёда боника бирон-бир турдаги банклар буни эзлаша олмайди. Ҳозирги замони капитализм шароитида капиталини интермилляйлашви жараёни ривожланишини айниқса консорциал банкларнинг пайдо бўлиши тезлаштиради. Энг йирик консорциал банкларга қуидагилар киради: «Мидленд онд интернэшил бэнк лтд» банки, у Британия, Америка ва Австралия ҳамкорлари ўртасида тузилган; «Вестерн Америкенбэнк Юрон ЛТД» Британия, Америка ва Япония ҳамкорлари билан; «Индастриел коммершиел бўр» АҚШ, Япония ва Буюк Британия ҳамкорлари билан тузилган.

Буюк Британияда яна кўп банка ўхшаган маҳсус кредит-молия институтлари мавжуд. Уларни ичида: «**Жамгарма институтлари**» ва олдинлари асосан маҳаллий жамгарма кассалари ролини ўйнаган «Ишончли жамгарма банклари» мавжуд. Кейин улар реорганизация қилинган ва 16 та йирик регионал муассасалар тузилган, лекин уларнинг хукукий статуси поаниқдигича қолган. 1986 йилинин охирида улар ягона акционер Ишончли жамгарма банкка айланган, фаолият миқёси ва капитали бўйича «катта тўртлик»дан кейин туради ва тижорат банкларининг барча асосий функцияларини бажаради.

Миллий жамгарма банк (собиқ почта-жамгарма банки), уларни сони 20 минигдан ошиқ бўлиб, почта бўлимлари тармоги орқали аҳоли жамгармаларини тўплаш билан шугууланади. Миллий жамгарма банкда омонатларнинг миқдори 1986 йил охирида 8 миллиард фунт стерлингни ташкил этган.

Курилиш жамиятлари – 200 йилдан ошиқ мuddатдан бери амал килиб келмоқда, ҳозирда аҳолини жамгармасини тўплаш билан шугууланади. Уларнинг йиғма активлари 80-йилларда кўпайган ва 130 миллиард фунт стерлинг ошиб кетган. Уларнинг энг йириклари – Галифакс, Эбби Нэшил, Нэйшнвайд ва бошқалардир. Барча жамгарма институтлар бигина нарсани тўплайдиларки, уларнинг ресурсларини асосий манбаси – аҳолининг кичик омонатларидир.

Сұғурта компаниялари ва пенсия фондлари – йығылған ссуда капиталини узок муддатли инвестицияга йұналтиради. Уларда молия кредит фаолияти иккінчи даражали ҳисобланади, уларнинг профессионал ихтисослашиши – сұғурта иши ва хусусий пенсия таъмишотидир. Улар тарафдан сафарбар қилинаған маблағтар 20–25 йил муддатлик операцияларға (асосан акция ва бошқа қимматли қоғозларға) жойлаشتырылади. Сұғурта компаниялари ва пенсия фондларининг активлари 1986 йилнинг охирида 150–160 миллиард фунт стерлингни ташкил килган. Англияның сұғурта монополиялари (Ройал, Коммерчл юнион ва бошқалар) дүнёning йирик компаниялари қаторига киради.

Инвестицион трестлар – факат қимматли қоғозлар операциялари билан шугулланади. Ўзининг шахсий акциялари ва облигацияларини эмиссия килиш іүли билан, улар капитални жағб қиласы ва бошқа компаниялар қимматли қоғозларига күйишади. Бу муассасаларнинг ўзига хослиги, улар мунтазам түшум тушиш манбаси (депозитлар, сұгурута бадалліклари ва бошқа шу кабилар)га эта эмас, бозор коньюктурасында жуда ҳам боғлық ҳолатда фаолият жоритади. Қимматли қоғозларнинг курслари түшгандай пайтада улар молиявий муаммолар билан тұқнашади ва зиён күрадилар.

Ишончли пай фондлари – ўзининг ихтисослашиши бүйінча инвестицион трестларға ўхшаб кетади, улар пул капиталини түпнаплади ва уларни қимматли қоғозларға жойластырышади. Демек пайчи хохлаган вактда ўзининг пайини бошқариш компаниясига сотиши мүмкін, шунда бу фондларнинг капитали ўзғарувчан миқдорни ўзіда мужассамлаشتыради, янын пайларни сотиши ва сотиб олишга күпроқ боғлық. Фондларнинг активлари таркиби инвестицион трестларнинг активлари сишарапи бўлиб, 80 фоизга яқинини хусусий компанияларнинг акцияларидан ташкил топган, кўпчилик ишончли пай фондлари банклар ва сұғурта компаниялари билан боғланган.

Молиявий корпорациялар оддий ссуда капитали манбасига қўли етмаган хусусий фирмаларни кредитлашга ихтисослашган. Жуда йирик молия корпорациялари саноат, қишлоқ хўжалиги ва ипотека корпорациялари ва бошқалар ҳисобланади.

Венчур молиялаштириш фирмалари ихтисослашган муассасалар бўлиб, нисбатан 80-йилларда юзага келган. Улар энг кўп илғор тармокларни янги ва кеңгаяётгап компанияларни сотиб олишга иштирок этиши ва кредитлаш билан шугулланишади, бу операциялар, албатта, юкори риск билан боғлиқдир.

Шотландия банк тизими

Агар Бирлашиш түгрисидаги қонун (Union Act) ўн йилдан ошык муддатта кеч колиб қабул қилинмаганда эди, Англия Банки ўрнида бирлашган Англия ва Шотландия Банки тузилган бўлар эди. Аммо Шотландияда банк соҳасининг ривожланиши ихтиёрий тартибда амалга ошмоқда. Бошланишида у жойда банкларга руҳсат бериш концепцияси амалда устувор турар эди. Шотландия Банки (Bank of Scotland), Англия Банки таъсис этилган муддатдан бир йил кейин, яни 1695 йилда Шотландия савдогарлари гурухи томонидан тузилган, Шотландия Парламенти унга топширган маҳсус имконинг мувофиқ, 21 йил давомида монопол ҳукукга эгалик қилган.

Банк, энг аввало, ўз бўлнимини эксперимент тариқасида туша бошлиди, бундан ташқари муомалага номинал қиймати бор-йўғи бир фунт бўлган банкнотни чиқарди. Қачонки 1716 йили унинг монопол ҳукукининг амал қилиши муддати охирига етганда, Банк тиш-тирноги билан курашди, лекин ракобат келажагига муваффакиятесиз қаршилик кўрсатди ва 1727 йилда иккинчи чартер Шотландиянинг Кирошлик Банкига (Royal Bank of Scotland) топширилди.

Банкнинг чартер олиш йўли билан рўйхатдан ўтиши ўта зарур эди, бу шунинг учун зарур эдики, шунинг билан банк масъулияти чекланган ҳукукига эга бўларди. Шотландияда акционерлик жамиятларига банк фаолияти билан шутулланиш учун хеч қанақангич тўсик йўқ эди, агар акционерлар банк қарзи учун чегараланмаган жавобгарликни ўзларига қабул қилишга тайёр бўлсалар, аммо давлатда чартер ҳукукига эга бўлмаган, акционерлик банклари ҳамма жойда жуда тез пайдо бўла бошлиди.

Шундан кейин, битта, охирги чартер 1746 йилда Британиянинг – «British Linen Company»сига берилган. Барча қолган банклар одатдаги қонунларга мувофиқ таъсис этилган эди. Хеч қанақа партиёрларни сонини чегаралаш амалиёти йўқ эди, банк иши ривожланишининг бошлангич босқичидаги унчалик катта бўлмаган даврдаги сунистъ-моллиқдан кейин, бизнес йирик ва молиявий жиҳатдан кучлик акционерлик компаниялари қўлига ўтди. 1772 йили, башкот эмиссиясининг ошиқчалиги натижасида содир бўлган Эйр Бэнк (Aig Bank)нинг синганлиги, унчалик катта бўлмаган банкларга ахолининг ишончини йўқотди, уларнинг ўрнига акционер банклар хамда катта капитал ресурсисига эга бўлган хусусий банклар пайдо бўлдилар.

Шотландия банк тизими бошқа давлатларда амал килаётгандай тизимден ўзига хос томонлари билан ажралиб турарди. У ўз таркибиға банклар үртасида кескин ракобатни ва ўзаро банкнотларни конлашнинг мунтазам амалиётига қаттиқ амал килиниши; хафтада иккى марта банкнотларнинг алмашиниши содир бўлган ва баланс ўйна жойнинг ўзида чикарилган. Банк бўлимларни очиш тизими фаолиятиниг энг бошланишида ўзлаштирилган эди, депозит бизнесини ва кредит усуулари интенсив ва бошқа давлатларга нисбатан баланд ривожланиши йўлга қўйилган эди.

1826 йилга келиб Шотландияда учта чартер банклар (24 бўлими) билан бир каторда, яна 22 та акционер банклар (97 бўлими) билан ва 11 та хусусий банклар фаолият юритган, ўша пайтда Англияда акционер банкларни тувишга рухсат берадиган қонунлар кабул килинган эди. Англия Банки ҳали биронта ҳам бўлимини таъсис этмаган эди. Уша пайтда Шотландия банк бизнеси тарихида бор-йўғи бигта сезиларли омадсизлик – Эйр Бэнк банкротлиги содир бўлганди ва ахолини жами кўрган зиёни 36 000 фунт доирасида баҳоланган эди.

Шотландияда қонун чикарувчиларни аралашувини билмайдиган, депозит соҳаси юқори ривожланган банклар, уларни кўринниб турган ютуқлари ва тақиқлашга олиб келувчи сунестъмол килиш фактларининг йўклиги, мустаҳкам шоҳобчаларнинг амал килини инглизларнинг кўз илғамас туйғусига таъсир қиласдан қолмасди, чунки уларда катта микдордаги кичик банкларни қўллаш жараёнинг ҳамма гувоҳ бўлиб турган эди. Эҳтимол, континентда банк бизнесини эркин бўлишини истайдиганларни бу тизим жуда илҳомлантириб юборган бўлиши ҳам мумкин.

1825 йилда Парламентнинг иккита палатаси қўмитаси томонидан бир фунтлик банкнотларни эмиссия амалиётини нисбатан зиёни эканлигини аниқлаш борасида ўтказилган сурнштирув ва бунақанти банкнетларни худди Англиядаги сингари тақиқлаш тўғрисидаги тақииф Шотландияда қизғин эътирозларни келтириб чикарди. Бу вактда шотландлар хар кунлик ҳисоб-китобларида олтинни ўрнига бир фунтлик банкнотни кўп-йиллардан бери ишлатиб келмоқда эди, ва шундай килиб, уларни тақиқлаш нисбатан норозичилик биргина банк манфаатидан келиб чиқмаган эди. Тақиқлашга қаршиларнинг ичидаги жуда таникли бўлган сэр Вальтер Скотт ҳам бор эди. Умуман олганда, 1826 йилда қонун сурнштируви ташаббускорларига Шотландия банк бизнеси тажрибасига апелляция килиш мураккаб эди, чунки бир фунт-

лик банкнотнинг эмиссияси окибатида содир бўлган у-бу талофатни аниклаб бўлмас эди.

Шотландия бир фунтлик банкнотларни тақиқлаш амалиётидан кочган бўлишига қарамай, 1845 йилдаги Пила Қонунига риоя этишга мажбур эди. Қонун, у қабул қилинган вақтгача амал қилган Шотландия банкларига эмиссион фаолиятда монополия хукукини берган эди. Фидуциар эмиссиянинг ҳар бир миқдори, ўтган йилнинг ўргача кўрсаткич даражаси чегаралтаниб аникланар эди. Шотландия банкларининг Англия банкларидан фарки, албатта, улар қўшимча банкнотларни олтин билан тўла таъминлаш имкониятига эга бўлса, қайд этилган миқдордан юкорисига банкнотларни чиқариш хукукига эга эдилар. Бундан ташқари иккита банк кўшилиб кетган тақдирда ҳам улар ўзларида фидуциар эмиссия миқдори хукукини сақлаб қолганлар, албатта, уларнинг суммаси индивидуал эмиссиялар миқдорига тенг бўлган.

Пила Қонунига мувофиқ ўрнатилган назорат яна узоқ йиллар салбий қарашларга сабаб бўлган. 1864 йилда Шотландиядан шикоят тушган, банк активларини бузилиши окибатида Шотландия банкларининг эмиссияси қисқарган, қачонки бу вақтда пайдо бўлган ваакумни Англия банклари банкнотлари билан тўлдириш имконияти бўлмаган, чунки 5 фунтдан кам бўлмаган қийматдаги банкнотлар чиқарилган, холос. Пила Қонуни ракиблари хурсандчилигига, кейинги ўттиз йил давомида бу давлат тарихида, яъни Шотландияда иккита ёмон банк инқирози содир бўлган, унгача ўтган юз йил ичida бор-йўти битта салбий ҳолат содир бўлган, яъни Ёйр Бэнк банкротликга учраган ҳолат билан солиштириб бўладими ахир. Бу Вестерн Бэнк (Western Bank) 1857 йилда ва Глазго Бэнк (Glasgow Bank) 1878 йилда инқирозга учраган эдилар.

Буюк Британияда банк депозитлари

Қатор давлатларда умумкабул қилинган тартибга асосан депозитлар талаб қилиб олингунгача ва муддатли омонатларга бўлниади. Буюк Британия банк статистикаси **жорий ҳисобларга** (current accounts) ва **жамғарма ҳисобларга** (deposit/savings accounts) бўлниади. Буюк Британияда жорий ҳисоблардан фойдаланишда битта ўзига хос хусусиятга эга, яъни ҳисоб эгалари овердрафт (overdraft) шаклидаги қисқа муддатли кредитлар олганда, ҳисоб қолдигидан ошадиган суммага чек ёзиш йўли билан топшириқнома ёзин ваколатига эгадирлар. Банк билан

олдиндан келишилганига, рухсат этилган овердрафт дейилди ва рухсат этилмаганига, мижоз банкни розичилигини олмасдан, хисобида етарли суммадаги колдик бўлмаса-да, уни тўлаш учун чек ёзишга тушунилади. Иш куни охирида банк рухсат этилмаган овердрафтлар ведомостини тузади ва хар бир алоҳида ҳолатлар бўйича бўлим бошкарувчиси чекни тўланти учун сусда бериш ёки бермасликни ҳал киласди. Агар сусда берилса, банк база ставкасидан 7–8 фоиз юкори микдорда кунига фоиз хисоблайди. Рухсат этилган овердрафтда эса, банк база ставкасидан 2–3 фоиз ошикча хисобланади.

Жорий хисобни юритганлиги учун банк хизмат ҳақини, банк томонидан тастикландиган, хизмат ҳаки нерискуранти бўйича комиссия чегириб олади. Хисоб бўйича комиссия чорақда ёки ярим йилда бир марта хисобланади. Кўпигина Англия банклари хисоб эгалари фойдасига маълум фоиз хисоблайди, агар хисоб колдиги баркарор ва маълум дарожа (одатда, 100 фунт стрелинг)дан кам бўлмаса. Хисобланган фоиз омонатчига тўланмайди, банк томонидан хисобни юритишга ва бошка кўрсатилиган хизматлар учун олинадиган комиссия суммасидан чегириб ташланади.

Депозитларни ва жамгарма хисобларни турли шакллари мавжуд. Унинг турлари, асосан, 80-йилларининг бошларида, хукумат ўз декрети билан банк фаолиятининг олдинги чекланганликлари бекор килиб, банк соҳасида ракобатни тез кучайишига шароит яратилгандан кейин кенгайди.

Чакириб олиш огохлантирилиши билан – 7 кунлик жамгарма омонати. Бу нисбатан унда сакланадиган маблагни тезроқ ишлатишга мўржалланган ва омонатчи учун ликвидликни таъминлаш воситаси сифагида муҳим ахамиятга эга. Унинг асосий томонлари:

- нисбатан фоизи учвалик юкори эмас;
- бадали ва суммани талаб килиб олиш бўйича чегараланинг йўқ, уулни талаб килиб олиш бўйича 7-кунлик огохлантириши талаб этилади ва агар зудлик билан пулни талаб килиб олиниши содир бўлса 7 кунлик фоиз ушлаб қолинади;
- иккι вариантда амал киласди: жамгарма китобчали ёки китобчалисиз, яъни доимий равишда банк томонидан мижозга кўчирма бериш асосида (уларнинг фарки шундаки, жамгарма китобчанинг борлиги мижоз ўз хисобидан суммани (одатда, 10 фунт стрелинг, яъни аникланган минимум доирасида) банкнинг турли бўлимларидан олиши мумкин).

Мунтазам бадали билан жамғарма ҳисоб. У ўрта муддатли жамғармаларни жалб килингта мўлжалланган. У никоҳдан ўтишни мўлжаллаётган ёки яқинда оила кўрган ёшлар учун ниҳоятда жозибадор. Мебеллар, автомашиналар, туристик саёҳатлар ва бошқалар учун мақсадли жамғаришни кўзда тутади.

Юқори фойзли инвестицион ҳисоб. У пулни узок муддат сақлаш учун кўзда туғилган ва нисбатан имконияти юқори бўлган кари кишилар учун мўлжалланган.

Асосий томонлари:

- 7 кунлик огоҳлантирувчи омонатта нисбатан, юқори фойз ставкаси тўланади:
 - омонат суммаси купайиши билан, фойз ошиб боради (ойда, хар чаракда ёки ярим йилда бир марта ҳисобланиб борилади);
 - омонатнинг минимал суммаси 2 минг фунт стерлинг;
 - пулни олдиндан талаб қилиб олишнинг огоҳлантириш муддати – 30 кундан кам эмас;
 - омонатни қисман кўпайтириш имконияти чегарланмаган.

Омонатни қайд этилган суммасини қайд этилган муддатга кўйиш. Шунга ўхшаш сертификат омонати АҚШда ҳам мавжуд. Унинг ўзига хос томонлари:

- омонат муддати – 14 кундан 18 ойгача;
- омонатнинг минимал суммаси – 2,5 минг фунт стерлинг;
- катъий фойз ставкаси – омонат муддати тугаши билан фойз тўланади.

Фойз ставкаси – ўзгарувчи депозит. Ҳисоб ўрта муддатли ва узок муддатли суммаларни сақлашга мўлжалланган. Омонат муддати – 7 кундан 18 ойгача. Ставка биринчи йил давомида катъий ўзгармасдир, кейин пул бозоридаги ставкага «боғланниб сузуви» ставка кўлланилади.

Пул фонdlари, 1983 йили биринчи бор киритилган ва Американинг науҳисоби сингари амал килади: у бўйича фойз тўланади ва бир вақтнинг ўзида чек ёзиб беришга ҳам рухсат этилади. Ҳозирча Буюк Британияда бу тартиб кенг ривожланмаган, чунки банклар кенг микёсда жорий ва жамғарма ҳисоблардан пул фонди ҳисобига маблағларни ўтказиши ёйниб кетишидан чўчишади.

Унинг ўзига хос томонлари:

- фонзи пул бозоридаги ставкага «боғланган»;
- минимал колдик 1000 фунт стерлинг;

- 7 күн олдин огохлантириб, 250 фунт стерлингдан юкори суммани омонатдан муддатидан олдин олишга рухсат этилади;

- ҳисобга нисбатан чек ёзишга рухсат этилади.

Берий юбориладиган омонат сертификатлари. АҚШдаги сингары бу нул бозориниң «улгуржи» усули ҳисобланади, нисбатан табиркор фирмалар, йирик инвесторлар томонидан ишлатилади. Унинг үзига хос томонлари:

- сертификат бериладиган вактда аник, ўзгармас фоиз ставкаси ўрнатилади;

- минимал номинал сумма – 5 минг фунт стерлинг, максимали – 500 минг фунт стерлинг;

- сертификат тақдим этувчига чиқарилади;

- Лондонда ривожланган иккиламчи бозорнинг мавжудлиги.

Англия банклари амалиётида ва бошқа омонат ҳисоблари турлари ҳам кўлланилади. Уларнинг, яъни ҳисобларнинг турли-туманлари ўта қизиқарди, баъзи бирлари тўловларни режалаштириш учун ишлатилса, бошқалари пулни мунтазам харажат қилишга мўлжалланган. Иккита турдаги шунақсанги ҳисобларни кўриб чиқамиз.

Одатий бюджет ҳисоби (*budget account*). Омонатчи барча доимий турдаги йил давомида тўланиши керак бўлгая тўловларни (газ, электр энергияси, сугурга полиси, ипотека ва бошқаларни) йигади, уларни 12 ойга бўлади ва ҳар ойига 1/12 қисмини навбатдаги бадал сифатида киритади. Банк барча тўловларни уларнинг муддати келганда ўтказиб боради. Йил охирида ҳақиқатда амалга оширилган тўловлар бўйича охирги ҳисоб-китоблар амалга оширилади. Фоизлар на кредит, на дебет қолдиги бўйича ҳисобланади. Банкнинг йиллик комиссияси тўловларнинг жами миқдори бўйича ҳисобланади.

Касса тушумлари ҳисоби (*cashflow account*). Омонатчи мунтазам равинида ҳар ойлик тўловни амалга ошириб боради (20 фунт стерлинг кам бўлмаган миқдорда) ва унга ҳар ойлик бадаллик кийматидан 30 марта кўп миқдорда сусда олни учун лимит очилади. Кредит маҳсус чек китобчаси ёрдамида мунтазам тўловларни амалга ошириш учун ишлатилади. Яна иккита оддий бюджет ҳисобидан фарқи мавжуд: олдин кўзда тутилмаган харажатларни тўлаш мумкин ва ҳар йили ҳисобни «тозалаш» талаб этилмайди.

Англияда хозирги пайтда ихтисослашган банклар билан бир каторда жамғармаларни жалб этиш билан, барча молия-кредит йўналишидаги

муассасалар шуғулапнишиди. Ушарни ичида тијорат банклари, сугурта компаниялари, пенсия фондлари, траст компаниялари ва бошқалар бөр.

Жагармачиларнинг 70 фоизга яқини депозит банкларда жорий хисобларини ҳамда клиринг банкларда жорий хисоблари бўлишини орзу киладилар.

Жорий хисоблар куйидаги тартибда бўлинадилар:

- тўланадиган хисоблар, улар бўйича ставка 4 фоизни ташкил этади;
- тўлов кўзда тутилмаган хисоблар, уларнинг эгаларига пулсиз хизмат кўрсатилиди, то хисоб кредитор бўлиб қолгунча (уларда маблағ мавжуд бўлиб турганча).

Кейинги-йилларда банклар ва қурилиш жамиятлари томонидан катор тадбирлар амалга оширилди, қачонки, жорий хисоблардан омонатларнинг тўланиши бўйича барча операцияларнинг пулсизлигини саклаб қолиш борасида. Ушибу тактиканинг ютуғи сезиларли бўлди, унчалик юкори бўлмаган тўлов (2 фоиздан 5 фоизгача) даражасига қарамасдан. Бундан ташқари, ботка мамлакатларнинг фуқаролари хисоби фискал иммунитетига эга (соликка тортилишдан эркин, яъни соликка тортилмайди). Бу хорижий мижозларни жалб килиш учун ижобий натижа берди.

Ахолига классик омонатларнинг турларини таклиф қилишни Миллий Жамғарма Банки амалга 1966 йилдан бери иккита хисоблар шаклида оширади, яъни одатий ва инвестициони. Одатий, яъни кичик жамғармаларни тўплаш кўзда тутилган ва биринчи бадаллик суммаси 70 фунт стерлинг ва ундан солик олинмайди. Худли шунингдек, 25 пенс кўйилиб очиладиган хисоблар амалиёти ҳам мавжуд, лекин суммаси 250 фунт стерлинга фоиз хисобланади, улар жамғарма омонатлари деб аталади. Белгиланган тартибга кўра, жамғарма омонатнинг мавжудлиги жамғарма китобчаси расмийлаштириш билан тасдиқланади, унда кирим ва чиқим айланмаси ўз аксини топади.

Депозит хисоби муддатли ҳисобнинг турларидан биттаси хисобланади ва у бўйича фоиз ставкаси 5 фоизни ташкил этади. Амалиётда, муддатли омонатлар мазмуни бўйича олдиндан огоҳлантириш омонати хисобланади.

Омонатларнинг кизиқарли шакларини траст жамғарма банклари амалиётда кўйлатади, омонатчи томонидан очиладиган хисобга, омонат миқдорига караб даромад тўласади. Банк операцияларидаги бунаканги

манёвр омонатчиларни жамланған маблагзарини манбаатлы фоизлар билан башқа банкларга жойлаштириңгә асосланади.

Банклар ва қурилиш жамиятлари омонатчилар депозит ҳисобларда минимал сүммага эта бўлиб ва юқори (6-10%) ҳак олиш мажбуриятини тақлиф қилидилар. 1979 йилдан Буюк Британияда омонатларни сугурта қилиш амалиёти киритилган ва у ахолига кўрсатилидиган социал кафолатнинг бир шакли ҳисобланади. Миллий валютадаги барча омонатлар сугурта қилинади ва улар бўйича 0,75 фоиз то биринчи 20 минг фунт стерлингтacha қонланади.

Англияда банк депозитларини сұғарталаш тартиби

Буюк Британияда 1979 ва 1987-йилларда Банк актлари қабул қилинган эди. Қабул қилинган актга мувофиқ 1979 йилда банклар Англия иқтисодиётида инкиroz вазияти содир бўлса, омонатчиларга кафолат беришлари шарт эди. Қонуи билан омонатчиларнинг «депозитларини ҳимоя чизмаси» таедикланган, яъни унда банкларнинг ҳаракати учун мажбурий йигимлар кўзда тутилган эди. Хусусан, ҳар бир банк ва депозитларни қабул қилиувчи лицензияга эта бўйиган ташкилот, маҳсус сугурта фондларини тузини шарт, учининг минимал миқдори 5 млн фунт стерлинг қилиб белгиланган эди. Бу фондлар Англия Банки депозитларни Ҳимоя Қилиш Кенгаши назорати остида бўлади ва у факат унинг резичисиги билан келгусида ишлатилиши мумкин. «Депозитларни ҳимоя қилиш чизмасига» мувофиқ ҳар бир индивидуал омонатчи 10 000 фунт стерлингдан ошмаган омонати бўйича кафолатланган сүмманинг қайтарилиши 75 фоиз ҳисоб-китобидан келиб чиқиб, сугурта сүммасини олишга мўлжал қиласа бўлади. Бу шуни англатадики. 8 000 омонат бўйича, мисол учун, омонатчи 6 000 фунт стерлинг олиши мумкин, шунингдек, 25 000 фунт стерлинг омонати бўйича – минимум – 7 500, яъни сұғартани максимал миқдорини олиши мумкин. Кўрсатилган чизма 80-йилларда амалда кўлланди. Мисол учун, Мербо Финанс депозитни қабул кираган лицензияли ташкилотлардан бирини банкротликка учраб, ўзининг омнатчиларига 700 000 фунтдан бироз кам сүммани тўлаб берган.

Аммо 1979 йилдаги Акт 80-йиллардаги катор сезиларли инкиrozли кўринишларнинг олдини олоzmади (хусусан, 1983-1984-йилларда Джонсон Метью Бэнкес банк турухининг банкротлиги тўғрисида гап кетмоқда). Шу муносабат билан 1987 йили банк иши бўйича янги қонун

чойиҳаси имзоланди, 1987 йилдаги Банк актида омонатлар химояси тизими қисман ўзгартирилди. «Депозитларни химоя қилиш чизмаси» үмуман олдингидай котди, фарқи шундаки, 75 % компенсация бериладиган омсиагининг максимал суммаси, – 15 000 фунт стерлингтагача кўлпайтирилди.

Буюк Британиядаги 1994 йилнинг феврал ойинда ўта маҳкур, 233 йилдек бир тарихида салбий ҳолат бўлмаган Barings банки банкрот бўлди. Укинг бошқарув раиси ёш Ник Месон минглаб омонатчиларга, банк ёгаларига, Англия разведкасига ва шахсан Буюк Британия кироличасига мурожаат қилиб, бефойда ёрдам сўраган.

Англиядаги ҳозирги вактда омонатчилар томонидан кўйилган депозит суммасининг 3/4 қисми химояланган ҳолос. Максимал компенсация миқдори 20 000 фунт стерлингни (30 000 АҚШ долларини) таъвил этиди.

1994 йили Англиядаги депозитларнинг химояларини тартибга солини мақсадида Европа Иттифоқининг (ЕИ) тегишли Директиваси қабул килинди. Унинг асосий янгилиги куйидагилардан иборат:

- Англия териториясида жойлашган Ўарбий Европа банк бўлимларини барчасида очилган депозитлар компенсация қилинади;
- нафакат фунт стерлингда, балки бошқа валюталарда очилган депозитлар ҳам компенсация қилинади;
- 20 000 фунт стерлинг суммадаги делозит бўйича максимал компенсация миқдори 90 фойзгача кўлпайтирилади;
- депозитларни химоя қилиш тизимида кўзда тутилган хорижий банкнинг омонатчилари банк жойлашган давлатда маблаг етмаслик ҳолати содир бўлса, компенсация олишади, яъни, оширилган компенсация олиш мақсадида депозитларни химоя қилиш Англия Фондига кўшилиш имкониятига эга бўлдилар. Хусусан, Англия териториясида жойлашган, Ўарбий Европа банклари оладиган банк ҳукукларига тенг депозитларга тегишли қисми бўйича ҳам.

Буюк Британиядаги кредит келишувлари

Банк фаолиятининг бошқа муҳим фаолиятларидан бири унинг актив операцияларидир – бунда даромад олиш ва банк ликвидлигини таъминлаш мақсадида – пул ресурсларини самарали жойлаштириш тушунилади. Ушбу гуруҳдаги операциялардан бири – кредит (ёки ссуда) операцияларидир.

Ғарб банклари амалиёттіда тижорат ва персонал кредитлар ўртасыда чегараланыш жараёни кечмоқда. Бу категорияларга түрлі шактдаги кредит келишувлари, кредит берилүшининг шартларини анықданиши, уни қайтарилиши ва бошқалар мос тушади. Биз Буюк Британияда фирмаларга ва индивидуал мижозларга банк кредити беришнинг көңгірткалынан усуздарини күриб чиқамиз.

Англия банклари корхоналарга киска муддатлы кредит беришнинг асосий шакли сифатыда овердрафтты ишлатади. Овердрафт жорий ҳисоб билан чамбарчас боғланған: тегишли келишув бўлган тақдирда банк ҳисоб эгасига, белгиланған лимит доирасида, ҳисобни кредит қолдиғидан ошадига суммага чек ёзиш ваколати берилши тартиби билан амалга оширилади.

Буюк Британияда овердрафт муддати – бир неча ойдан бир неча йилгача, лекин банк тартибига асосан йилда бир марта кредитни тўлик қайтаришни талаб қиласи да ва ҳар йили мижозни ишлари устидан текшириш ўтказади. Агар қарздорнинг тўловгага қобиљиятли эканлигига ишончсизлик пайдо бўлса, шартнома тўхтатилади.

Овердрафт бўйича фоиз ҳар куни қопланмаган қолдик бўйича ҳисобланади. Бу шактдаги кредит энг арzon ҳисобланади, чунки мижоз ҳақиқатда ишлатган суммаси учунгина хақ тўлайди, холос.

Англия банклари томонидан қўлланилдишан, анъанавий бошқа кредитлаш шаклларидаи бири – ссуда ҳисоби бўйича кредит (credit on loan account) ҳисобланади. Овердрафдан фарқи – мижоз маҳсус ссуда ҳисоби очади, дебет кисмига кредит суммасини ўтказади. Бир вақтнинг ўзида мижозни жорий ҳисоби кредитланади ва охирида уни оддий тартибга биноан, яни чек ёзиб ва нақдини олиб ишлатиши мумкин. Ссуда ҳисоби бўйича кредитлаш, капитал ҳаражатларни молиялаштириш учун ва турли хил тижорат лойихаларини амалга ошириши учун берилади.

Ссуда ҳисоби бўйича кредит муддати турличадир. Улар сотиб олиниадиган асбоб-ускунани иқтисодий ҳаёт муддатига ёки лойиҳани ҳисобланған вақтига боғлиқдир. Одатда бу кредитлар ўрта ва узок муддатли категорияларга киради. Фоизлар кредитнинг қопланмаган кисмидан ҳар чоракда ҳисобланади ва мижознинг жорий ҳисобидан ундириб олиниади. Бальзи бир ҳолатларда кредит ссуда ҳисобидан, қарзни асосий суммасини қоплашып бадаллар билан биргаликда ундириб олиш амалиётти хам қўлланилади.

Фоиз ставкасининг миқдори банкнинг база ставкасига «устама»сига (қатъий ставкалар бўлған холда) ёки бозор ставкаси мунтазам ўзгаришига

караб ўзгарувчанлик йўли билан (мўлжал сифатида, «ЛИБОР» – банк-параро кредитлар бўйича ставкалар ишлатилиб) аниқланади.

Лизинг

Буюк Британияда лизинг операциялари жуда кенг оммабоп бўлиб кетди. 70-йилларнинг бошларида йирик ва қимматбаҳо асбоб-ускуналарнинг ижарасини молиялаштириш билан молиявий уйлар шу гулланар эди, қайсики улар лизингни ижарага оладиган асбоб-ускунани тўлиқ тўлаш ва «ижарадан кейин сотиш» (Sale and lease back) шарти билан келишиш тартибини амалиётда кўллар эди. Кейинги ҳолатда компания ўзининг асбоб-ускунасини молиявий компанияга сотади, кейин уни орқа тарафга ижарага олади. Кейинчалик лизинг соҳасига йирик банклар кириб келдилар, улар лизингда иштирок этиш хукукини сотиб олдилар ва ижара операцияларини кредитлашни бошладилар.

Хусусий шахсларни кредитлашнинг оммабоп шаклларига куйидагилар киради:

- персонал ссудалар;
- бюджет хисоби;
- уйларни сотиб олиш ссудалари.

Персонал ссудалар (personal loan) – индивидуал қарздор учун сугда ҳисобининг очилиши билан боғланган. Улар, одатдагидек, узок давр фойдаланиладиган истеъмол товарларни (автомашина, телевизор, мебелларни) сотиб олиш муддатини узайтиришни молиялаштириш учун, ёки маҳсус турдаги харажатлар – саёҳат, тўйлар, туар-жойни ремонт килиш ва бошқаларга берилади.

Кўлчилик ҳолатларда заёмнинг суммаси чекланган – 500 дан то 5000 фунт стерлинггача (уй ремонти ва жиҳозлаш ссудаси бўйича – 10000 фунт стерлинггача). Харид ва харажат қийматининг 1/4 дан то 1/3 қисми карз олувчининг шахсий маблағи ҳисобидан қопланиши зарур. Қарзнинг қайтарилиши ссуданинг Бюджет ҳисобидан (budget account) тенг ўртача ойлик бадалига фоиз суммаси кўшилиб амалга оширилади. Ушбу шаклда қарздор ҳисобга маълум суммани ўтказили мажбуриятини олади, банк эса мунтазам тўловларни тўлаб боради, зарур бўлганда кредит ҳам беради. Кредитлаш лимити бадаллик микдорига боялик бўлади: одатда кредит лимити бадаллик суммасидан 30 марта кўп бўлади. Ҳисоб очилишида бир йилда талаб этилаётган тўловларнинг ҳисоб-китоби тузилади, ҳисобланган сумманинг минимум 1/12 қисмига

тeng бадаллик сүммаси бўлиши талаб этилади. Аммо, мижоз кўзда тутилмаган харажатларни (мисол учун, автомобиль ремонти ва бошқа хисобларни) ҳам тўлаши мумкин, албатта, кредит лимити доирасида. Келинув ҳар 12 ойда қайта тузилади.

Уй сотиб олиш учун кредитлар (Home loan) Англия банклари амалиётига киритилганига ҳали кўн вақт бўлганий йўқ. Авваллари бу кредитга бўлган талабни маҳсус институтлар – қурилиш жамиятлари ва бошқа молиявий муассасалар қондириб келар эди. Аммо 80-йилнинг бошиндан бошлаб, уй-жойни сотиб олиш кредит бозорига банклар жуда фаол кириб бормоқдалар.

Буюк Британияда кредит карточкалари

Буюк Британияда банклар ўз мижозларига кенг доирада хизмат турларини кўрсатади. Ўртacha Британия тижорат банклари даромадининг ярмига яқини берилган кредитлардан олинган фоизлар ташкил қиласа. Колгандарни бошқа банк операцияларига тўғри келади. Банк хизматлари қаторида мухим ўринни кредит карточкалари ҳам этазгайди.

Кредит карточкалари банк мижозига нафакат кредит олиш, балки нақд пул олини ёки харидлар учун тўловларни амалга ошириш имкониятини беради. Қатор яна бошқа хизматлар, уларниш ичida, мисол учун, авиабилет сотиб олишда имтиёзлар, саёҳат вақтида баҳтсиз ҳодисалардан сугурталапи, касадлик ёки иш ўрнини йўқотган ҳолатларда ҳар хил қарзларни тўлани, юридик ёрдам ва ҳоказо амалга ошириш кўзда тутилган. Карточканинг турига боғлиқ ҳолда битта хизмат тури кредит карточканинг ажралмас атрибути хисобланса, бошқалари маълум тўловга кўшимча сифатида имконият беради.

Буюк Британияда кредит карточкаларини ишлатилишини тартибга солинишининг юридик асоси – 1974 йилда кабул килинган «Истевъмол кредити тўтрасида»ги (Consumer Credit Act) Конуни хисобланади. Унга мувофиқ банклар мижозлар билан маҳсус шартнома тузадилар, унда кредит карточкани ишлатиш хусусиятлари ўз аксини топади.

Тарқалган фикрларга қараганда кредит карточкаларни ишлатилиши билан боғлиқ бўлган, ҳукукий тартибга солиниши қонуичилиги Буюк Британияда ҳали керакли даражада ривожланмаган. Адекват статус базасининг йўқлиги, ўзини оркасидан бу бўшлиқни тўядириш учун шартнома шаклини юзага келишини туғдириди, бунда, албатта, банклар ўзининг манфаатини тегишли даражада кўзлаб, кўшилиш шартномаланади.

рини ишлаб чықылар. Буюк Британияда банк ва мижозлар ўртасида муносабатларнин шартнома асоси, хусусан, шартнома шартларини наарда тұтади. Уларнинг мазмуну узоқ вактлар давомида ишлаб чыкылған конструкцияни, яны «важданлы банк амалиёти» (Good banking) инорини ўзіда акс эттиради.

«Важданлы банк амалиёти» конструкциясининг тәуастик карточка ишлатилиши кисемінде Good banking дебет ва кредит карточкалары ўртасида тағовуттойык) хисобни очишишіга тегишли, шартнома шартларини ўзгартыришига муносабат усули, карточканы химоялаш, уларни йүктоңи оқибатлари шартлари ўрнатылған.

Тартибга зоссан, ҳар бир банк бир нечта турдаги кредит карточкаларни ишлатыш имкониятini беради. Мисол учун, National Westminster Bank (кірекчә NatWest) учун көнг танлаш имконияти характерлайды, хусусан у мижозларига қойылады кредит карточкалары түрларини тақлиф килады: Visa Primary, Access, Visa, Mastercard, Visa Gold. Кредит карточканың ҳар бир тури мижозға ўзининг спектр хизматларини тақдым этади. Карточкадан фойдаланғанлық учун түлов жуда фарқланади. Мисол учун, NatWest томонидан Visa Primary фойдаланғанлығы учун 6 фунт стерлинг, Access, Visa ва Mastercard учун 12 фунт стерлинг, Visa Gold учун 35 фунт стерлинг йиляға хизмат ҳақи олишади. (1995 йыл яварь ойи маълумоти).

NatWest банки томонидан бериладиган Visa Primary кредит карточаси энг чегараланған бўлиб, аянавий хизматлар учун ишлатылади, янын товарларга тўловлар ва накд пул олиш учун (кунига 50 фунт стерлингтча). Бунаканги карточка бўйича кредит лимити қайт этилган ва 500 фунт стерлингни ташкил этади. Кредитлар бўйича йилялик фоиз ставкаси турлилади, янын товар ва хизмаглар учун накд пулсиз шаклда тўланган кредитлар бўйича – 23,9 %; накд шаклдаги ва хорижий валюталар ҳамда йўл чекларини сотиб олиш бўйича кредитлар 25,8 фоизни ташкил этади. Мижоз тўланимаган балансни тўла бир вақтда ёпиш ўрнига бошка шаклни танлаш, янын тўловни кечиктириб ёпиш хукуқига эга. Бу холатда ўртача ойлик ставка 1,7 фоизни ташкил этади.

Access картаси – Буюк Британияда энг оммабоп карталарлардан бири хисобланади. Ушбу карта кредит хизматларидан (бу бўйича кредит лимити қатъий асосда ўрнатилади) ташқари, саёҳат вақтида баҳтсиз ходисалардан (50 000 фунт стерлингтча суммага), агар билетлар ушбу кредит карточканы ишлатилиши билан сотиб олинса, бепул суғурта қилишини амалга ошириб беради. NatWest ушбу карточка бўйича накд

валюта олишнинг кунлик лимитини 100 фунт стерлинг қилиб белгилайди. Ушбу лимитнинг миқдори турли банкларда турлича бўлиши мумкин. Мисол учун, Lloyds банк учун ҳар кунлик лимит 500 фунт стерлинг ёки хорижда маҳаллий валютала тегишли эквивалентда олинадиган бўлса, 350 фунт стерлинга teng. National Westminster банкни Access картаси бўйича муддати ўтган кредитлар бўйича йиллик фоиз ставкаси 22,4 % ва 24, 3 фоизни ташкил этади. Бошқа банклар кредит лимити миқдорига қараб банк ставкасини ўрнатишади. Мисол учун, Lloyds банк 200 фунт стерлинг кредит лимитида, бу ставкалар 27,1 % ва 29,2 фоиз ўрнатилган. Лимит кўпайиши билан улар пасаяди: мисол учун, кредит лимити 5 000 фунт стерлинг бўлганда, фоиз ставкаси 19,8 ва 21,6 фоизни ташкил этади.

Худди шундай NatWest банки Visa карточкаси бўйича хизматлар кўрсатади. Иккита карточка бўйича ҳам кредит лимити, банк ва мижоз ўргасида музокара натижасида ва мижозни кредиттга қобиллигини инобатга олиб ўрнатилади. Олатда, бу лимит 1 000 фунт стерлингдан кам бўлмайди. Муддати ўтган кредитлар бўйича ставкалар, Access карточкаси бўйича қандай бўлса, бу ҳам худди шундайдир.

Mastercard ва Visa Gold карточкаси эгаларига анча-мунча кўп имкониятлар берилган. NatWest банки Visa Gold карточкасини олиш учун, мижозга таъланома кўяди, яъни унинг йиллик даромади 20 000 фунт стерлингдан кам бўлмаслиги керак. Кредит лимити 2 500 фунт стерлингдан кам бўлмайди (шартнома тартибида у бундан ҳам кўпайтирилган бўлиши мумкин). Саёҳат вақтида, агар карталар ишлатилиб, билетлар сотиб олинган бўлса, баҳтсиз ҳодисадан сугурта килиш меъёри – 75 000 фунт стерлинг. Бундан ташқари Visa Gold карточкаси эгаси давлатдан ташқарида бўлган вақтда фавқулодда ҳолат бўлиб қолган пайтда катор хизматлар, яъни карточкани зудлик билан алмаштириш, нақд пулда аванс олиш, тиббий ва юридик ёрдам олиш ҳуқукларига эга бўлади. Шунингдек, карточка йўқотилган ёки карточка ўғирланган ҳолатда Visa Gold карточкаси, Credit Sentiel LTD компанияси таклиф этаётган ҳимояни ҳам таъминлайди.

Кредит карточкалари эгалари (қўшимча ҳақ эвазига) «тўловларни ҳимоя қилиш тизими»ни ишлатиш имкониятига ҳам эга. У қўидаги ҳолатларда амал қиласи – агар мижоз ўзининг тўловларини амалга оширишга кучи етмаса, яъни касаллиги, баҳтсиз ҳодиса туфайли ёки мажбурий ишсиз бўлиб қолганлиги оқибатида ва хоказо ҳолатларда.

VI БОБ. ЯПОНДА ДАВЛАТИ БАНК ТИЗИМИ ТУЗИЛИШИ

Банк тизимини юзага келиши

Япония энт ёш банк қонунчилигига эга бўлган давлатлардан бирин бўлиб, асосан Америкача қиёфада тузилган. У асосан Иккинчи жаҳон урушидан кейин анча-мунча ривожланди. Ҳозирги замон тиридағи биринчи банклар 1872 йилдан кейин, хусусий «Миллий банклар» сиғатида пайдо бўлган. Тижорат банклар сингари улар бутун давлат бўйлаб ўз филиалларига эга бўлган ва банкнот чиқариши (эмиссия қилиши) хуқуқига эга бўлган. «Миллий банклар» мунтазам равишда конвертация қилинмайдиган банкнотларни муомалага чиқаришган, бунинг оқибатида инфляцияни ривожланишига туртки бўлган, охири оқибатда ишлаб чиқариш кучларининг ривожланишига тўсиқ бўлиб хизмат килиган. Бу шароитда Япония Марказий банкининг тузилиши зарурнати кескин кучайиб борган.

Япониянинг марказий баъзи 1882 йилда 30 йил муддат билан ташкил қилинган, кейинчалик бу муддат ява 30 йилга узайтирилган.

Бугунги кунда Япониянинг банк тизими – нафақат Осиё-Тинч океани регионида, балки бутун дунёда бирдан-бир жуда хам бақувват ва ривожланган ҳисобланади. Япон банклари капитали бўйича молиясаноат гурухини улкан марказига айланниб, Осиё, АҚШ ва Гарбий Европа давлатларида саноат сармоясини амалга оширувчи институтларга айланмоқда. Япон банкларини хориждаги кредит-ссуда фаолиятини халқаро-миллийлаштириш мақсадида уларни бир қаторини, шу жумладан, халқаро молиялаштириш ва кредитлаш марказларига айлантириш тенденцияси кучайиб бормоқда. Гарбий Европа давлатларида ва АҚШнинг қимматли қоғозлар бозорида эмиссия билан шуғулланувчи Япония кредит-банк муассасаларининг доираси кенгайиши кузатилмоқда, улар бу бозорларда акцияларни, облигацияларни ва бошқа молиявий ва карз мажбурнятларини жойлаштирумодалар.

Японияда биринчи банкларнинг пайдо бўлиши XVII асрга бориб тақалади, у ривожланиб келаётган савдода, саноатда ва қишлоқ хўжалигига банк капитали билан хизмат кўрсатилип зарурияти юзага келиши билан апайдо бўлган. 1617 йилда Осака шаҳрида биринчи маротаба кумуш билан таъминланган қоғоз пуллар муомалага чиқарилган ва банкнотларнинг таъминланганлигини кафолатловчи банкирлар Уюшмаси ташкил этилган. XIX асрнинг ўрталарида Япония-

да очик сиёсат юритиш көнгайған ва уларга хорижий давлаттарниң таъсири күчайған, айникса Мәйдзин даврида (1868-1912-йылдарда) мамлакат иктисадиетида таркибий кайта қуышларниң бевосида давлат бошчилігіда үтказилиши банк тизимини ўта жүшкөн суръатда ривожлантиреди. Үу даврда майлум заёмларни беришге ихтисослашган энгийрик банк институтлари ташкил этилди. 1880 йилда олгун ва күмүш билан шутулланувчи Иокогама банки ташкил этилган. 1882 йылдан Япония банки амал қыла бошлаган. 1990 йилда янги саноат корхоналары қурилишини молиялаштырыш учун Саноат банки ташкил этилган, кишлоқ хұжалигини молиялаштырыш учун эса Узок муддатлы кредит ва Қишлоқ хұжалиги кооператив банклари ташкил этилган. Бир вақтнинг ўзидә тијорат банклари тармокларини шакллантириш жараёнлари ҳам олиб борилған. Үша йиллари банклар түркисидеги қолун қабул қылинған. XIX асрда Японияда банк тизими ривожланшишининг ўзига хос томони мамлакатда саноатлаштыришни ривожлантириш учун асас сифатида эмас (Буюк Британия мисоли сингари), балки уни қўшимча тўлдириш сифатида олиб борилған.

Япония банк тизими шаклланшишининг тафовутлари

Иккинчи жаҳон уруши тугагандан кейин ўта оғир ва паст коньюктура ҳамда жуда йирик бюджет камомади шароитида Японияда гиперинфляция бошланған.

Пул муомаласи доирасида фавқулодда чоралар қабул қылинған: аҳоли омонатлари ва банк кимматли қоғозлари блокировка қылинған, яъни улар билан үтказиладиган операциялар тўхтагилған.

Кредитлари соҳасида «ишлаб чиқаришини ривожлантириш курси» ни амалга ошириш сиёсати бошланған, унга мувоффик кредитлари йўналишида устувор соҳалар аниқланған, қайсики унга мос келмаган соҳаларга ссудалар бериш максадга мувоффик равишида чегаралғанған.

Уруйдан кейинги даврда бутун давлат бўйлаб амал қилувчи банкларни тузиш курси юритилған ҳамда маҳаллий банкларни тузинида «битта префектурага – битта банк» тамойили ишнатилған.

Бу икки турдаги банклар бутун давлат ва ҳудудий даражасида молиялаштыришни амалга ошириши керак эди. Ишсизликни тутатиш, ўрта ва кичик корхоналарниң фаолиятини қўллаб-куватлаш учун кредит кооперациялари ва ишончли фондлар тузилған.

Миллий иктисодиётни жонланиши доирасида, ҳамда экспортни рағбатлантириш учун узок муддатта кредит бериш бўйича шахсий молиявий муассасалар ва ихтиноссланинг кредит банклари тузила бошлаган.

Япония баъзи бир ривожланган давлатлардан, мисол учун, Франциядан фарқли ўрок урушдан кейинги даврда асосий молиявий ричаглар хусусий банклар кўлида қолган. Аммо уларнинг фаолияти устидан давлат назорати жуда юқори даражада бўлган.

Хусусий банклар билан бир каторда кенг таркалган ҳукумат институтлари тармоги яратилиган. Ташки савдо кредити учун 1950 йилда Экспорт банк тузилган, унинг бош функцияси япон кемасозлиги ва машнинасозлиги маҳсулотларининг экспортини кредитлаш ҳисобланган.

Бу банкнинг капитали давлатга тегишли, уни фаолияти устидан назоратни молия вазирлиги амалга оширади. 1951 йили Япония тараккиёт банки тузилган, унга 1949 йилдан бошлаб амал кирадиган Тикланинг молиялаштириш банки ва Эквивалент фондининг маблағи (товарларни сотишдан тушган тушум ва АҚШдан келган ёрдам маблағлари) ва функциялари ўтказиб берилган.

Бу банкнинг фаолияти хусусий банклар манфаатдор бўлмаган иктисодиёт тармокларига имтиёзли (бир йил муддаттacha) кредитлар беришта қаратилиган.

Япония банк тизимишини урушдан кейинги даврдаги ривожланиши молия-саноат гурухи тузилиши билан ажralиб туради. Уларни ҳар бирининг тегасида йирик хусусий тижорат банки туради ва унинг атрофига саноат компаниялари жипсланиган. Японияда индустрисал гуркираб ривожланишини молиялаштириш юки айлан банклар зиммасида. Гурухлар ўргасида ҳамкорлик муносабатларига асосланган ишончли алоқалар шаклланган.

Япония Марказий банки

Японияда олтига асосий молия-саноат гурухлари: «Мицуи», «Минубиси», «Сумитомо», «Фудзи», «Дайити Кантс», «Санва» ва улар билан бир каторда йирик шаҳар банклари амал килади.

Япония банк тизими қўйидаги умуммиллий таркибларни ўзичига олади:

- хусусий банклар;
- кредит уюномалари;

- ҳукуматнинг тўртта молия институти;
- хорижий банкларнинг филиаллари.

Тизим бошида Марказий банк – Япония Банки турди, унинг 55 % акцияси давлатга тегишли. Хусусий акционерлар банкни бошқаришида иштирок этишмайди.

Япония банкининг Устав капитали 100 млн иенани ташкил этади. Япония банкининг асосий функцияси пул эмиссияси (бу унинг монопол ҳукуки) билан бир қаторда, иқтисодиётни пул-кредит механизми билан тартибга солиш, шу жумладан, ҳалқаро ҳисоб-китобларни амалга ошириш, валюта бозорида операцияларни амалга ошириш ҳамда газначиликка касса хизматини кўрсатишдан иборат.

Банк 1942 йилдаги қонун асосида амал қиласди, унга асосан банк ҳукуматнинг қаттиқ назорати остида турди ва молия вазирига Япония Банки сиёсатини ўзгартириш ваколати берилган.

1949 йилда Сиёсий қўмита (сиёсат ишлаб чиқариш бўйича қўмита) тузилган. У шундай органки, давлатни молиявий ва пул-кредит соҳасида олий маиғаатларини белгилайди ҳамда ҳимоя қиласди.

Қўмитанинг 7 нафар аъзосидан 5 нафари овоз ҳукукига эга: шулардан бири президент бўлиб, ҳукумат кабинети томонидан беш йил муддатга тайинланади, биттадан шахар ва регионал, саноат ва кишиюк хўжалиги банкларидан вакиллар (уларни барчаси 4 йилига тайинланади).

Овоз ҳукукига эга бўлмаган иккита аъзо, булар молия вазири ва Иқтисодий режалаштириш бошқармаси вакилидир.

Сиёсий қўмитани ваколатига кирадиган саволлар «Банк тўғрисида»ги Қонунни (13-моддаси З-бўлимида) белгиланганди. Қўмита банк фаолиятининг курсини ва Япония Банкини бошқаришини ишлаб чиқади.

Уни ваколати фоиз ставкаси даражасини ўзгартириш, Япония Банки томонидан ҳисобга олинадиган векселтарни аниқлаш, турларини ўзгартириш ва шартларини ҳамда кредит кафолати турилари, шартлари ва қийматини баҳолашни аниқлашдан иборатdir.

Қўмита очик бозорда операциялар ўтказища объектларни аниқлаш, турларини, шартини ва қийматини ўзгартириш билан щугулланади, операциянинг бошлаш ва тутатиш вактини аниқлайди. Сиёсий қўмита молия вазирлиги билан келишган холда «Вактинча фоиз ставкасини тартибга солиш тўғрисида»ги Қонунга асосан бозорда максимал фоизни ўзгартириш масаласини хал қиласди, молия вазирлиги рухсати билан «Резерв омонатлари тизими тўғрисида»ги Қонунга биноан резерв коэффициентларини белгилайди.

Кўмита Япония Банки бюджети бўйича қарор қабул қиласди, лекин бунда албатта молия вазирлиги рухсати зарур. Улар билан келишгандан кейин Япония банки парламент олдидаги ҳисобот беради.

Япония Банкининг функциялари

Япония Банкини банк президенти ва директорлар бошқаради, унинг таркибига банкнинг вице-президентлари, президент маслаҳатчилари, иш юритишнинг назорати бўйича инспектор ва директор киради.

Япония Банки банкларга фаолият юритиш бўйича лицензия беради, банк устав капиталини минимал миқдорини белгилайди, банкни фирма номини ўзгартиришга, банкларнинг кўшилишига, филиалларнинг очишишга ва тутатилишига рухсат беради.

Банкларда мустаҳкам ликвидликни таъминлаш учун коэффицентлар даражасининг белгиланиши муҳим аҳамиятга эгадир, чунки бу ликвидлик рискидан даюзлат беради.

Бундай коэффицентлардан бири шахсий капитал нормаси ҳисобланади, унга мувофик жами умумий капиталда банкнинг шахсий капитали улуши аниқланади; ликвидли активлар нормаси, бунда маълум даврда капитал ва қарз мажбуриятларининг муносабатини кўрсатади; тижорат максадида ишнатиладиган кўчмас мулк нормаси; йирик кредитлар берилишига чегаралар кўйилиши ва ҳоказо.

Япония Банки банклар учун уларнинг фаолияти тўғрисида ҳисобот хужжатларини тақдим килиш мажбуриятларини белгилайди.

Япония Банкининг молия-кредит сиёсати усуслари ривожланиши даврида анча-мунча ўзгаришларга учраган.

Урушдан кейинги бир-нечта ўн йилликда классик усуслардан ҳисобланган фоиз – учет ставкасини белгилаш, резерв мажбуриятлари нормаси, қимматли қоғозлар очик бозорида операциялар унчалик катта роль ўйнамасди, фоиз даражасини сунъий равишда камайтириш шароритида тўғридан-тўғри кредитларни миқдоран лимитлашга нисбатан ёки улар бу усулга жойини бўшатиб берган эди.

70-йилларнинг ўрталарида Япония иқтисодиётининг тубдан ўзгаришлар содир бўлди, яъни юқори иқтисодий ўсиш даражасидан кейин чукур ва давомли инкиroz бошланди.

Иқтисодий цикл босқичларининг жой алмашишида иқтисодиётни кредит-пул ёрдамида тартибга солиш моҳияти сезиларли даражада ошди, бу ўз наинбатида кредит тизимида давлат позициясини кучайтирди.

Пул-кредитни тартибга солини

Пул-кредитни тартибга солини Япония Банки, Молия вазирлiği ва Иқтисодий ташкисиотлар федерацияси («Кейданрон») томонидан амалга оширилади.

Тартибга солинининг асосий усуллари: ссуда фонзи нормасини белгилаш, пул-кредит тизими оркали ҳукумат билан ҳамкорликда ўтказиладиган маъмурий тадбирлар, мажбурий резервлар тизими, очик бозордаги ва хорижий валюталар билан ўтказиладиган операциялардир.

Агар 70-йилларгача бўлган даврда маъмурий тартибга солини устуворлик килган бўлса, кейинчалик унинг аҳамияти исасайди, лекин бозоркиймат усууларининг роли ошиб борди.

Кредит-банк соҳасида умуман ноконсерватив иқтисодий курсга ўтилиши муносабати билан (1981 йилдаги қоунуга асосан) банкларни фаолияти устидан давлатнинг маъмурий назорати бир мунча пасайди.

Шунга қарамай тармоқларни ва юкори тадбиркорлик риски мавжуд бўлган ҳамда наст рентабелли бўлган обьектларни кредитлаш давлатни кўзида колди, кабул қилинган чора-тадбирлар давлат тартибга солини тизимини туталланганигини эмас, балки уни кисман кайта кўрилганини англатади холос.

Ссуда капитали бозорида сокинликни юзага келиши, уни халкаро миллийлашувни ҳамда ўсиб бораётган фонд бозори кўринишни алтернативни найдо бўлини маъмурий тартибга солинин обьектив иқтисодий асосини анча даражада тутатди ва Япония Банкини анъана бўлиб қонган классик усууларга бўлган муносабатни қайта кўриб чиқишга мажбур килди. Фоиз ставкасини этилувчанлиги оғди, хисоб ставкаси бозор даражасигача кўпайтириди.

1971 йилдан бошлаб Япония Банки вексель бозорида операциялар ўтказишини бошлаб юборди, сўнгра уларга очик обуна тизимига ўта туриб давлат замълари облигациялари билан фаол операциялар ўтказишга киришиб кетди.

Ҳукумат қимматли қоғозлар бозори таникил қилиниди ва киска муддатли капитал бозорида бошқа кенг операциялар бошланиб кетди.

Япония Банки «банкларни банки» деб аталади, у хусусий кредитмолия муассасалари, корхоналар ва алоҳида шахслар учун келишувларни тузилиши бўйича ҳамкор хисобланади.

У резерв депозитлар тизими деб аталувчи хусусий молиявий муас-

сасалардан омонатларни саклаш учун қабул қиласы (бу тартиб 1957 йилда қабул қилинганды).

Бу тизимга күшилган молиявий муассасалар Япония Банкыга ўзларининг жорий хисоб рақамига депозит резервларининг маълум қисмини топширишга мажбурдирлар.

Мабодо молиявий муассасаларга нақд пуллар етмай қолса, улар Япония Банкыга мурожаат қиласидилар, банк уларга ссудалар беради. Улар бўйича фоиз, расмий фоиз ставкаси даражасидан келиб чикиб аникланади.

Тижорат банклари

Япония банк тизими асосини – умуммиллий банклар ташкил этади. 1992 йилни 1 апрель холатига бу муассасаларниң сони 151 тани ташкил этиб, уларни 16 596 та филиали мавжуд бўлган. Умумий капитал миқдори – 795,5 триллион иенани ташкил этиб, жами мамлакат банк тизими капиталининг умумий миқдорини 79,9 % ташкил этган. Берган ссудаларининг миқдори – 555,6 триллион иенани ташкил этган (бу жами банк тизими томонидан берилган кредитларнинг 80 фоизига тенгdir).

Умуммиллий банктар таркибига шаҳар банклари, регионал банклар, регионал банкларнинг иккинчи разряди, узоқ муддатли кредитлаш банклари ва траст банклари киради. Кредит-банк тизимиning ядроси бўлиб шаҳар банклари ҳисобланади, уларни умумий сони 11 та бўлиб, филиаллари – 3 737 тани ташкил этади. Йиғилган капитал миқдори 357,7 триллион иена (бу банк тизими умумий капиталининг 35,9 % тенг), берган кредитлар миқдори 266,0 триллион иена (жами берилган кредитлар миқдорининг 38,3 % тенг). Япония молия турухининг йирик банклари: «Дайите Каңгे Банк», «Сакура» банк, «Фудзе Банк», «Мицубиси Банк», «Асахи» банк, «Санва Банк», «Сумитомо Банк», «Токай баню»лар ҳисобланади. Уларнинг кўпчилик штаб-квартираси Токио ва Осака шаҳарларида жойлашган.

Регионал банклар, худди шаҳар банклари сингари тижорат банклари ҳисобланади, лекин капитал ва операциялар миқдори бўйича улардан бироз орқада туради. Улар асосан кичик ва ўрта шаҳарларда жойлашган. Бунақсанги банклар сони – 64 та, филиаллари – 7 598 та. Йигма капитали 160,9 триллион иенани ва кредитлаш миқдори 119,1 трлн иенани ташкил этади.

Иккинчи навбат (разряд)даги регионал банклар, тартибга асосан унчалик катта бўймаган капиталга эгадирлар. Уларда хусусий шахслар ва унчалик катта бўймаган корхоналар операциялари юқори улушни ташкил этади. Уларнинг сони 66 та, филиаллари сони – 4 732 та, капитал миқдори – 59,2 триллион иена, кредитлаш миқдори – 47,9 триллион иенани ташкил этади.

Шахар ва регионал банкларни асосан траст операцияларни ўтказишга ихтиослашган транст банклар билан ўзаро киршиб кетиши кўчаймоқда. Жами бўлиб 7 та траст банклар 430 та филиаллари билан фаолият юритмоқда. Улар томонидан берилган кредитлар улуси, жами берилган кредитлар миқдорида 9,8 фойзни ва умумий банк капиталига нисбатан 14,7 % ташкил этмоқда. Улар асосан кисқа ва ўрта муддатли ссудалар бериш билан шуғулланадилар. Булар Япония саноат барқи, Япония узоқ муддатли кредит банки ва Япония кредит банки хисобланади. Уларнинг капитал миқдори – 71,4 триллион иенани ва кредитлаш миқдори – 54,8 триллион иенани ташкил этади. Бу банкларнинг фаолияти банклар тўғрисидаги қонун билан бир қаторда узоқ муддатли кредит қонунни билан тартибга солинади.

Бошқа банк институтлари

Банк тизимида мухим бўғинни – турли типдаги кооператив кредит институтиари эгаллаган. Японияда 440 та кредит ўюшмалари, 395 та кредит кооперативлари, 47 та меҳнат кредит кооперативлари ҳамда уларнинг 11 779 та йигма филиаллари мавжуд. Уларнинг йигма капитали 111,6 триллион иена (жами банк капиталининг 11,2 %)ни ва берилган ссудалар миқдори 81,8 триллион иена (жами умумий кредитлашни 11,0 %)ни ташкил этади. Кенг тарқалган кредит-молия муассасалари тармоғи қишлоқ ва ўрмон хўжаликлари учун хизмат кўрсатади. Уларни сони ичida қишлоқ ва ўрмон хўжалиги учун Марказий кооператив балқ, 265 та филиали билан 47 та қишлоқ хўжалиги кредит федерацияси, 16 мингта филиали билан 3 473 та қишлоқ хўжалиги кооперативлари, 113 та филиали билан 35 та балиқ тутувчи бирлашиган кредит кооперативлари, 3 мингдан ошиқ филиаллари билан 1 665 та балиқ тутувчи кооперативлар ташкил этади.

Қўшилоп ва ўрмон хўжалиги учун кредит муассасида Япониядаги жами банк капиталининг 7 % йиғилган, уларни улушкига жами кредит кўйимларининг 5 фойзи тўғри келади.

Японияда тијкорат банклари ва турли тиңдаги кредит кооператив-шарига күшими чарнига равищда почта-йиғма тармогини ривожланиши хам амкүр килади. Вахоланки бу тармок орқали бериладиган ссудаларнинг мингдори катта бўлмасада (0,6 триллион иенага тенг), умуман уларни 23 мингдан ортик филиаллари билан хизмат кўрсатади.

Японияда аҳоли жамғармалари банк институтлари, почта-жамғарма тизими ва кредит кооперациялари орқали сафарбар этилмоқда. Шуларни ичдиа жамғарма ишида бош ролни банклар ўйнайди (яъни шахсий жамғармаларни 52 % улар орқали сафарбар этилади), ундан сўнг почта-жамғарма касса муассасалари (30 %) ва кредит кооперациялар (18 %)ни ташкил этади. Банкларда муддатли депозит қолдик маблағларнинг 58 фоизи аҳоли жамғармаларига тўғри келади.

Япония банк тизими фаол равищда интер-милийланган жараёйлар кечётган давлатлар қаторига киради. Японияда хорижий банкларнинг биринчи бўлимлари XX аср афасида очила бошлаган.

1865 йилда «Гонконг энд Шанхай банкинг корпорейшин» Иокогама шахрида ўзини конторасини очган, ундан сўнг «Чартеред банк» ваколат-хонасини очган. Биринчи Америка банки 1902 йилда очилган. Иккинчи жаҳон урушидан кейинги даврда хорижий банкларни бўлимларини очилиши фаол шаклланган.

Бу банклар фаолияти миллий иқтисодиётни тикланишига сезиларли хисса қўнишига қаратилган эди. Кейин 1970 йилгача хорижий банклар фаолиятига қўйилган кўпсонли чегараланишлар мисол бўла олади: яъни улар мамлакаттаги киришига тўсик бўладиган жуда қаттиқ талаблар қўйилган.

Хорижий банклар

1970 йилда Японияда банк соҳасида хорижий капиталларни либераллаштириш дастурини учинчи раунди қўшилиши қабул қилинган.

Хорижий банклар учун либераллаштириш шартига мувофиқ Японияга кириши учун учта йўл очилган: хорижий капитал билан янги банк тузиши ёки банк муассасасини кўшма капитал билан очиш, амал қилаётган банк бошқарувига иштирок этиш ва бўлимини очини.

Хорижий банкларга маҳаллий депозитлар билан ишлашга чегаралар олиб ташланди, пул бозорида бир суткалик кредит олишда оддиндан хабар бериш талаби ва банклараро бозорда кредит олиш лимитлари бекор қилинди.

Хорижий банкларга 30 фоиз заём доирасида депозит сертификацияри чиқаришга ва иенада норезедентларга кредит беришга рухсат этилди.

80-йилларнинг охириларида дунё бозорига Япония кредит-модилия институтлари экспансияси кучтайди бориши шаронитиди. Япония киргай давлатга максимал даражада ёкимли шароит таъминлашга ҳаракат килиб ва ўзаре тамойилни инобатга олиб, живоб кувгинидан қочиш мақсадинда, хатто миллий банк институтларига ишбатан ҳам иена да кенгроқ хорижий банкларга хуқук бериш бўйича қатор қадамлар кўйишга ҳаракат килди.

Японияда Америка сингари ссуда-депозитлари ва инвестицион операцияларга қонуни йўли билан чегараланинг амал қизинига қарамай, хорижий банкларга 50 фоиз хуқук билан инвестицион компанияларни таъсис этишга рухсат этилди.

Японияда хорижий банкларни 87 филиаллари 5,5 трилион иена (мамлакат банк капиталининг 0,6 фоиз улуши) капитал миқдори билан амал қилмоқда. Кредитлаш миқдори 12,2 трилион иенага тенг.

Японияда амал килаётган хорижий банклар ўз активларини миқдори бўйича, асосий операцияларни турлари, мамлакат банк тизигидаги улар қандай ўринни ўгаллашига қарамай, бир-биридан тубдан фарж килади.

Японияда хорижий банкларни сонини кўпайинишидаги ахвол сустеллиги бу соҳада ҳамон олдин тузилган бир нечта банклар илгор позицияга оға эканлигидир. Уларни итида Америка банклари ажралиб туради.

Мисол учун, учта Америка банклари: «Фёрст шенинг сити банк», «Чейз Манхэттан баню» ва Америка Банкларга Японияда хорижий банклар томонидан берилган жами кредитларниң 30 % тўғри келади.

Япон банкларининг ҳалқаро экспансияси

Япон банкларини ҳалқаро экспансиясининг ривожланиши даври бир нечта асосий босқичлардан иборат бўлган. 80-йилларнинг боинирагача уларни фаолинги жуда ҳам чегараланган бўлиб, улар асосан ўтиборни мамлакатнинг ташки иктисадий алокалари билан боғлиқ бўлган япон экспортини молиялаштириши ва валията операцияларига қаратган.

Ҳалқаро фаолиятни кенг миқёсда факат «Банк оғ Токио» амалга ошириб келган. 1970–1972-йилларда кўпигина япон банкларининг хорижий активлари турли сакраллар билан ўса бошлаган.

Япон банклари «кредит демпинг» сиёсатини ишлатиб хорижий

ракобатчиларни сиқиб күйншга ва халқаро кредит бозорида ўз ўрнини иштапшы харакат қылғанлар.

Япония хорижда банк муассасаларини кенг ривожланган тармогини яраттишига 70-йилларининг бошларида харакат кила бошлаган. Ынсбатай жуда қиска муддатда япон банклари хорижда операциялар үтказиш учун жуда бақувват база яратдилар ва ўзларининг хорижий тармоқлари буйіча дүнёда (Америка ва Азиядан) кейинги учинчи ўринга күтариудилар.

Япония молия вазирлігінинг маълумотига кираганда 1986 йил ҳолатига кўра дунёни тураи мамлакатларида 197 бўлим, 166 та тармоқлари ва 379 япон банкларининг ваколатхоналари мавжуд бўлган.

АҚШдаги япон банк институтларининг асосий қисми иккита марказда: Нью-Йорк ва Калифорния штатида жойлашган. Уларни Нью-Йоркда тўпланишин маълум даражада бу шаҳарни халқаро валюта-молия маркази эканлиги билан чамбарчас бөлгикдири.

1952 йилда Нью-Йоркда «Банк оғ Токио»ни бўлими очилиши билан Японияни хорижий банк тармоқларини ривожланшиниң қайта тикланишин даври бошланишига тўғри келади. Жамиси бўлиб Нью-Йоркда япон банкларини 24 бўлими, 5 та тармоқлари ва 5 ваколатхоналари мавжуд. Калифорнияда япон банкларининг операциялари савдо йўналишини молиялаштириш билан бөлгикдири.

Бу штатда 50-йилларининг бошида ташкил топган «Калифорния Токио Банки» ва «Калифорния Сумитомо банк»ининг эгаллаган ўрни жуда кучлидир. Калифорния штатида япон банкларини 24 та бўлими, 9 та тармоқлари ва 5 та ваколатхоналари очилган.

Япон банкларининг халқаро бозорга кириб бориш географияси

Япон банкларинин Европага кириб бориб, плацлармга айлантирган давлатлари Англия ва Германия ҳисобланади. Лондондаги япон банк гурухи -- Америкадан кейинги энг кўп сонли гурӯҳ ҳисобланади.

60-йилларининг охирида япон банк капиталини австралия континентига кириб борини ҳам жуда ҳам фаол кечганди, қисқа муддат ичидаги япон банклари нафакат ракобатда ўта тажрибални ҳисобланган Буюк Британия, Франция ва АҚШ сингари давлатларни банкларига тенглашибди, балки қатор ҳолларда улардан олдинги илтор ўринларни эгаллашга муваффак бўлган.

Япон банклари томонидан Жануби-Шаркий Осиё давлатлари, яныни

Сингапур ва Гонконг нисбатан катта даражада ўзлаштирилган. Хорижий пул бозорларин аяон банкларини кириб бориши усулларидан бириншиси күпмиллатли молия институтлари яратилиши жараёни билан кечишидадир.

Япон капитали иштирокида күпмиллатли банк гурухи ташкил этилишининг ўзига хос тафовути – халқаро банк ишида юқори тажрибага эга бўлган йирик банклар билан ўзаро хамкорлик килиш билан ажралиб туради.

Япониянинг ва хорижий йирик банкларнинг ўртасида «Мицубиси-Чейз Манхэттан банк», «Фудзи-Ситибанк», «Сумитово-Банк Америка» туружлари алоҳила ажралиб туради. «Дайти Кангё банк» ва «Лонгтерм кредит банк оғ Джапонни Мэнью фекчурес Хэновер», «Санва» ва «Континентал банк» ўртасида жуда мураккаб муносабатлар ўрнатилган.

Япон банкларида халқаро молиявий инқироз туфайли фойданни камайиши динамикаси кузатилганлигига қарамай (бу фонд биржасида бекарор вазият берилган кредитларни ичида муддатида қайтиши кам эктимолли бўлган кредитларни ҳажмини ўсиб бориши ва ишдаги фаолликни камайиши холатлари билан боғлик), япон банк тизими дунёда энг бақувват система бўлиб қолмокда.

90-йиллар бошида Япониянинг 110 та банки актив суммасининг умумий миқдори йириклиги кўрсаткичидан дунёнинг 2000 банклари қаторига кирган. Дунёнинг 50 та йирик банклари ўртасида 20 таси японларга қарашлидир.

Дунёнинг биринчи ўнгабанки ичида – Япониянинг «Дайите-Кангё», «Сумитомо», «Сакура», «Фудзи», «Мицубиси», «Санва», «Норинчукин» ва Япониянинг Саноат банклари ўрин эгаллаган. Уларнинг активларининг даромадлилик кўрсаткичи 0,11 ва 0,21 фойзни ташкил этади; кредитларининг умумий миқдори 1,9 миллиард долларга тенг; тоза олинган фойда кўрсаткичи – 4,9 миллиард доллар даражасига тенг.

«Катта портлаш»

Япон банкларининг баркарорлиги уларни яратилиши ва фаолияти устидан ривожланган кузатув тизими ёрдамида таъминланган. Кузатув Япония Банки ва молия вазирлиги томонидан амалга оширилади. Банк фаолияти устидан кузатув амалга оширилишида мунтазам равишда банклар устидан назарат текшируви ўткизилиши тизимига ўта мухим ахамият каратилади. Омонатчилар манфаатини ҳимоя қилиш, кредит

тизимини барқарор күллаб-кувватлаш ва молиявий институттарни мустаҳкам ахволини таъминлаш мақсадида молия вазирларги аз Япония Банки ҳар иккى йылда бир марта банкларни текшируванин амалга оширади.

Текширишнинг асосий усули – активлар ахволини таҳдил келиш, банк филиалларини кўздан кечириш ва бошкарув кадрлари билан сухбат қуришдан иборат. Кейниги найтда катта эътибор банк рискларини назорат килишига, ўз шахсий капиталини кўпайтиришига кўраётган чора-тадбирлари, рентабеллик, менежмент дастури, гаркибий қайта қўришларни амалга оширишини ва бошка ҳакиқий параметрларга кучайтиришимоқда. Банк активларини таҳдил килини кредит риски дараҷасини аниқлашга имкон берувчи кредитлаш билан ва бошка турларни активларга боғланган ахволни аниқлаш учун зарурдир. Таҳдил кредитлаш йўналишини, банк томонидан мижозлар мажбурияти бўйича берилгая кафолатчарга розияник, кимматли коғозлар, ҳаракатдаги ва харакатсиз мулклар ахволи бўйича ўтказилади.

Банк тизими барқарорлигини ушлаб туриш ва банкларни банкротликка учрашини бартарф этиш учун 1971 йил Японияда банк омонатларни кафолатлаш бўйича Корпорация тузилган эди. Унинг устав капитали – 445 миллион иенани ташкил этиб, шундан 300 миллион иенаси Япония ҳукуматига ва Япония Банкига тегишли колгандари хусусий банкларга карашли. Амалда ҳар бир Япония банки ҳар ойда Корпорация фондига ўзининг депозитлари суммасидан 1,012 % миқдорда бадаллик суммасини тўлаб боради.

Японияда 1998 йил 1 апрелдан бошлаб банк тизимини ислоҳ килиш зълон қилинган, у вақти бўйича янги молия йили бошлананинига тўғри келади. Ислоҳот валюта операцияларидаги ҳамда капитални олиб кириш ва чиқариш билан боғлик бўлган банк келишувларидаги кўнчилик чегаралаништарни бекор қиласди. 50 миллион иенадан ошмайдиган келишувга иисбатан брокер комиссиясини қайд этилган фоизи колдирилди холос.

Бу кўрилган чора-тадбирлар бирданига кучга киритилди (шуинг учун ҳам у «Катта портлаш» номини олган). Уларни ривожлантириш учун яна 2 минг варагдан иборат молиявий қонунчилик парламентга кўриб чиқиш учун тақдим этилган. Агар мабодо улар кабул кизинса, кейинги яқинлашаётган уч йил ичida Японияда, биринчидан, банклар ва брокер компаниялари ўргасида тўғридан-тўғри ракобат олиб боришга ҳалакит берувчи барча тўсиклар тугатилади. Иккинчидан, банклар

томонидан янги молиявий маҳсулотлар киритилипнига түсқинлик килувчи кўп тўсиқлар олиб ташланади. Учинчидан, банклар ижтимоий истеъмол фондлари бозорида эркин ишлашлари мумкин. Тўргинчидан, банк активларини бошқариш бўйича операциялар портфелини, асосан пенсия фонди бўйича бирданига кўпайтириш мумкин.

Ислоҳот натижасида банклар ва брокерлар ўртасида ракобат кураши келгусида кучайиши куттилмоқда. Ижтимоий истеъмол фонди бозорини ривожланиши натижасида япон банклари Ўарб компанияларини инвестиция киритиш имкониятини яратади.

Катта пул маблағига эга бўлган шахсий жамғармаларни депозит хисоб рақамларидан қимматли қоғозларга кўйилиши капитал бозорини кўтарилишига таъсир қилади. Молия маҳсулотлари бозорида таклиф этилаётган кенг доирада хизмат турлари корноратив мижозларни аниқ бир банк тузилишига боғлиқлигини камайтиради, банкларни янгидан янги инновацион ғояларга боришга мажбур қилади.

«Катта портлаш» – Токио фонд бозори учун кутқариш имконияти хисобланади, ундаги турғунлик шу нарсаға олиб келдикли, бугунги кунда биржани шахсий кўрсаткичлари 1989 йилдаги кўрсаткичларга ишбатан 50 фойзни ташкил этмоқда, акцияларни реал сотилиш қиймати бўйича ўндан ҳам кам улушга эга. Шунда «Пелхом Смитерз» консалтинг фирмасининг маълумотларига караганда, Токио фонд биржасида бажариладиган келишувларни 45 фойзи хорижий инвесторлар иштириқида амалга оширилмоқда.

Кейинги вактда инқироз ва бошқа омиллар натижасида япон банкларининг капитал базаси бўщашиб бормоқда. Япония ишбилиармон доираси газетаси «Нихон кэйдзай симбун»нинг хабар бернишича мамлакатни 19 та стакчи банклари «ищончсиз қарз» сифатида 10,2 триллион иенани (77,56 миллиард долларни) ёпиладиган молия йилида балансдан чиқаришга тўғри келмоқда.

Жами бўлиб ушбу категорияга тўғри келадиган кредит ва заёмларни суммаси 28 триллион иенани ташкил этади. Молия вазирлиги маълумотларига караганда, кенг доирадаги «муаммоли қарзлар» категориясига 77 триллион иешани киритиш мумкин. Булар натижасида банкларни ўзларини бозорда капитализация ҳолати рекорд даражада ўта паст биржа котировкасига тушиб кетди.

1998 йилни март ойида Япония ҳукумати банк секторига фавқулодда ёрдам кўрсатди, яъни 21 та йирик банкларга 1,8 триллион иена миқдорида пул маблани ажратиб берди. Мана шунақанги усуслар билан

хукумат мунтазам равинида банк тизимини баркарор фаолият юритишга күмаклашиб келмоқда.

Япония Банки (Bank of Japan) ўзининги өркүлигиги билан Федерал Резерв Тизими моделига амал қилиш даражасидан четта чиқыщды. Ваҳдоланки, сиёсий кенгашга пул-кредит сиёсатини шаклантириши мажбурнити юқланған бўлсада, барча ўзгаришлар молия вазирлиги томонидан маъқулманиши лозим. Япония Банкининг асосий мақсади M2 агрегатини тартибга солиш бўлиб хизмат килади. Хар чоракда Банк «Tankan», яъни иқтисодий обзор чоп килади. «Tankan» обзори Американинг жигар ранг китобига (American tan book) ўхшаган, иқтисодиётни аҳволини кўрсатувчи японча обзор бўлиб хизмат килади. «Tankan» обзори хуносалари пул-кредит сиёсатини автоматик равинида ўзгаришини англатмайди. Умумий қилиб генирганди, марказий банкин етарли даражада эркин бўлмаганилиги иқтисодиётда инфляцияни кучайишига олиб келади. Япония мисолида бу ҳолат содир бўлмайди, бу шу нарсадан далолат берадики, фискал-бюджет ва иқтисодий сиёсат турли вазиятларда ҳар хил натижалар бериш мумкин.

VII БОБ. ХИТОЙ ДАВЛАТИ БАНК ТИЗИМИ: ХОЗИРГИ АҲВОЛИ

Хитой давлати банк тизимида назорат қилувчи ва тартибга солувчи органлар

Хозирги пайтда Хитой банк тизими тўртта турли кўринишдаги кредит муассасаларидан ташкил топган: **сийёсий банклар** (Экспорт-Импорт Банки, Хитой Тараққиёт Банки ва Хитой Қишлоқ хўжалигини Ривожлантириш Банки), **давлат банклари** ёки «катта тўртлик» банклари (Хитой Банки, Хитой Савдо-саноат Банки, Хитой Курилиш Банки, Хитой Қишлоқ хўжалиги банки), **акционер банклар** (China CITIC Bank, China Everbright Bank, Mingsheng Banking Corporation, China Merchants Bank ва бошқалар), шунингдек, **шахар ва қишлоклардаги кредит кооператорларидан**. Хитой банк тизимини назорат ва тартибга солиш органи бўлиб Хитой Халқ Банки ва банк фаолиятини назорат қилувчи Қўмита ҳисобланади.

Хозирги пайтда Хитой давлат банки учун асосий масала иккита аспектни ўзида мужассамлаштирган ислоҳот ҳисобланади: яни давлат банкларини акционер жамиятларига айлантириш ва уларни акцияларни кимматли қоғозлар бозорига жойлаштириш.

Бунда асосий ўтибор «ёмон» қарзлар муаммосини бартараф этишга қарагилмоқда. XXR Ҳукумати нисбатан яқинда ушбу муаммони мавжудлигини тан олишибди ва уни нисбатан ўта самарали ечиш усулини таклиф этишибди.

2000 йилда турли баҳолашлар бўйича Хитой Давлат акционер банкларининг ишламайдиган активлари микдори банкларни кредит портфелидаги улуши 25–30 фоизни ташкил этган, (гарб эксперталарининг фикрига қараганда, «ёмон» қарзларининг банк активларидаги улуши 40–50 фоизни ташкил этади). Албатта, бугунги кунда бу ракамлар 10–15 фоизга тушиб қолган, баъзи бир банкларда уларни улуши 5–8 фоизни ташкил этиб, ҳалқаро стандартларга жавоб беради. Бу муаммо бюджет маблағлари ҳисобидан қарзларни қоплаш ва корхоналарни реорганизация килиниши ҳамда активларни бошқарниш бўйича компания (АБК) тузиш рекапитализация йўли билан ечилмоқда АБК фаолияти натижасида ёмон қарзлар микдори 10–20 % қискартирилди.

Шунингдек, «ёмон» кредитлар билан курашишга қаратилган чорагадабирлар ичida кредит тарихини умуммиллий асосини яратиш, кре-

шитларин классификациялаш тизимини халқаро тартибта ўтказиш, тижорат банклари мөніявий ҳисоботини унификациялашы ва кредит рискларини болыкаршының такомиллаштырыш кабилар ҳам киради.

Аммо шуны қайд этиш мозимки, ишламайдыган активлар муаммосидан ташқари Хитой Ҷавлат тижорат банклари ишлари самарадорлыгини ошириш учун солиққа тортиш тизими жиғдий ғормоз бўлиб колмоқда. Хитойни ЖСТ кириш арағасида «капта тўртлик» банкларини суммадаги солиқ юки оғирлиги ўрта ҳисобда 75 фоизга етган, бу нафақат халқаро кўрсаткичларда, балки хитой амалиётидаги ҳам жуда юкоридир. Шунинг учун ҳозирги пайтда банкларни солиққа тортиш тизими ислохотлари амалга оширилмоқда.

Акционер-тижорат банклари ўртасида учта тиин алоҳида ажралиб туради: умуммиллий, миллий ва ҳудудий. Уларни ўзига хослиги шундан иборатки, качонки улар банк тармоғида янгилик киритиш учун аксарият ҳолларда синов майдончаси сифатида ишлатилади. Умуман акционер банкларининг фаолияти, давлат банкларига нисбатан анча фойдали, иктисадий кўрсаткичлари ҳам анча яхши, чунки бу институтлар ўз фаолиятини ишламайдыган активлар портфелини жуда кам улини билан бошланганд. Шунга қарамай, акционер-тижорат банкларининг келгусидаги тақдири тортишув баҳслари остида қолиб кетмоқда. Бир томондан, ушбу турхудаги банкларни ривожланиши «капта тўртлик» банклари билан тўғридан-тўғри ракобатни юзага келтирса, бунла ҳукumat уларни ривожланишига тўқсинглик қилиши мумкин, бошқа гарафдан статистик маълумотлар буни тескари маълумотлардан дарак бермоқда, яъни банк фаолиятини кўнгина йўналишлари бўйича акционер банклар ишончли ўсишини кўрсатмоқда.

Хитойда фаолият юритаётган шаҳар ва қишлоқ кредит кооперативларини ахволи

Шаҳар ва қишлоқ кооперативлари мавжудлиги Хитойни ўзига хос тағовутларидаи бири ҳисобланади ва улар аралаш корхоналарни ва шаҳарларда подавлат мулк шаклидаи корхоналарни банк хизматлари билан таъминлашы ҳамда қишлоқ хўжалигини ривожланиши учун кредитлар беришга қаратилган.

Аммо уларни фаолиятида бир нечта муҳим камчиликлар мавжуддир: бу аъзолик тартибини ва ШКК ва ККК коллектив улушли корхона сифатида амал килиш тамойилларини инкор этишлик; менежмент

рискини йўқлиги оқибатида «ёмон» кредитларни катта миқдорини мавжудлиги; ходимларга дивиденд ва мукофотларни беришда катта маблагларни ажратилиши, шу жумнадан, давлат корхоналарига ва маҳаллий ҳукумат органларига кредит фондидан бериладиган кредитлар хисобидан ва ҳоказо.

Санаған муаммолардан охиргиси, энг қийин ечладиганлардан бири ҳисобланади. чунки маҳаллий ҳукумат органлари учун ҚҚҚ ҳозирги вақтгача ўзига хос «сиёсий банклар» бўлиб, уларни маблағларидан хеч қандай чегараласиз амалда фойдаланишлари мумкин эди.

Хитойда ўтказилётган банк ислоҳотлари ҳамда уларни ривожланиш истиқболлари

Хитой банк тизимини назорат ва тартибга солувчи органлари, Хитойда ислоҳотлар ва қарз муаммоси, XXР банклари ўртасида тўғридан-тўғри ракобат, Хитой Марказий Банкини монетар ва фискал сиёсати.

Ҳозирги найтда Хитой Халқ Банки ШКК ва ҚҚҚ ислоҳотини олиб бормоқда, буни натижасида ШКК бир кисми шаҳар кредити банкларига айланниши керак, ҚҚҚ мақсадди кўрсаткич операциялари бўйича пудрат тизимини кўзлаши кўзда тутилмоқда, кредит беришда рискларни бошқариш яхшиланади, ҚҚҚ ўз-ўзини молиялаштириш ва ўзини ривожлаштиришда кўнчимча имкониятлар берилади.

Ҳозирги вақтда Хитой банк тизими ислоҳотларни янги босқичида турибди ва ривожланишининг асосий йўналишлари етариғи равнишда аниқ белгиланган, аммо бу жараёнлар қаичалик даражада самарали кечади, ҳозирча аниқ эмас.

Бизга маълумки, банк соҳаси кўп ҳолларда иктисолиёт аҳволини акс эттиради, уш ёрдамида иктисолий тизими баркарорлиги ва мустаҳкамлиги самарали ушлаб турилиши мумкин. Шунинг учун Хитой Халқ Банки XXР юқори даражада баркарор иктисолий ўсишини кўлчаб-кувватлашта маҳсус эътиборини қаратмоқда.

Ушбу максад учун XXB бир нечта кучли молиявий ричакларни ишлатмоқда, шундан дефляцияни олдини олишига ва ички талабни рафбатлантиришига қаратилган пул массасини ўсишини бир оз шасайтириш курсини ўтказмоқда, давлат қарз мажбуриятлари эмиссияси ёрдамида маблағларни жалб килиб, йирик инфраструктура лойиҳаларни молиялаштиришга, халқ хўжалигини приоритет тармоқларини реконструек-

ция қилини ва техник жиҳатдан янгилашга ишлатмоқда; «стекамкорлик нарадоксенини» енгисх масадидан, депозитлар ва ҳам кредитлар бўйича фоиз ставкасини пасайтиromoқда; шахар ва қишлокларда истеъмол кредитини ривожланишига шароит түғдирмоқда ва кичик кредитлар тизимини кенгайтиromoқда; валютани тартибта солишни қаттиқ сиёсатини олиб бормоқда.

Шуларга қарамасдан кўпгина аналитиклар хисоблашадики, ХХР ўтказилаётган монетар ва фискал сиёсат тизим рискини ошириб юборади, чунки ХХР иқтисоди ҳам сиёсат бир-бири билан жуда яқиндан боғланган, иктиносий муаммоларни соғ сиёсий ечиш имкониятлари жуда узок чегарасиз эмас.

ХХР ЖСТ аъзолигига киришида, киргандан сўнг 5 йил ичидаги хорижий банкларга Хитойни ички бозорида ишлашга рухсат бериш мажбуриятини олган эди, географик чегараланишини ва мижозлар бўйича чегараланишини баргарраф этиб, шунингдек, хитой ва хорижий банклар учун тартибга солишни бир режимини таъминлаб.

Аммо буларга қарамасдан Хитой сўзда «ўзиники» ва «бегона» учун ҳам тенг шарт-шароит яратгандай, ҳакикатда хорижий банкларга ўзини тартибини қабул килишни тикишиди, яъни фаолиятни маъмурий чегараланиши миллий компаниялар учун мажбурийдир. Бу ҳолат хорижий банклар бизнесига ўтказилади, шунинг билан Хитой банк соҳасида «ўзини оқзамаган» рақобатдан ўзини сугурта килади. Хорижий банклар томонидан ХМБ ўрнатган маъмурий тўсиқларни айланиб ўтишга ўринишлар ҳамиша ҳам истаган натижаларни беравермайди.

Хитой фонд бозорига хорижий инвестицияларни оқимиға эътиборни каратадиган бўлсак, бу ерда вазият мураккаблиги, листинг компанияларни 90 фоиздан ошиги давлатга қарашли мулк шаклида жамлигидайдир. Акциядорлар ичидаги эса давлат амалдорлари ва партия ходимлари катта улушга эта, шунинг учун гарб экспертилари таъкидлайди, барча Хитой компаниялари «бирмунча гумонли» кўринади. Аммо бу ҳолатларга қарамасдан ноаниқликлар шароитида дунёни илгор фонд бозорларида ХХРга қизиқиш жуда катта.

Аста-секинлик билан ўзгаришларни амалга опиришининг олдинги, яъни «тошларни пайпаслаб, дарёни кечиб ўтиши» тактикаси исталған натижани бермай кўйди, шунинг учун ХХР банк тизимини амал килиш тамойилларини тубдан ўзгартирish зарурияти туғилмоқда.

Ушбу йўналишда биринчи қадамлар амалга оширилди, бу жара-

ённи катализатори бўлиб Хитойни ЖСТ аъзолигига кириши ва Хитой банк тизимини халқаро ракобатга тайёрлаш зарурлиги бўлди.

Хорижий молиявий институтлар учун банк секторини очиш жараёни жуда секинлик билан кечмоқда ва албагта Хитой хукуматини тўлик миқёсда банк тизимини ислоҳ килишга хали вакти етарли.

Бундан ташқари бир катор мутахассисларни фикрига караганда Хитой банк тизимини бақувват кафолати мавжуд, у хам бўлса Хитой Давлати ва Хитой Компартисидир, шунинг учун, хозирги вактда тўкнаш келаётган барча кийинчиликларга қарамасдан у етарли мустаҳкамбарқор захирасига эгадир.

Хитойда валютани тартибга солиниши ва жисмоний шахсларни операциялари

Хитой фуқароси хорижий валютага эга бўлиши, валюта алмаштириш операциясини амалга ошириши, валюта хисоб ракамини очиши ва хорижий валютада жамғармасини саклаши мумкин. Кўпчилик давлат ва тижорат банклари валюта операцияларини ўтказиш бўйича хусусий шахсларга хизмат кўрсатади.

Хитойда яшовчи хорижий фуқароларга хорижий валютада иш хақи олишга ва уни хорижгга олиб кетишга рухсат берилган.

Аммо хорижий валютада иш ҳакини банқдан олишга рухсат олиш учун инглиз тилида меҳнат келишувини асл нусхасини тақдим этилиши таълаб этилади, қайсики, унда ишчига Хитой худудида иш ҳаки хорижий валютада берилтиши кўрсатилган бўлиши зарур.

Агар сиз иш ҳакини юанда олсангиз ва уни хорижий валютага конвертация қилиб, кейинчалик хорижга ўтказмокчи бўлсангиз, катта микдорда хужжатлар (ишлашга рухсат, ишчи виза, инглиз тилидаги меҳнат шартномаси ва бошқалар)ни тўплаш таълаб этилади. Шундан кейингина ушбу операцияни амалга ошириши мумкин. Хитойга олиб келинган хорижий валютани банкда ва меҳмонхонада юангга алмаштириш мумкин.

Хитой юанининг курси

Хозир Хитойда юанининг «сузуви» курси тизими ўрнатилган, у хар куни ўзгаради ва у валюталар саватчасига боғланган. XXР 2005 йил июль ойидан, яъни янги тизимга ўтгандан бошлаб юанъ 7,5 фоизга

мустаҳкамланган ва ҳозир унинг курси 1 АҚШ доллари ўртача 7,6 юанга тенг. Юанинг мустаҳкамланиш тенденцияси сакланиб қолмоқда, прогноз бўйича унинг курси 1:7 даражада сакланиб колади.

Юань эркин алмашинувчи валюта хисобланмайди, Гонконг худудида ўзининг пул бирлиги, яъни Гонконт доллари амал килади.

Хитойнинг валюта назорати бўйича янги тартиби

2007 йил 1 февралдан бошлаб кучга кирган янги «Жисмоний шахсларни валюта маблағларини бошқараш бўйича йўриқномасига» биноан жисмоний шахслар йилига 50 минг АҚШ доллари микдоридаги валюта маблагларига эга бўлип ва иплатиш ваколатига эгадирлар.

Агар хисоб рақами бўйича айланма микдори бу суммадан ошиқ бўлса, валюта назорати бўйича Бонқармани маҳаллий бўлимига асословчи хужжатлар тақдим этишлари зарур, шартнома, контракт ёки инвойс кўринишида тўлов учун рухсат олишлари талаб этилади.

50 минг АҚШ долларидан ошган сумма юанга конвертация килиниши ва юань хисоб рақамига ўтказилиши зарур. Бу тартиб Хитой фукаролари учун ҳам ва Хитойда яшаётган хорижий фукаролар учун ҳам тегинилдирил.

Янги тартибга биноан жисмоний шахслар 24 ой давомида юанини валютага алмаштириши мумкин, уни олган вақтидан бошлаб, яъни валюта ўтказилганлигини тасдиқловчи квитанцияни тақдим этган тақдирда, аммо унча катта бўймаган, яъни 500–1 000 АҚШ доллари микдоридаги суммани хорижга кетаётганда, валюта олиш учун хеч канлай хужжат тақдим килмасдан банкда алмаштириши мумкин.

Жисмоний шахсларни 50 минг АҚШ долларидан ошмайдиган суммасини бир марталик нақд пулсиз валюта ўтказишини хужжатлар асосида, яъни шахсини тасдиқловчи хужжат тақдим этганда, амалга ошириши мумкин. Агар сумма юкорида кўреатилгандан кўп бўлса, асословчи хужжатлар тақдим этиши зарур бўлади.

Нақд валютани бир марталик валюта ўтказмаси 10 минг АҚШ долларидан ошмаслиги зарур. Бордию нақд валюта ўтказмасини катта суммада амалга оширмокчи бўлса, валюта омонатидан маблагни олинганинлигини тасдиқловчи хужжат, яъни божхонадан квитанция ёки банкдан маълумотнома тақдим килишлари лозим.

Кунига хисоб рақамидан нақд валютани олиш микдори ҳам 10 минг АҚШ долларидан ошмаслиги керак. Мабодо катта сумма оли-

ниши зарур бўлса, унда валюта назорати Бошқармасининг маҳаллий бўлимидан оддиндан рухсат озиниши талаб этилади.

Агар жисмоний шахс ташки иктиносидий фаролият билан шугулланадиган бўлса, унда у банкка савдо-саноат мъзмурияти Боншкармаси ва валюта назорати Боншкармасида рўйхатдан ўтганилиги тўғрисида тегишли хужжатни тақдим этилиши талаб этилади. Жисмоний шахсларни валюта ҳисоби, ҳисоб-китоб, жамгарма ва канигай ракамларига бўлинади, бунда охиргиси очилиши учун валюта назорати бўйича Боншкармадан рухсатнома талаб этилади.

Валюта назорати тартибини бузган жисмоний шахс учун жарима 1 000 юанни, ушбу тартибни бузган банк учун эса жарима миқдори – 30 минг юанни ташкил этиши мумкин. 2007 йил явардан бўлиб Хитойда жинонай йўл билан олинигган маблағларни ўзлаштиришга карни кону и кабул қилинган, шунинг учун энди хорижий валюта билан ишлар бўйича тартиб кучайтирилди.

Хитойда юридик шахслар учун валюта назорати

Хитойда валюта назорати органдари. Хитойда юридик шахсларни валюта операцияларини тартибга солиш, худди Ўзбекистондаги сингари Давлат валюта назорати тизими жорий этилган. Хитой худудида хорижий валютада тўловларни амалга ошириш тақиқланади, аммо юридик ва жисмоний шахслар валюта ҳисобига эга бўлиши, валюта билан операциялар ўтказиши, хорижга валюта юборини ва хориждаги контр-агентлардан валютада тўловлар олиши мумкин.

Хитойда валюта назорати органди Давлат Валюта назорати Боншкармаси ва унинг жойлардаги бўлимлари хисобланади.

Хитойда валюта операциялари бўйича кўйидаги хуқуқлар мавжуд.

Импорт-экспорт операциялари билан шугулланадиган компаниялар банкда валюта ҳисобини очишилари мумкин. Шунда ҳар бир хориждан олинигган пул ёки четга ўтказилган валюта ўзини асосига, яъни шартнома ёки инвойсга эга бўлиши шарт.

Валюта олинаётганда ариза тўлдирилиши талаб этилади, унда ушбу валюта маблағининг нимага сарфланиши кўрсатиб ўтилади (товар, хизматлар ва бошқаларга тўланиши, максади баён этилиши талаб этилади). Валюта ҳисоби бўлмаган корхоналар хориждан валюта ўтказмасини оладиган бўлса, банклар автоматик равишда валюта маблагини жорий расмий курс бўйича уни юангга айлантириб тўлаб беради.

Шуни алохида кайд этишлозимки, Хитойда ҳамма банклар ҳам буни амалга оширавермайди. Хусусан, Хитой Савдо-саноат Банки валюта хисоби бўлмаган компанияга валюта ўтказмасини олиб, кўп ҳолатда уни оркага қайтариб юборади, шу найнинг ўзида Хитой Банки эса у маблагни қабул килади. Шунинг учун энг қулайи барча тўловларни Хитой Банки оркали амалга ошириш маъқулдир, чунки бу банк халкаро бизнес билан боғлик бўлган операцияларни амалга оширинида тажрибали хисобланади.

Валюта операциялари одатий (стандарт) ва капитал ҳаракатига бўлинади. Уларнинг асосий тафовути шундан иборатки, капитал ҳаракати билан боғлик операцияларни амалга ошириш учун уни амалга оширишдан олдин рухсатнома олиниши зарур ва одатда бу рухсатномани олини узок вақтни талаб этади.

Хитойда амалга оширилаётган стандарт молиявий операциялар

Стандарт трансакциялар – бу тез-тез амалга ошириладиган келишувлар бўлиб, савдо ва хизмат кўреатишдан тушадиган валюта тушумларини, маҳсулотлар импорт қилинаётганда валюта ўтказмаларини ва шунга ўхшашлардан иборат бўлади. Стандарт операциялар учун зарур валютани, корхонанинг валюта раками қаерда очилган бўлса, ўша банкдан сотиб олини мумкин.

Экспортдан валюта даромади олгандан ва импортда валюта ўтказмасини амалга оширилгандан кейин, компаниялар уни мақсадли ишлатилганлигини тасдиқлайдиган маҳсус хужжат расмийлаштиришлари керак.

Хитойда валюта операцияларини асослани тизими

Валюта маблагини ўтказгандан ёки валюта маблагини олгандан кейин компаниялар банкка импорт ёки экспорт божхона декларациясини тақдим этишлари зарур, шунда улар ўтказма буюртмасига ёки валюта олинишига мувофиқ валюталарни мақсадли ишлатилганлигини тасдиқлашадилар.

Валюта операциялари импорт ёки экспорт амалга оширилгандан кейин 90 кун ичидаги асосланиши лозим, маҳсус вазият (узайтирилган тўловда ёки узайтирилган тўлов шаклидаги аккредитив)ларда бу муддат узайтирилиши мумкин.

Хитойда капитал ҳаракати билан бөглиқ операциялар

Капитал трансакциялар – халқаро операциялар бўлиб, у тўғридан-тўғри инвестициялар билан боғлиқ, кимматли қоғозлар кўринишидаги инвестиция билан ва хорижий банклардан кредит ёки хорижий корхоналардан карз олиш билан бөглиқдир.

Хорижда олинадиган карзни расмийлаштириш учун валюта назорати органига буюртма бериш керак, факат берилган буюртма тасдиқлангандан кейингина уибу операцияни бошлиш мумкин бўлади.

Кўйидаги кўринишдаги ташки замълар, регистрация талиб этилишига қараб фарқланади: халқаро молия ташкилотлари кредитлари, хорижий банкларни кредитлари, хорижий корхоналарни кредитлари, хорижий валютада чиқарилган облигациялар, халқаро молиявий лизинг, узайтирилган тўловлар. «Ташки замъни рўйхатдан ўтиштиги тўғрисида» ги Гувоҳномани Хитой Давлат Валюта назорати Бошқармаси беради.

Хорижий банкдан ёки корхонадан кредит олаётганда, қарздор Хитой Банкида ташки замъ учун маҳсус хисоб очини зарур, бунда, азбатга, валюта назорати Бошқармасидан тегишли рухсатномага эга бўлинлари шарт. Замъни қайтариш ҳам кредитни қайтариш ва фойзларини тўлану учун очилган маҳсус хисобдан амалга оширилади.

Хитой Банклари

Хитой молия-банк тизими тузилиши, Хитой Банклари, Хитойни банк тузилишидаги давлат ва хусусий капитални, молиявий тузилишлар ва бозорни назорат ва бошкариш усули сифатида хизмат кўрсатади.

Хитойда 4 турли кўринишдаги банклар мавжуд: давлат сиёсий банклари, давлат тижорат банклари, акционер-тижорат банклари ва шаҳар банклари. 2005 йилдан хусусий банклар тузишга рухсат берилган, аммо хозирча улар тажриба тарикасида амал килмоқда. Хитой банк тизими активининг катта қисми давлат тижорат банклари ўргасида тақсимланган, «катта тўртлик»дан учтасида (Хитой Банки, Хитой Курилиш Банки ва Хитой Савдо-саноат Банки), ислоҳотлар жараёни ўтишига қарамай ва улар акционер банкларга айлантирилган, уларни акциялари Шанхай ва Гонконг биржаларида котировкага эта, лекин аввалгидек уларда давлат назорат пакети (51 % акцияларни) сакланниб килмоқда.

Хитой Халқ Банки марказий банк хисобланади, у түғридан-түгри ХХР Давлат кенгашына бўйсунади. Банкни Бон Офиси Пекинда жойлашган. Хитой Халқ Банкининг асосий функцияларига қуидагилар киради:

- ҳукуматни пул сиёсанини амалга ошириши;
- юанини эмиссия қилиш;
- давлат валюта захирасини ва олтин фондини бошкариш;
- давлат ғазиаси ижросини таъминлаш;
- валюта назорати бўйича Давлат назоратига раҳбарлик қилиш;
- банк фаолияти назорати бўйича Кўмитагага раҳбарлик қилиш.

Банклар устидан назорат функцияси банк фаолияти бўйича назорат Кўмитасига берилганига қарамай, Хитой Халқ Банки банк соҳасига тегинли барча конунларни чиқариш ҳуқуқини ўзида саклаб колган.

Хитой Халқ Банки (The People's Bank of China) Сайти <http://www.pbc.gov.cn>

Хитой Давлат сиёсий банклари

Алоҳида тармокларин ёки обьектларин ривожланишини рағбатлантириш мақсадида ҳукумат маблагларни тармоқ банклари орқали ажратади. Ҳозирги найтда Хитойда учта тараққиёт банки амал килмоқда.

Хитой Тараққиёт Банки (China Development Bank)

Хитой Тараққиёт Банки (Давлат Тараққиёт Банки) 1994 йил мартаинда ташкил этилган. Банкнинг Устав капитали 50 миллиард юань. Бу энг йирик тараққиёт банки бўлиб, у түғридан-түгри ХХР Давлат кенгашига бўйсунади. Хитой Тараққиёт Банкининг асосий функцияси саноатни асосий тармокларини, инфраструктура қурилишини, алоҳида ҳудудларни ривожланишини сиёсий кўллаб-куватлаш, ҳалқаро молиевий ташкилотларни кредит бўйича мажбуриятларни бажариш ва бошталар хисобланади.

Хитой Тараққиёт Банки (China Development Bank) Сайти <http://www.cdb.com.cn>

Хитой Экспорт-Импорт Банки (The Export-Import Bank of China)

Унбу банк 1994 йил 26 апрелда таъсис этилган ва у зам ХХР Ҷавлат кенгашига буйсунади. Банкни Бони офиси Пекинда жойлашган. Банк асосан экспорттага юқори технологик ёки йирик габариттага эга бўлган асбобуску нааларни чикаришни кредитлаш билан шугулланади. У шунингдек, хорижий хукуматларни кредит линияларига хизмат кўрсатадиган асосий банкдир ва хорижга имтиёзли кредит (асосан, хорижга инвестиция кирагадиган Хитой компанияларига) берадиган ягона банкдир.

Хитой Экспорт-Импорт Банки хорижий хукуматларга аралаш кредитлари, экспорт кредитлари берин билан шугулланади, шунингдек, хорижий хукуматларга Хитой хукумати ссудаларини беради ва аралаш кредитларни кайта расмийлантиради. 2007 йил январь ойидаги Хитоини Экспорт-Импорт Банки ислоҳотларни бошлаб, ўзини сиёсий банкдан Ҷавлат тижорат башкига айлангандигини ўзлон килди. Бундан ташқари улаг экспортёрларни қўллаб-кувватлашдан ташқари, импортёрларга имтиёзли кредит беринини, айникса, озик-овқат билан шугулланётган экспортёрларга имтиёзли кредит беринин баёни килилди. Хитой Экспорт-Импорт Банки томонидан бериладиган барча кредитлар, экспортни кредитлаш Хитой Сургута компанияси (Sinosure) томонидан сургута килинган бўлиши зарур.

Хитой Экспорт-Импорт Банки (The Export-Import Bank of China) Сайти <http://www.eximbank.gov.cn>

Хитой Қишлоқ хўжалигини Ривожлантириш Банки (The Agriculture Development Bank of China)

Хитой Қишлоқ хўжалигини Ривожлантириш Банкининг асосий функцияси қишлоқ хўжалигини қўллаб-кувватлаш бўлиб, қишлоқ хўжалигида шугулланувчи корхоналарга давлат кредитларини беришни тарқил этади. Бу банкни бундан бошқа функцияси йўқ ва халқаро операциялар билан умуман шугулланмайди.

Хитой Қишлоқ хўжалигини Ривожлантириш Банки (The Agriculture Development Bank of China) 100045, Пекин шаҳри, Сичен р-ни, Юэтаньбэйцзе кўчаси, 2A уйда жойлашган.

Хитой банклари – «капта түртлік» Хитой Банки (Bank of China)

Хитой Банки 1912 йилда таисне этилган ва у Хитойда энг эски олшілардан хисобланади. Ҳозирги пайтда бу хитой банкини хориж ә жуда хам күл филиаллари мавжуд. Банк фаолиятини соңаси аңынавий тијорат ва инвестицион банкка тегишли барча молиявий хизмат турғарини қамраң олған. Хитой Банкими Гонконг ва Макао филиаллари нұл эмиссиясі билан шүгүлланадиган банклардан бири хис обланади. Хитой Банки 559 та хорижий филиалларга әгадір, шу жумладан, Россия ва Қозғистонда филиаллари мавжуд. Хитой Банки ходимлары ўта тоқори малакага эга бўлиб, халкаро молиявий операцияларни жуда яхши ўзлаштириб олишган.

Хитой Банки Бош оғиси (Bank of China Head Office) 100818, Пекин шаҳри, Фусимонъйдай даңзе күчаси, 1-йй. Тел.: 010-66596688. Факс: 010-6601 4024. Веб-сайт: www.boc.com.cn

Бу банк активи миқдорига кўра Хитойдаги энг йирик банкдир, аҳамияти жиҳатидан Россияни Жамгарма Банкин түғри келадиди, бу банк асосан жилемоний шахслар билан ишлашга ўз өзтиборини қаратган. 2001 йилда Англияни «Banker» журнали ва Американи «World Finance Journal» журналини Хитойни Савдо-саноат Банкими «Хитойни энг яхши банки» деб тошгандар. Лекин халкаро бизнес нұктай назаридан бу банкда маълум камчиликтар ўчраб туради.

Хитой Қишлоқ хўжалиги Банки (Agricultural Bank of China)

Хитой Қишлоқ хўжалиги Банки даставвалдан қишлоқ хўжалигини кредитлаш операциялари билан шүгүлланадиган, ихтисослашган давлат банки хисобланади. 1994 йилдан бошлаб банкда реорганизация ўтказилиб, у аста-секин тијорат банкига айлантирилди. Бу банкдан сиёсий ва тармок кредитлари билан боғлиқ операциялар Хитой Қишлоқ хўжалигини Ривожлантириш Банкига ўтказиб берилгандан кейин Хитой Қишлоқ хўжалиги Банки оддий тијорат банки бўлиб қолди.

Бу банк Хитойда энг кўп (39 000) филиал тармокларига эга хисобланади. Аммо унинг асосий муаммоси, бугунги кун талабига унчалик жавоб берса олмайдиган ходимларининг кўпчилиги билан ажralиб туради. Ҳозирги пайтда ушбу банкни ислоҳ қилиш ва акционер банкка айлантириш режаси кетмоқда.

Хитой Қишлоқ хўжалиги Банкиминг веб-сайти: www.abchina.com

Хитой Курилиш Банки (China Construction Bank)

Хитой Курилиш Банки – давлат-тижорат банки бўлиб, уни ўзига хослиги ўрта ва узок муддатларга кредит операцияларини амалга ошириш ҳисобланади (инвест лойиҳалари ва экспортга кредит беради). Унинг Бони офиси Некинда жойлашиш, филиаллари эса Хитойни барча регионларида фаолият юритади.

Хитой Курилиш банки 1954 йили 1 октябрда таъсис этилган. Йигирма йилдан ошик муддатда, асосан, капитал қўйилмаларга бюджет ассигнованиясини молиялаштириши ва курилиш корхоналарига киска муддатли кредитлар бериш билан шугулланган. 1994 йили молия соҳаси ислоҳотлари бошлангандан кейин Хитой Курилиш Банки молиялаштириш агенти ва сиёсий кредитлаши функциясини Молия вазирлигини ва яигитдан тузишган Хитой Тарақкиёт Банкига топширди ва тижорат банки йўлига ўтиб олди. Хитой Курилиш Банки бутунги кунига корхоналар учун ҳам, жисмоний шахслар учун ҳам барча банк хизматлари турларини кўрсата оладиган тижорат банкидир. Аньана бўйича у катта эътиборни курилиш тармоли корхоналарини кредитлашига, бундан ташкири ахолига ипотека кредитлари ластурита фаол иштирок этиб келмоқда. Хитой Курилиш Банкини учта хорижий филиали (Гонгконг, Франкфурт ва Сингапурда) ва тўртта ваколатхоналари (Лондонниң кўнгандага мавжуд.

Хитой Курилиш Банкини Бони офиси Некинда жойлашишган, 100032, Некин шаҳри, Ҷинъяндацзе кўчаси, 25-уй. Веб-сайти: www.ccb.com.cn

Хитой тижорат банклари

Хитой тижорат банклари икки турга бўлинади: тўртга банк («катта тўртлик») давлат капитали билан ва акционер банклар. Ўртга йирик давлат капитали билан банклар, бу:

- Хитой Банки;
- Хитой Қишлоқ хўжалиги Банки;
- Хитой Савдо-саноат Банки;
- Хитой Курилиш Банки.

Бу банкларнинг умумий активлар суммаси 2005 йилда Хитой банк тизими умумий активларинишг 53 фойзни ташкил этган.

Бу банклар узок ривожланиши тарихига эга, катта микдорда шах-

сий капитали шакланган ва филиал тармоклари көнг ривожланган. Ҳозирги пайтда катта түртликдаги давлат банкларини учтасини, яньи Хитой Банкини, Хитой Қуриши Баңкни ва Хитой Савдо-саноат Баңкни акционер банкларга айлантириши вазифасы мұваффақиятли якунланди, энді Қишлоқ хұжасын баңкни акционер банкка айлантириш масаласи күрілмокда.

Йирик акционер банклар союз 10 таңдан орткынша ташкил этади. Уларнинг ичидә ши йириги – China Everbright Bank ва China CITIC Bank хисобланади. Асосан бу банклар корхоналарни дастлабки най улушы билан очилған, аммо буларда ҳам давлат корхоналари ёки ҳукумат агенттері бўйиган шахслар назорат пакет акцияларига эта. 2005 йилда тижорат баңкларини йиғма активлари жами Хитой баңклари активлари суммасини 15 % ташкил этган. Ҳар бир шаҳарда тижорат баңклари мавжуд, уларни фаолияти асосан ши шаҳар ҳудуди билан чегарасланади.

Хитой Транспорт Баңкы (Bank of Communication)

Хитой акционер-тижорат баңкларидан бири – Хитой Транспорт Баңкы 1986 йилда ташкил этилган. Унинг бош офиси Шанхай шаҳрида жойлашған. Европадаги офислари Лондон ва Германияда жойлашған. Веб-сайти: www.bankcomm.com China CITIC Bank.

Саноат СПИС баңк Хитой транспорт инвестицион компанияси (CITIC) аъзоси хисобланади. Бу баңк 1987 йилда таъсис этилган. Бош офиси Пекин шаҳрида жойлашған. 2006 йил ноябрь ойида China CITIC Bankни 501 млн еврога тенг 5 % акциясини Banco Bilbao Vizcaya Argentaria SA (BBVA) ва 488 миллион еврога тенг 15 % акциясини CITIC International Financial Holdings (Гонконг) сотиб олган, умумий келишув суммаси 1.27 миллиард АҚШ долларини ташкил этган. Веб-сайти: www.citicib.com.cn

China Everbright Bank

Бу баңк 1992 йили август ойида таъсис этилған. Бу баңкни акционерларидан бири бўлиб Осиё Тараққиёт Баңкы ва бошқа халқаро молиявий ташкиллар хисобланади.

Веб-сайт: www.cebbank.com.cn

Миньшэн Хитой Баңк Корпорацияси (China Minsheng Banking Corp., LTD)

1996 йили 12 январда акционер-тижорат банки сифатыда таъсис этилган, асосий таъсисчилари хусусий ва ижтимоий инвесторлардир. 2000 йил декабрида унинг акциялари Шанхай фонд биржасыда листингдан ўтган. 2005 йилда China Minsheng Bankни 400 млн АҚШ долларига тенг 10 % акциясини Temasek Holding сотиб олган. Веб сайт: www.cmbc.com.cn

Хуася Банки (Huaxia Bank)

Бу банк 1992 йилда таъсис этилган, Бош оғиси Пекинда жойлашган. 2006 йилда Хуася банкни 416 млн долларлик, яъни 9,9 % акциясини Deutsche Bank AG сотиб олган. Хуася Банк акциясини кўшимча равишда сотиш бўйича Deutsche Bank AG ва German Private Bank билан 344 млн АҚШ долларига келишув имзоланган.

Веб-сайт: www.hxbank.com.cn

Хитой Савдо Банки (China Merchants Bank)

Бу банк 1987 йилда таъсис этилган. Бош оғиси Шэнъянъ шаҳрида жойлашган. Устав капитали 4,2 миллиард юань. 2002 йил апреда унинг акцияси Шанхай фонд биржасыда листингдан ўтган. Банк ўзини Гонконгда ва Нью-Йорк шаҳрида филиалларига эга. Веб-сайт: www.cmbchina.com

Пудуна Шанхай Тараккиёт Банки (Shanghai Pudong Development Bank)

Бу банк 1993 йилда расман очилган. Бош оғиси Шанхай шаҳрида жойлашган.

Устав капитали 2,41 миллиард юанни ташкил этади. 1999 йилни ноябрь ойидан бошлаб унинг акциялари Шанхай фонд биржасыда котировка қилина бошлаган. 2006 йилда 19,9 % акциясини АҚШнинг «City group» банки сотиб олган. Веб-сайт: www.spdb.com.cn

Гуандун тарақкиёт банки (Guangdong Development Bank)

Хитой Халқ Банки ташкил топгандан кейин, Хитойда биринчи қаторда ташкил тонган акционер-тижорат банклардан бири бўлиб Гуандун

дун Тараккىёт Банки хисобланады ва бу ХХР молия тизимини ислох килишинг мухим натижаларидан бирى деб хисоблаш мумкин. Гуантун Тараккىёт Банки расман 1988 йили 8 сентябрда очилган эди. Унинг Устав капитали 3,5 миллиард юанини ташкил этади. бони офиси Гуанчжоу шаҳрида жойлашган. 2006 йилда 85,6 % банк акцияси «City group» томонидан бошқариладиган 6 та аъзоси бўйган консорциумга берилигэн. Веб-сайти: www.gdb.com.cn

Хитойдаги шаҳар акционер-тижорат банклари

Хорижий инвесторлар Хитой акционер ва шаҳар банкларини акцияларини жуда фаол равишда сотиб олмоқдалар. 2006 йилда 13 та келишув эълон килинган. Шаҳар тижорат банклари ичida, хорижий кредит институтлари темонидан акциялари сотиб олингандаридан кўйнадигиларни кайд этини мумкин: Tianjin City Commercial Bank, Chongqing city Commercial bank, Hangzhou city Commercial Bank, Urumchi city commercial bank.

Хитойда банк фаолиятини назорат қилиши бўйича Кўмитани тартибига қараганда хорижий инвестор Хитой банкларини 19,9 % акциясидан ошикласини сотиб олиши мумкин эмас, умумий хорижий капитални улуши 25 фонздан ошмаслиги зарур, лекин Гуандун Тараккىёт Банки мисоли Хитой ҳукуматини баъзи бир холларда хорижий инвесторларга жуда катта имтиёз бериб, амалда Хитой банкларини тўлик назорат қилингача имкон бермоқда.

Бу анъанани Хитой ҳукумати кейинги даврда кенг рагбатлантирмоқда, уларни фикрига қараганда, Хитой банк тизимига хорижий капитални фаол кўйилиши рискни бошқариш тизимини яхшилаш ва янги банк технологияларини кириб келиш имконини беради.

Хозирги найтда Іскеинда хорижий банкларни 27 филиалини, 10 та кўшимча офисларини ва 80 та ваколатхоналарини санац мумкин.

2006 йил декабрь ойидан бошлаб хорижий шуъба банклар хитой миллий валютасида хеч қандай чекловларсиз, Хитой банклари каторида операцияларни амалга оширади, шу пайтинг ўзида хорижий банкларни филиалларига факат 1 миллион юандан кам бўлмаган суммада жисмоний шахсларни депозитларини жойлаштиришга руҳсат берилиган. Хитойда банк тизимида ислохотлар шунчалик шиддат билан давом этмоқдаки, ҳаттоқи бу чекловлар ҳам яна атига 5 йил давомида сақланиб колади, холос.

**VII БОБ. МДХ ВА ЕВРАЗЭС ГА АЪЗО
ДАВЛАТЛАРИ БАНК ТИЗИМИ
(РОССИЯ ФЕДЕРАЦИЯСИ БАНК ТИЗИМИ МИСОЛИДА)**

Россия Давлати банк тизими ўзида икки ишонали тизимни аке эттиради, яъни Россия Федерацияси Марказий банки ва тижорат банклари, уларнинг бўлимлари, ҳамда бошқа тижорат муассасаларидан иборатдир. Тижорат банклари собик совет иттифоқи даврида 1988 йилнинг август ойидан бошлаб ривожлана бошлаган. Асосан тижорат банклари 1991 йилининг иккинчи ярим йиллигидан бошлаб фаол ривожланган. Айнан мана шу даврда давлатнинг ихтисосланинг банкларини тижорат банкларига айлантириш жараёни содир бўлди. Бу жараёсининг натижасида тепадан бошқарилалигидан тузилма ва кенг тарқалган банк бўлимлар ўрнига нисбатан кичик ва имкон жиҳатдан бекарор тижорат банклари юзага келди. Бир вактнинг ўзида бутун қатор янги тижорат банкларини тувиш жараёни ҳам кечди, кайсики улар кейинчалик банк ва молиявий хизматлар бозорида лидерлик ўрнини эгаллашди.

**Россия банк тизимини қўйидагича тизим шаклида тассавур
килишимиз мумкин:**

Банк тизими

Эмиссион банклар Ноэмиссион банклар

Миллий Марказий банк

Регионал Марказий

Банклар

Тижорат банклари Ихтисосланинг банклар

Инновацион,

Инвестицион,

Хисоб юритувчи,

Жамғарма,

Биржавой,

Ипотека ва ҳ.к.

Концорсиал, корпоратив,

Ассоциатив ва бошқа

банкларнинг бирлашмалари

Эмиссион банклар

Давлатда эмиссия ҳуқуқига, белгиланған тартибға асосан фактатында банкка берилған. Бу шунинг билан бөліккі, агар барча банк-шарға пул чиқаришга рұхсат берилса, мамлакатда пул мұомаласи бир дақиқада бүзілады. Эмиссион банк мамлакатда әңг үйрек мәблағта зәғ бүзілады. Унинг пассиви бўлиб, бюджет мәблаглари ва мұомаладаги нақд пуллар ҳисобланади. Шунинг учун у барча қолған банкларни күлләб-куватлашта кодир ва уларни фаолиятими бошқаради. Эмиссион банк мамлакатда банк ишини ташкил қилиш бўйича марказ ҳисобланади, шунинг учун унинг атрофида қолған барча банклар ва кредит мұассасалари гурухланади. Россияяда бу Марказий Банкдир (МБ).

Бозор иктисолига асосланған давлатларда Марказий банк банклар ва міжөзлар ўртасыда ҳисоб-китобларни амалга оширип тартибина бөлгилайди, ва бу тартиб кредит мұассасаларни, корхоналар, таџкилотлар ва ҳаттоқи аҳоли учун ҳам мажбурий ҳисобланади.

Худди шунингдек, Марказий банкнинг вазифаларидан бири бўлиб тижорат банклари фаолиятими назорат қилиш ва тартибга солиш ҳисобланади.

Марказий банкнинг кейинги вазифалардан бири – пул-кредит сиёсатини амалга оширип ҳисобланади. Барча мамлакетларнинг Марказий банклари ўзининг мұассасалари орқали ягона пул-кредит сиёсатини амалга оширади. Марказий банк нақд ва нақд бўлмаған пулларни эмиссиясиги таъминлайди, пул-кредит сиёсати усууллари ёрдамида ҳалқ ҳўжалигига пулга бўлган эктиёжларини амалга оширади.

Россия Федерацияси Марказий Банки давлат банки ҳисобланмайди. Лекин у тижорат банклари фаолиятими назорат қилиніла дақлат сиёсатини амалга оширади. Ҳисоб-китобларни, ягона пул-кредит сиёсатини амалга оширади, миллій валютани қыйматини ушлаб туради. Бунда Россия Банки, албатта, давлат маңбаатларидан келиб чиқади.

Ноэмиссион тижорат (универсал) банклар

Иккинчи ногонағағынан банк тизими мустақил банклар тармоғыдан иборат бўлиб, улар тижорат тамойили асосида міжөзларга кредит-ҳисоб-китоб борасыда хизмат кўрсатиш функциясини бажаради. Уларнинг асосий массаси тижорат (универсал) банклариdir. Улар амалиётда ўз міжөзларини ҳўжалик фаолиятига хизмат кўрсатиш билан бөллиқ бўлгая кредитни барча турлари, ҳисоб-китоб ва молиявий операциялар билан шугулланади. Вақтинча бўш турган пул мәблагларини,

омонатларни, йигимларни түшлайди. Ҳисоб-китоб ва тўлов механизмини амал қилишини бевосита таъминлайди, уни реал амалга оширади ва тўлов оборотини ташкил қиласди. Юридик ва жиисмоний шахсларни кредитлайди. Молиявий ва материал қимматликларни банкда саклайди. Мижозларни мол-мулкларини ишончли бошқариш билан шуғулланади.

Барча тижорат банкларини устав жамғармасиниң миқдорига караб уч гуруҳга бўлиш мумкин: устав жамғармаси 30 миллион рублгача бўлган – **кичик банклар**; устав жамғармаси 30 миллиондан 100 миллион рублгача бўлган – **ўрта банклар**; устав фонди 100 миллион рублдан ортиқ бўлган – **йирик банклар**.

Бугунги кунда амал қилаётган тижорат банкларнинг кўпчилиги кичик ёки ўрта банк категориясига мансубдир. Йирик банклар каторига киравчи банклар – бу собиқ ихтисослашган давлат банклари бўлнимлари базасида ташкил топган тижорат банкларидир. Йирик банкларни ичida, давлат банк хизмати иштирокисиз, корхоналар ва ташкилотлар томонидан ташкил топганлари жуда хам камдир.

Собиқ Иттифокда 1980-йилларнинг охирида барча универсал банклар тижорат ва кооператив банкларга бўлинган. Уларни фарқи шундан иборат эдикси, кооператив банкларни устав жамғармаси 500 000 рубль бўлган бўлса, тижорат банкларини устав жамғармаси – 5 000 000 рублни ташкил этар эди. Кейинчалик банкларни устав жамғармаси миқдорига қараб бўлиниши тутатилди. Лекин кўпгина банклар ўзларини кооператив номларини ва фаолият йўналишни сақлаб қоадилар.

Кооператив банкларни вазифаси кооперацияларга кредит ва молиявий жиҳатдан хизмат кўрсатишдан иборат эди. Кооператив банкларнинг иштироқчилари асосан кооперативлар эди. Бу банкларни анъянавий операциялари катори пассив операциялари, резерв жамғармаси билан боғлик операциялардан иборат эди. Актив операциялари эса – қиска муддатли ва ўрта муддатли ссудалар, ҳисоб операциялари, ишончли операциялар, лизинг ва қимматли коғозлар операциялари ҳамда қимматликларни саклаш операцияларидан иборат эди.

Ноэмиссион ихтисослашган банклар

Ихтисослашган банклар асосан бир-икки турдаги хизматларни ўзларининг кўпчилик мижозларига кўрсатишлади (мисол учун, биржа, кооператив, коммунал ва ипотека банклари сингари). **Инвестиция ва**

инновация банктери пул маблагларини узок муддатта йигиш билан шуғуланишиади. Бунинг учун улар облигация чиқариши ва узок муддатли ессадалар берисиши мумкин. Инвестицион банклар одатта кўра саноат компанияларига хизмат кўрсатиши ва эмиссион-тъисис фоалиятiga иштирок этиши мумкин. Кўпгина мамлакатларда инвестицион банкларга омонатларни кабул қилиш умуман тақиқланган. Улар ўзларини пассивларини ўзининг шахсий эмиссион фоалияти (яъни, кимматли қоғозлар чиқариб) ва банклараро кредитлари ҳисобидан шакллантирадилар. Улар учинчи шахсни қимматли қоғозларини дастлабки ва иккимачи бозорда ташкил кишуви сифатида, фонд операцияларини амалга оширишда эмиссия кафолати, воситачи ва кредитор сифатида роль ўйнайди.

Хисоб ва депозит банклари вақтинча бўш пул маблагларини жалб қилиб ва жойлантириб, қиска муддатли кредит операцияларини амалга оширадилар. Депозит ва хисоб банклари фоалияти ўргасида катъий чегара хакиқатда мавжуд эмас. Мисол учун, Францияда хисобдаги уйлар депозит банкларнинг бирдан-бир кўриниши хисобланади.

Жамгарма (ссуда-жамгарма, ўзарожамгарма) банклар, одатда, кўпчилниги муддатли хисобларни очишиади ва уларни ҳар хил ишлатиш тартиби билан кичик омонатларни маълум муддатга жалб қиласди. Жамтарманинг аниқ муддати кўрсатилиб, то у муддат келгунга қадар даромадни олмаслик шарти билан, хисоблар универсал иплайдиган хам бўлиши мумкин. Бу банкларни асосий актив операциялари бўлиб, ипотека кредитлари, қимматли қоғозлар ва ахолини кредитлаш хисобланади.

Ипотека банклари кўчмас музик кафиллиги остида узок муддатта маблагларни жалб қиласди ва жойлантиради. Бу банкларни маблаг жалб қилишини асосий маnbай бўлиб ипотека облигацияларини чиқариш хисобланади.

Биржса ва сугурта банкларини тузилиши Россия давлатида – биржа ва сугурта иши ўта шиддат билан ривожланиши билан боғлиқдир. Ушбу банклар факатгина биржа ва сугурта тизимига хизмат кўрсатади.

Коммунал (муниципал) банклар маҳаллий хўжаликларни ривожлантириш ва уларга кредит-молия хизматларини кўрсатиш мақсадида тузилади. Бунақангি банкларни тъисисчилари ва иштирокчилари бўлиб, маҳаллий хукумат органлари, ижтимоий ташкилотлар, сугурта жамиятлари ва банклар бўлиши мумкин, яъни маҳаллий инфратузилманни ривожланиши билан манбаатдор бўлган ташкилотлар. Бу банклар-

нинг асосий фаолияти – коммунал хўжалик, курортни на маҳаллий корхоналар ва ташкилотларни кредитлашдан иборатdir.

Россия Федерацияси тўлов тизимиning тузилиши

Ҳар бир давлатнинг тўлов тизими ўзига хос бўлиб, унинг таркибига миллионлаб хўжалик субъектлари ҳамда бонка давлатларнинг ташкил агентлари кирган ривожланган телекомуникацион тармокни ўзида мужассамларниради. Бу ўзаро муносабатларининг асоси бўлиб хисобкитоблар ва тўловлар хисобланиб, бу жараён натижасида ўзаро талаблар ва мажбуриятлар конквирилади. Накд ва накд пулесиз шаклидаги пул оқими ёрдамида жами тўловларни йигими сифатидан пул айланмаси ташкил топади, шунда майлий маҳсулотни сотишни, таксимланиши ва қайта таксимланиши ва ишлатилиши таъминланади. Накд пулесиз тўлов айланмаси энг асосийи бўлиб, пул айланмасини 90 фонзгача етади ва қўйидаги йўл билан амалга оширилади:

- 1) кредит муассасаларида нул маблағларини тўловчи ва олувчи хисобларida ёзувларни амалга ошириш орқали;
- 2) ўзаро талабларни зачёт килиш орқали;
- 3) муомаладаги тўлов усуслари (векселлар ва бошқаларни) олдибердиси ёрдамида.

XX асрнинг 90-йиллар боинида Швейцариянинг (Базель шаҳрида) Халқaro Ҳисоб-китоб Банки (BIS) кошида тузилган тўлов ва хисобкитоб тизими бўйича Кўмита кўрсатмасига асосан ҳисоб-китоб доирасида терминалар аппарати тузилган.

Бирдан бир асосий терминалардан хисобланган «**тўлов тизими**» ролини баҳолаш жуда кийиндир.

BISнинг терминалар тўпламига мувофиқ **Тўлов тизими** деганда муассасалар, юридик нормалар, усуслар, процедуралар, техник дастурлар, интироқчилар ўртасига хисоб-китобларни амалга оширишини таъминловчи коммуникация ва инфомрация воситалари тўпламига тушушилади.

Тўлов тизими амал килиш жараёнида жамиятда кўп киррали иктисолий муносабатлар аниқ шаклини ўзида мужассам этитиради яъни бу муносабатлар пул олиниши билан якунига етади.

Давлатлarda тўловларни суммаси ёки мамлакатларни тўлов тизиминг харакати жуда каттадир. 2000 йил маълумотларига қараганда, ривожланган давлатларда (АҚШ, Франция, Буюк Британия, Япония)

унинг 3–5 кунлик миқдори бир йилдаги ЯИМ миқдорига тенгдир. Россияда 2006 йилда 22 кунлик түлов миқдори йиллик ЯИМ тенг бўлган.

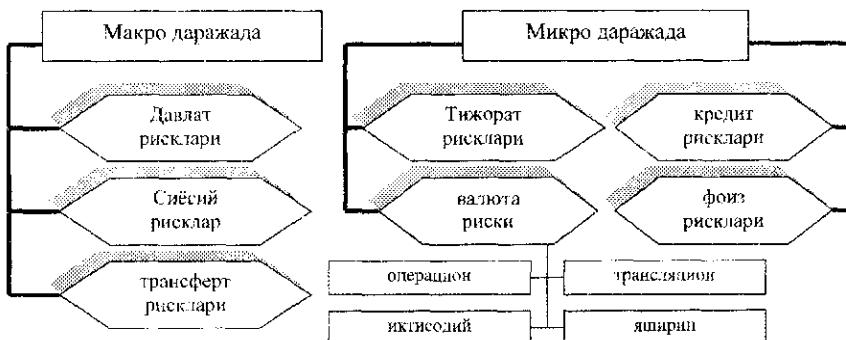
Тижорат банклари учун хисоб-китоблар – банкларнинг бирдан-бир бош фаолияти бўлиб, кўп жиҳатдан уларни келгусида тараккий этиши учун катта омилдир. Баъзи бир банкларни маълумотига қараганда, пул маблағларини ўтказиш хизматларидан олинадиган даромад миқдори катта фоизни ташкил этади. Банкларда хисоб-китоб операциялари банкларни жами операцион иши вактини 2/3 қисмини ташкил этади.

Ахоли учун хисоб-китоблар – ҳаёт фаолиятининг ва иқтисодий имкониятларини сафарбар килишининг энг зарурый шартидир.

Ташкил рискларни чизмада қўйидагича кўрсатиш мумкин.

1-чизма

Халқаро савдода юзага келадиган рисклар

Халқаро молиявий ва иқтисодий инқироз шароитида тадбиркорларнинг асосий этишибори давлат рискларига қаратилган ва уларни даражаси жуда кучайиб бормоқда. Давлат рисклари жуда кўп омилини бўлиб, кўпгина молиявий-иктиносий ва ижтимоий-сиёсий ўзгаришлар билан қўшилиб кетиб юзага келади. Шу муносабат билан банкларни олдида давлат рискини экспертиза килиш ва рейтингини аниклаш ҳамда уни қоплаш муаммоси юзага келади.

Давлат рискини шу давлат билан боғлик бўлган суверен ҳукуматни ҳаракатлари карздорини имкониятига қандай таъсир килиши даражаси билан аникланади ва қарздор ўз мажбуриятини қандай қисмини бажара олиши билан баҳоланади. Давлат рискининг умумий доирасида трансферт ва сиёсий рисклар ётади.

Трансферт рисклар ўзида карздорни контрагант мамлакатида иқтисадий вазиятиши ўзгарғанлиги муносабати билан ўз мажбуриятини бажара олмаслиги (валюта чегаралинишилари киритилиши оқибатида) рискини акс эттиради. Худди шундай бу риск давлат даражасида хам бўлиши мумкин, яъни агар давлат хорижий давлатлардан карз олиб тўловга кобилиятсиз бўлиб колиши мумкин, худди Греция Давлати сингари ёки бу риск компания даражасида хам юзага келиши мумкин, яъни баъзи бир давлат иктисадий сиёсат юритиш вақтида хорижий инвесторларни капиталини ўтказишда чегараланишилар ўрнатиб колиши мумкин.

Нотижорат (сиёсий) риски ўзида инвестиция киритилган давлатда кўзда тутишмаган сиёсий омиллар оқибатида компания учун молиявий йўқотишилар содир бўлишини кўзда тутади. Шундай қилиб сиёсий риск давлат ҳукуматини олиб бораётган сиёсат курсини ўзгариб колиши ёки унинг фаолиятидаги имтиёзли йўналишлар ўзгариб қолици нотижасида содир бўлади.

Тижорат риски шартнома имзолангандан кейин баҳоларни ўзгариши муносабати билан юзага келади: айниқса ҳисоб-китобларни ишласо шаклида импортёр товарларни қабул қилиндан бош тортади; ҳужжатиардаги камчиликлар ёки товарни пулини тўлашида; харидорни ёки карздорни тўловга кобилиятсиз бўлиб колишида; валюта курсини бекарор бўлиб колишида.

Ташки савдо рисклари ичиде асосий ўринни валюта рисклари оғаллайди, у ўзиди валюта баҳоси курсини ўзгариши нотижасида валюта йўқотилиши хаъзини акс эттиради, у ташки савдо шартномасини имзоланиши билан унга тўловни амалга ошириши ўргасидаги вақт ўтишидаги курседаги гафовут юзага келиши билан содир бўлади.

Валюта рисклари табиати ва юзага келини жойнига караб қўйидаги турттарга бўлинади:

- операцион рисклар – савдо операциялари билан бояланган бўлиб, тўловни амалга ошириш учун шартнома имзоланаётганди ёки келгусида хорижий валютада маблағни олаётганди содир бўлади. Ушбу рискини кутгиладиган маблағлар оқимини валюта курси ўзгариши нотижасида кўриладиган зиён ёки олинмай қолинадиган фойда миқдори билан аниклашади;

- трансляцион (бухгалтерия) рисклари хорижий бўлимларни активлари за пассивларини хамда фойдасини миллӣ валютада қайт баҳолаш билан боғлик бўлиб, шунингдек, улар инвестицияларни экспорт ва импорт килишида хам юзага келиши мумкин;

- иктисаудай рисклар келгусидаги шартномалтар бўйича умумий иктисадий ахвол ғоминания жойлашган давлатда ёки хамкор жойлашган давлатда ҳам заромадларни йўқотиши мумкинлиги билан боғлиқ ўзгариплар орқали юзага келади;
- яширан рисклар экспорт ва импорт операциялари бўйича валюта курсларини ўзгарувчанлиги натижасида юзага келади.

Валюта рискини юзага келиш асосида кўрсатилган даврда пул мажбуриятини резл қийматини ўзгариши ётади. Экспортёр агар валюта курси баҳоси валюта тўловига нисбатан пасайса, зиён кўради, чунки шартномада кўзда тутилганга нисбатан кам реал қиймат олади. Импортёр учун валюта риски тескари ҳолатда юзага келади. Яъни валюта тўловига нисбатан валюта баҳоси агар кўтарила бошласа, содир бўлади.

Дунё амалиётни валюта рискини сугурталашни кўйидаги асосий тармоқларни ишлаб чиқишиган. Ҳар битта валюта бўйича нетто-позициялар йўнилиб, келишувни тузилиши ва ижроси мулдати бўйича сараланиди, алоҳида келишувлардан ташкари ҳар ойни охирида сугурта килиниши зарур. (Е.Е. Кулікова. Управление рисками: инновационный аспект. – М.: «Бератор Паблишинг», 2008 г. с.32).

Экспорт ва импорт операциялари иштирокчилари на факат тижорат ва валюта рискини дунор бўладилар, балки кредит ва фоиз рискларига хам тўкини келадилар. Кредит риски ўзида кредиторга тўланиши керак бўлган кредит бўйича асосий карз ва унга хисобланган фоиз суммасини қарздор томонидан тўламаслигини акс эттиради. Қарздорни тўлайолмаслинида бу риски карз берувчи ўзида хис қиласди. Фоиз риски – кредит келишувидаги кўзла тутилган ставкага нисбатан бозор фоиз ставкаси ўзгарини боғлиқ ҳолда йўқотиши хавфи бўлиб, кредит келишувинимзоланиши ва унга тўлов амалга оширилиши ўргасидаги даврда юзага кела, д. Бунда қарз олувчи бозор фоиз ставкасини пасайишни, кредитор эса – бозор фоиз ставкасини кўтарилишини ўзида хисобга олади.

Дунё амалиётни танипи савдо операцияларини ўтказишда содир бўладиган рисклардан ҳимоя қилиш стратегиясида кўйидаги ёндашувларни танлаганлар:

1. Рискини сугурталаш бўйича маҳсус тадбирлар қабул килиниши зарур.
2. Сугурта қилини мақсадида ташки савдо шартномаларини бир кисмни ажратиш керак.
3. Рискини сугурталашни аниқ усули ва вариантини танлаш керак.

Шундай килиб, халқаро савдода рискларни ўсиши билан экспорт ва импорт шартномаларида валюта-молия ва тўлов шарт-шаронтилари маҳсус аҳамият касб этмоқда. Бу шарт-шаронтиларни шартномада етарли даражада аниқланими хисоб-китобларни итиончли ва тез амалга оширилишини таъминтайди ва қатор ташки иқтисодий рискларга боғлик бўлган йўқотишлардан қочиш имкониятини беради.

Хозирги замон нақд пулсиз хисоб-китобда шундай тамойилларнинг юридик базаси шаклланганки, уларни тузилиши ҳар томонлама бозор иқтисодиёти учун характерлайдир.

Биринчи тамойил – барча корхона ва ташкилотлар уларни мулкий ташкил топиш шаклидан қатби назар пул маблағларини (шахсий ва жалб қилган маблағларини ҳам) банкдаги хисоб рақамида сақлашга мажбурдир. Корхона кассасида кунни охирида белгиланган касса лимити колдигидан ошмаган нақд иулгина қозиши мумкин. Бу қолдик миқдори ҳам корхона билан келтишилиб банк томонидан белгиланади. Ушбу тамойилга молиявий операцияларни бажарицида хўжалик субъектлари томонидан имал қилиниши пул маблағларини нақд пулсиз хисоб-китоб қилишининг асосини ташкил қиласди.

Иккинчи тамойил – мижоз хисобидан пул маблағларини ўтказиш мижозни фармойишига асосан факат банк томонидан амалга оширилади.

Мижоз томонидан пул маблағларини ўтказиш тўғрисидаги фармойиши турли шаклларда бўлиши мумкин:

- хисобдан топширип тўғрисида бўйруқ аҳамиятига эга бўлган тўлов хужжатини (тўлов топширикномаси, хисоб-китоб чеки, аккредитив очини бўйича ариза) ёзиш йўли билан;

- кредитор томонидан тақдим қилинган (тўлов талабномаси), хисоб хужжатини тўлашга розичилик бериш шаклида.

Хисобдаги пул маблағини кўчириш мижоз розилигисиз факат суд карори билан ва конунда белгиланган бошқа ҳолатда ҳамда мижоз билан банк ўртасида тузилган шартномага асоссангина йўл кўйилади.

Учинчи тамойил – нақд пулсиз хисоб-китоблар шаклини бозорда субъектлар томонидан танлаш эркиндир ва улар хўжалик шартномасида акс эттирилади, банкларга шартнома муносабатларига аралашишга ваколат берилмаган.

Тўловчи хисоб-китоб операцияларида бош субъектида фаолият юритади. Барча нақд пулсиз хисоб-китобларнинг шаклларини кўллаб тўловни амалга ошириш борасидаги ташаббус факат унга берил-

гай. Үшбү холат мамлекат иктисадиетида амал килаётган бозор муносабатларига мувофиқидир ва мос тушади.

Тұрттынчи тамойыл – тұловнинг муддатлилігі. Тұловни муддатида бажарилған тамойыл жуда катта амалий ахамиятта этадир, чунки корхона уни олдиндан била туриб үзининг тұлов оборотини рационал тұзади, күшімінча пул ресурсларини жағд қилиніши зарурлігіні аниктайды ва үз балансини ликвидтігіні бошқариши мүмкін.

Тұловни үз вактида бажармаган иштирокчи, уни айби билан бу холат содир бұлған бўлса у жарима тұлаши шарт.

Агар кредит муассасасы мінжоз нул маблагларини үз вактида ўтказмаган ё хисобга ногұғри ўтказған ҳамда хисобдан ногұғри күчирған холатларини содир етса, шу маблаг суммасыдан келиб чиқиб Россия Банки кайта молиялантириши ставкасыдан келиб чиқиб, хисобтанған фоиз суммасы миндорида жарима тұлайды.

Бешинчи тамойыл – тұловнинг таъминланғанлығы. Тұловчини тұлови ҳозирғы ёки кейинги вактда үзининг хисобига маблагн тушушни таъминланған бўлиши зарур ёки уни кредит олип ҳуқуки мавжуд бўлиши шарт. Тұлов таъминланғанлығы шу дақикада ва келгусида таъминланғанликка бўлинади. Шу дақикада тұловни амалға ошириш учун тұловчини етарли даражада хисобида ликвидли маблағи борлиги бишан аникланади. Келгусида таъминланғанлығы аккредитив очиш ёки хисоб раками бўйича овердрафт шаклида кредит линияси очилиши билан хам амалға оширилади.

Тұловни таъминланғансыз тамойыл тұлові кафолаттайды, хўжаликда тұлов интизомини мустаҳкамлайды, охир оқибатда хисоб-китобни амалға ошираётган барча иштирокчиларини тұловға ва кредиттега көбіліятини хам мустаҳкамлайды.

Россия Федерациясида хам бошқа давлатлар сингари барча шаклдағы тұлов турлари кўлданылади:

1. Тұлов топшырынномасы билан хисоб-китоблар, у үз навбатида кредит нул ўтказышига ва тұлов топшырынномасы нул ўтказинига бўлинади. Россия Федерациясида тұлов оборотининг 90 фоизи нисбатан кредит нул ўтказинига тұғри келади.

Ушбу операцияларни юридик базаси бўлиб РФ ГК 877–885 моддаларига мувофик нақа пулсиз хисоб-китоблар йўрикномаси хисобланади.

2. Документар аккредитивлар билан хисоб-китоблар – МТП УСР 600 харакаро документар аккредитивлар келишувига мувофик.

3. Инкассо бўйича ҳисоб-китоблар – МТП 522 унификацияланган инкассо тартиби бўйича.

4. Чеклар билан ҳисоб-китоблар. 1931 йил 19 марта Женева Конвенцияси унификацияланган банк чеклари режим нормасига мувофик амалга оширилади.

5. Векселлар ёрдамида ҳисоб-китоблар: Россия амалиётида жуда кенг кўлланилади. У Оддий вексель ва Переводной вексельни иккала шакли ҳам амалиётда кўлланилади. Маълумки, Ўзбекистон Республикасида векселлар муомалада чиқариб ташланган. Россия Федерациясида «Переводном ва оддий векселлар тўғрисида» Федерал Конунни 5-моддасига мувофик муомалада амал қиласди.

6. Ўзаро талабларни зачет қилиш йўли билан ҳисоб-китоблар.

7. Бартер келишувлари. Маълумки бизниниг республикамизда бартер келишувлари ҳам Республика Президенти Фармони билан халқаро ва ички ҳисоб-китобларда кўлланшини тақиқланган.

Юкорида келтирилган маълумотлардан кўриниб турибдики, Россия Федерацияси тўлов тизимини ўзининг тўлов шаклларини турли хиллиги ва бизниниг республикамизда кўлланмаётган 3 та турдаги ҳисоб-китоб шаклларни кўлланничи билан ажralиб туради. Буларни ҳаммаси, албатта, мамлакатда ҳисоб-китобларда пул айланмасини ўсишига ва тезлашишига ёрдам беради, бизнесменлар ва аҳолига кўшимча имкониятлар яратади.

Хоҳлаған савдо операцияси аввалдан сотувни ва харидор манфаатлари ўртасида қарама-каршиликдан иборат бўлади. Улар бир-бирлари билан келишини ҳолатида тўлов шакли танлашиб шартнома имзоланаши. Тўлов усулини танланаш – ўта мухим вазифадир, чунки у нул маблаги ва товар ҳаракати тизимини аниклади.

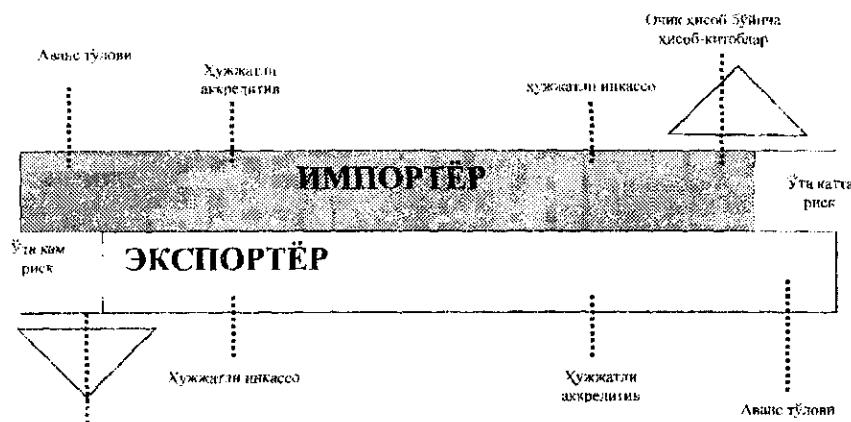
Тўлов усуудларининг ҳар бири ўзининг афзалликлариiga эга бўлиб, ҳамкорларни кайсилир бирига наисбатан манфаатли бўлишин мумкин. Чунки экспортёр ва импортёrlарни манфаатлари бир-бираига мос келмайди, гоҳида улар бир-бираига бутушилай тескариди. Шунинг учун ҳорижий ҳамкорлар билан ҳисоб-китоб шартлари тантанаётганда, экспортёр ёки импортёр манфаатидан келиб чиқиб, турлича ёндашиш лозим бўлади.

Бир вақтнинг ўзида дунё амалиёти инкассо, аккредитив, банк ўтказини, аванс ҳисоб-китоблари, очик ҳисоб бўйича ҳисоб-китоблар, векселлар ва чеклар кўринишида ҳисоб-китоблар сингари халқаро ҳисоб-китоб шаклларини ишлаб чиқишган.

Товарларни экспорт ёки импорт шартномаларини түзишда экспортёrlар ёки импортёrlар йүкотишилардан көчии ёки уларни минимал даражага тушириш учун хисоб-китобларни ишончли бўлишини таъмилаш зарур. Экспортёrlар учун хорижий хамкорларни тўлай олмаслик ёки ўз вақтида тўлай олмаслик, импортёrlарни эса товарни жўнатмаслик ёки ўз вақтида жўнатмаслик риски мавжуд. Бу рисклардан улар хисоб-китоб шаклларини оптималинг таанлаб ва уни қуидаги чизмада кўрсатилгандек, шартномада аниқ акс эттириб, сугурта қилишлари мумкин.

2-чизмада

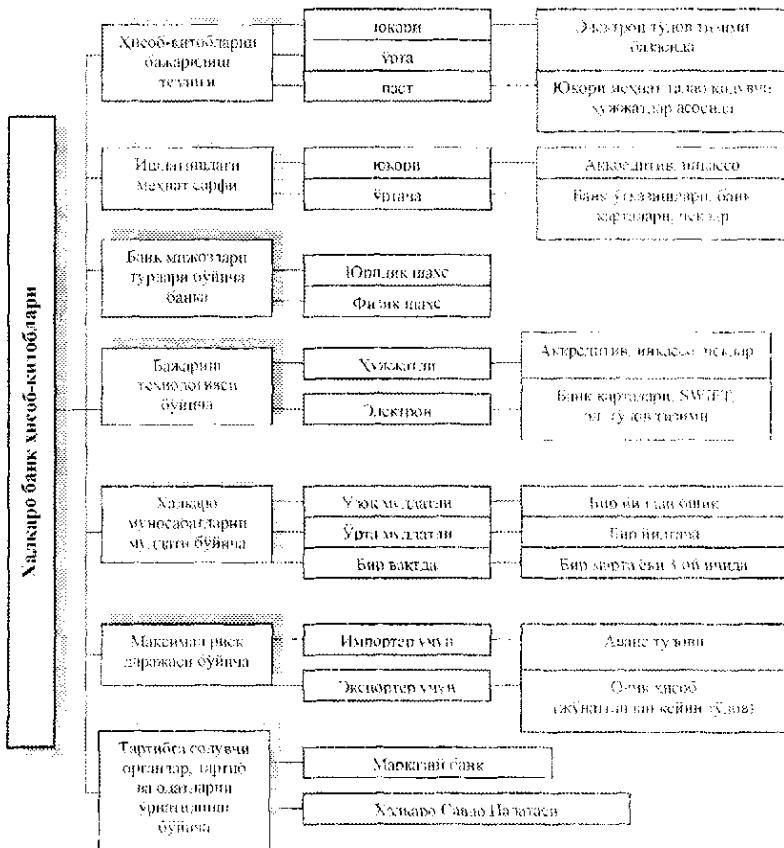
Турли хисоб-китоб шаклларида контрагентлар учун тўламаслик ёки товарни жўнатмаслик рискларини баҳолац!

Учинчи расмда тижорат банклари томонидан кўлланиладиган халқаро хисоб-китобларнинг умумий классификацияси намоён қилинган.

¹ (Слепов В.А. Международные торговые расчеты. -М.: «ФБК Пресс». 2000 г. с.70).

Экспорт-импорт операцияларида құлланыладиган халқаро ҳисоб-китобларнинг умумий класификациясы²

Халқаро ҳисоб-китобларни тарихига әထибор қаратадиган бүлсак улар қуйидагича шақалланған:³

1. Импортёrlар ва экспортёrlар ва уларнинг банклари ташқы савдо мунисабатларынан шартнома мунисабатларини расмийлаштырыш-

² Муаллиф томонидан түзилген.

³ Международные валютно-кредитные и финансовые отношения. Учебник / под ред. Л.Н. Красавиной. -М.: «Финансы и статистика», 2006 г. с. 140.

га, жүннатылға, товарни ва уни хұжжатларини кайта ишлашга ҳамда тұловни амалға оширип ишларига мәдени дарежада киришиб борып-ған. Ҳисоб-китобларни аниқ шактігі караб үлар үртасыда мажбурият ва жавобгарлық тәсисимланған.

2. Халқаро ҳисоб-китоблар милялій норматив қонуний актілар ҳамда халқаро банк тартиб ва едатлари билан тартибға солынади.

3. Халқаро ҳисоб-китобларнің объекті – хұжжат алоқаларини интернешнеллік тартибшілдердің өзінде қарастырылады. 1930 ва 1931-йылдарда Женева конференциясында халқаро Вексель ва Чек конвенциясы қабул қилинген, унға асосан халқаро ҳисоб-китобларда вексель ва чекларни ишлатыны мураси-лиги бартараф этилған. Бир сөз билан айтганда, вексель ва чекларни ишлатыши борасыда унификацияланған халқаро қонун қабул қилинген. XX асрнинг бойшарында Парижда тузылған Халқаро Савдо Палатасы хужжатли аккредитивлар документтар инкассо бүйічі Унификацияланған тартиб ва ишлаб чықады ва чөп этапды.⁴ Дүйнөнің күпчілік банклари аккредитив ва инкассо бүйічі Унификацияланған тартибға күшилишінің әдеби көмегінде оның қылғанлар.

4. Халқаро ҳисоб-китоблар белгиланған тартибға асосан хужжатларға асосланади, янын молиявий ва тижорат хужжатларынға нисбатан амалға оширилади. Молиявий хужжатларға оддий ва үтказиладын векселлар, чеклар ва тұлов тилхатлары киради. Тижорат хужжатларынға ҳисоб-фактурасы; товарни жүннатғанлығы ёки ортишга қабул қилинғанлыгини тасдиқловчы хужжатлар (коносамантлар, темир йүл, автомобил ва авиация юқ хужжатлари, пошта квитанциялари ёки аралаш транспорт накладнойлари); сугурта хужжатлари; товарни келиб чиқишини, сифатишини ва таркибини тасдиқловчы сертификатлар ва бониқалар киради. Банк хужжатларни таркибини ва тұлиқтігін текширади. Шунинг билан бир қаторда Халқаро Савдо Палатасы ва СВИФТ ташкілоти билан электро «қоғозсиз» савдо концепциясы – электрон шартномалар, электрон молиявий усулдар ва ҳисоб-китоблар түшүнчесі құшилған қолда ишлаб чыкылған.

5. Халқаро тұловлар түрли хил валюталарда амалға оширилади. Шунинг учун үлар валюта операциялари билан яқындан боғланған, үларни самаралы амалға оширилиши валюта курслари динамикасыга таъсир үтказади.

⁴ Моисеев С. Р. Международные валютно-кредитные отношения. Учебное пособие – М.: изд. «Дело и Сервис», 2003 г. – С. 74.

Шуни кайд этиш зарурки, бир пайтлар илгор давлаттарнинг миллий кредит нузамири халқаро ҳисоб-китобларда бемалол ишлатилган, хусусан биринчи жаҳон уришига кадар халқаро ҳисоб-китобларда Англияниң фунт стерлинги 80 фойзни ташкил этган. Кейинчалик унинг улуши 40 фойзгача тушиб қолган, АҚШидан долларни кэ 60 фойзгача кўтарилган. Ўтган асрни 70-йилларидан бошлаб халқаро ҳисоб-китобларда ҳисоб валюта бирлиги СДР ва иисбатан давлатлараро ҳисоб-китобларда, айниқса, ЭКЮ ишлатилган, кейинчалик 1999 йилдан бошлаб аста-секин у расмий ва хусусий секторда валюта баҳоси ва валюта тўлови сифатида европа алмаштирилди.⁵ Халқаро савдоидинг ҳозирги ташқи савдо операцияларининг амалиётида асосан АҚШ доллари, евро, Япония йисаси, Швейцария франки ишлатилади. Европа Идисодий ва Валюта Иттифоки тузилиши билан мана 10 йилдан оннек муддатда евро дунёниң иккинчи илгор валюталари каторидан жой олди. Шунга қарамай, дунё бозорида ҳом ашё ва ёқиши-энергия товарларини ҳисоб-китоби анъанавий равинида, АҚШ долларида амалга олирилади.⁶

Банк ишини халқаро амалиётида ишлатилишини ҳисоб-китоблар шаклларини ва уларни механизмини кўриб чикамиз.

Ҳисоб-китобларниң аккредитив шакли – ушбу кесинчuve шартига биноан банк мижозни иштимосига биноан учинчи шахети (аккредитив очилган – бенефициарга) тўловни амалга ошириб беради ёки бенефициар томонидан тақдим килинган харажатни тўзанига розилик ёки хужжатларни сотиб олинига розиликни амалга оширади.⁷ Аккредитив бўйича баянниң мажбуриятни мустақиз ҳисобланди ва томонларниң тижорат шартномаси бўйича хукукий муносабатларига боялик бўлмайди.

Аванс тўловидац кейин экспортёрлар учун аккредитив шаклидағи ҳисоб-китоблар энг мақбул ва манфаатли ҳисобланади, чунки бунда банклар маълум шарт-шароитлар бажарилгандан кейин тўзёвни амалга ошириш мажбуриятини оладилар. Бундан ташқари ҳисоб-китобларниң аккредитив шакли инкассо шаклидаги ҳисоб-китобга иисбатан қўйилаги афзалликларга эга:

– ҳисоб-китоб ўта ишончли ва товарлар учун ўз вактида тўланиши кафолатланган, чунки бу операцияларни банклар бажаради;

⁵ Международные валютно-кредитные и финансовые отношения. Учебник / под ред. Л.Н. Красавиной. М.: Финансы и статистика, 2006 г. с. 141.

⁶ по материалам сайта www.bis.org.

⁷ Унифицированные правила и обычаи для документарных аккредитивов (публикация МТП, 2007 года. UCP № 600).

- түловсуммасини олниши жудате, товарларни ортиб жүнатғандай кейин жұнатылған товар хужжатлари тақдым килинши билан оқталар тезде түлөсии амалға оширеа;

- экспортёр давлаттегі хорижий валютада аккредитив очилғанда импортёрдің вәзіндерін үтказынға розычилғи олинғанда.

Хисоб-китобларни инкассо шакли - бу банк операциясын бўлиб, буни ёрдамида банк мизгизи тоғызырып асосан импортёрга учи номиге ортиб жүнатылған товар ёки кўрсатылған мизмат учун пул маблагини олади ва бу маблагини экспортёрги банкдаги хисоб ракамига үтказиб беради.

Инкассо шаклинда хисоб-китобларда куйидагилар жарён интироқчилар хисобланади:

- ўзини банкни а инкассо операциясини бажарынға тоғызырик беради таңончли юридик ёки жисмоний шахс;
- инкассо операциясини бевосита амалға оширувчи ремитент-банк;
- валюта маблан ини олувчи инкассо банк;
- импортёр-түловчиға хужжатларни тақдым этувчи банк;
- тўловчи.

4-чизмада хужжатли инкассо бўйича хисоб-китоблар механизмини кўриб чиқамиз:

4-чизма

Документар инкассо бўйича хисоб-китоблар гизими⁸

1. Экспортёр импортёр билан товарни сотиш бўйича шартномани хужжатли инкассо шарти ва хисоб-китобни амалға ошириш тартиби билан товарни унга жүнатади. 2. Экспортёр ўзини банкига инкассо

⁸ Международные валютно-кредитные и финансовые отношения. Учебник / под ред. Л.Н. Красавиной. -М.: «Финансы и статистика», 2006 г., с. 143.

тошшириқномаси билан тијорат хужжатларини жүннатади. 3. Экспортёр банки инкассо топицириги ва тијорат хужжатларини тақдим этувчи банкка (ёки импортёр банкыга) жүннатади. 4. Тақдим этувчи банк бу хужжатларни импортёрга тақдим этади. 5. Имортёр инкассо банкни хужжатларини түлаб беради. 6. Инкассо банк ремитент-банкка (ёки экспортёр-банкка) түловши ўтказади. 7. Ремитент-банк ўтказиладиган сұммани экспортёр ҳисобига ўтказади.

Оддий ва хужжатли инкассо фарқланади. Оддий (соф) инкассо тијорат хужжатлари тақдим этилмасдан, молиявий хужжатлар бўйича түловни ундириб олишни англатади; хужжатли (тијорат) инкассода тијорат хужжатлари билан биргалиқда молиявий хужжатларга нисбатан тўлов амалга оширилади. Бунда банкларда хеч қанака хужжатларни тўлаш бўйича мажбурият бўлмайди.

Инкассо шаклидаги ҳисоб-китоблар импорт операцияларини амалга ошириш нисбатан мақсадгага мувоғикдир, чунки бунда ташқи савдо бирлашмаларини ресурсларини жалб килмайди, бундан ташқари уларга нафақат товарларни хужжатларини текширишга балки уни қийматини тўлағуича товарни ўзини ҳам текшириш имконини беради.

Банк пул ўтказиши ўзида битта банкни иккиси чи банкка ўтказиладиган маълум пул маблагни олувчига тўлашини англатади.⁹ Халқаро ҳисоб-китобларда банклар ўзининг мижозларини пул ўтказиш бўйича тошшириқномаларини бажариб келади.

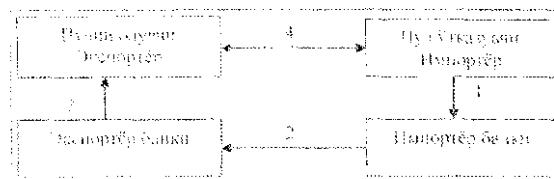
Бу операцияларда: пул ўтказиб берувчи карздор; тошшириқномани қабул қилувчи ўтказиб берувчи банк; ўтказиб бериладиган сұммани амалда мижоз ҳисобига ўтказувчи банк; ўтказиладиган сұммани қабул қилувчи шахс.

Банк пул ўтказиши шаклида инкассо, узил-кесил ҳисоб-китоб шакли, аванс тўлови каби тўловлар амалга оширилади. Бундан ташқари банк ўтказиши ёрдамида бошқа операцияларни кайта ҳисоб-китоблар ҳам амалга оширилади. Банк пул ўтказишлар амалда банк кафолатлари билан уйғунлашиб ҳам кетади. Айникса экспортёrlар банк пул ўтказишларини банк кафолати билан уйғунлашиб кетишини истайдилар, қачонки импортёр томонидан товар тўланмаган тақдирда кафолат ҳисобидан тўловни амалга оширилишини истайдилар.

Банк пул ўтказиши ёрдамида ҳисоб-китобларни нисбатан жуда оддий механизми мавжуд ва у кейинги 5-чизмада кўрсатилади.

⁹ Мовсесян А.Г., Огнивцев С.Б. Международные валютно-кредитные отношения. Учебник. - М.: «Инфра», 2005 г. с. 135.

Банк пул ўтказишлари тизими¹⁰

Импортёр банкка тўлов топширикномаси тақдим этади, ушбу маълумотларга иисбатан импортёр банки тўлов топширикномасини экспортёр банкига йўналтиради. Экспортёр банки топширикномани олиб уни ҳақиқийнгина текширади ва экспортёр хисоб рақамига маблагни ўтказиш операциясини амалга оширади.

Банк пул ўтказишларига иктисадий мазмунин товар ёки хизмат етказиб берилгунга калар аванс тўлови амалга оширилиши ёки уларни импортёр томонидан олингандан кейин амалга оширилишига қараб ўзгаради.

Экспортёр учун, аванс шаклидаги хисоб-китобларни энг манфаатлиси импортёр томонидан тўловни товар ҳали ортиб жўнатилимагунга қадар амалга оширилиши қизиқараладир. Аванс тўлови ҳақиқатда импортёр учун манфәатсиз бўлиб, экспортёри яширип кредитлашни англатади.¹¹ Бундан ташқари аванс пул ўтказишлари импортёр учун экспортёр томонидан шартнома шарти бажарилмаса ва товар етказиб берилмаса, пул йўқотиш риски келиб чиқади. Импортёри бу хисоб-китоб шартига розичиянигина товарни кандай бўлмасин экспортёри етказиб бернишидан манфаатдор эканлигига боғлиқ.

Очиқ хисоблар бўйича хисоб-китоблар импортёри экспортёрга товарни олгандан кейин мунтазам тўловини ўзида акс эттиради. Халқаро хисоб-китобларни ушбу шакли очик хисобларни кредитлашибилан боғланган. Очик хисоблар бўйича қарздорликни қоплаш хисоб-китоби тартиби ҳамкорлар ўртасида маълум келишувга асосан кўзда тутилади. Одатда тўловлар белгиланган муддатлардан кейин амалга оширилади (товарлар ортиб жўнатилгандан кейин, ойни ўртаси ёки

¹⁰ Международные валютно-кредитные и финансовые отношения. Учебник / под ред. Л.Н. Красавиной. -М.: «Финансы и статистика», 2006 г. с. 144.

¹¹ Монсеев С. Р. Международные валютно-кредитные отношения. Учебное пособие. -М.: изд. «Дело и Сервис», 2003 г. с. 74.

охирида). Ушбу ҳисоб-китоблар шаклини ўзига хослиги, товарларни ҳаракати пул ҳаракатини узиб кетиштирадир.

Очиқ ҳисоблар бўйича ҳисоб-китоблар импортёр учун ўта манфатлидир, чунки у олинган товарларни баҳосини кейинчалик тўлаб беради, берилган товар кредитлар учун алоҳида фоиз тўланмайди: етказиб берилмаган ёки қабул килинмаган товарларга тўлов риски умуман бўлмайди. Экспортёрлар учун ҳисоб-китобларни бу шакли уччалик манфаатли эмас, чунки тўловни ўз вақтида амалга оширилишига ишончли кафолат йўқ, уни капиталини айланиши секинлашади, гоҳида банк кредити олишга ҳам тўғри келиб колиши мумкин.

Дунё амалиётида векселлар, чеклар ва банк карталари ишлатилиши билан ҳисоб-китоблар ҳам қўлланилади. Ўтказили векселлари, одатда, экспортёр томонидан импортёрларга нисбатан қўлланилади. Шакллари, реквизитлари, тақдим қилиш шарти ва ҳаражатни тўланиши 1930 йилда Женевада вексель бўйича қабул қилинган конвенция қонунчилигига асосланади.

Халқаро ҳисоб-китобларда, щунишдек, чеклар ҳам ишлатилади. Агар тўлов чек ёрдамида амалга ошириладиган бўлса, ё карздор (харидор) мустакил равишда чек (мижоз чеки) тақдим қиласи ёки унга банк чеки ёзиш топширигини беради. Чекни шакли ва реквизитлари миллий ва халқаро (1931 йилдаги Чек конвенцияси) қонунчилик билан тартибга солинади. Халқаро ҳисоб-китобларни нотовар ҳолатдаги тўловларда воситаси сифатида йўл чеклари ишлатилади – уни эгасига ўнда ёзилган миқдордаги валютани тўлаш пул мажбуриятини олади. Евро чеклар – банклар томонидан ҳеч кандай бадалсиз ёзиб берилади, «Евро чек» келишуви иштирокчилари хоҳлаган давлатда тўлаб беришади.

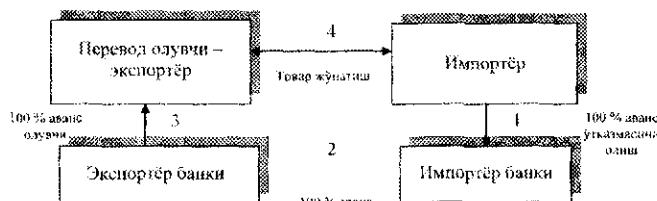
Халқаро ҳисоб-китоблар тизимида пластик карточкалар маҳсус ўринни эгаллаб келмоқда. Пластик карточкалардан American Express, Diner Club, Visa и бошқа тиндагилари иктисади ривожланган давлатлар тўлов айланмасида, айниқса, савдо ва хизмат соҳасида кенг ишлатилади.

Халқаро ҳисоб-китобларни асосий шакллари классификациясига этибор қаратсан, улар хўжалик субъектларини ўзаро муносабатлари соҳасини мураккаблига қараб, контрагентларнинг манфаатига, халқаро савдодағи рискларнинг даражасига қараб у ёки бу шакли улуши ўзгариб келмоқда. Халқаро молиявий ва иктисадий инкиroz шароитида экспорт ва импорт шартномалариning асосий шакли ҳисобланган аккредитив туридаги халқаро ҳисоб-китобларни роли ошиб бормоқда.

Агар бизнинг ишлаб чиқарувчи корхонамиз 100 % аванс тўлови билан хом ашёни импорт қилишга шартномада келишган бўлса, хорижий ҳамкор билан ҳисоб-китоблар қуидаги тартибда амалга оширилади.

6-чизма

Импорт шартномаси бўйича 100 % аванс тўлови ҳисоб-китоблари қуидаги қўрининишда амалга оширилади¹²

Бизнинг корхона хизмат қўрсатадиган банкига хом ашё ва материалилар учун 100 % аванс тўлови тўлди учун тўлов топширикномасини тақдим этади, ўз навбатида, банк уни текшириб, маълумотлар асосида экспортёр банкига тўлов топширикномасини жўнатади.

Шуни кайд этини лозимки, импортёр корхона томонидан аванс тўловини ўтказилиши, экспортёр томонидан шартнома шарти бўйича ва товар етказиб берилмаса, пулни йўқотиш рискини келтириб чиқаради.

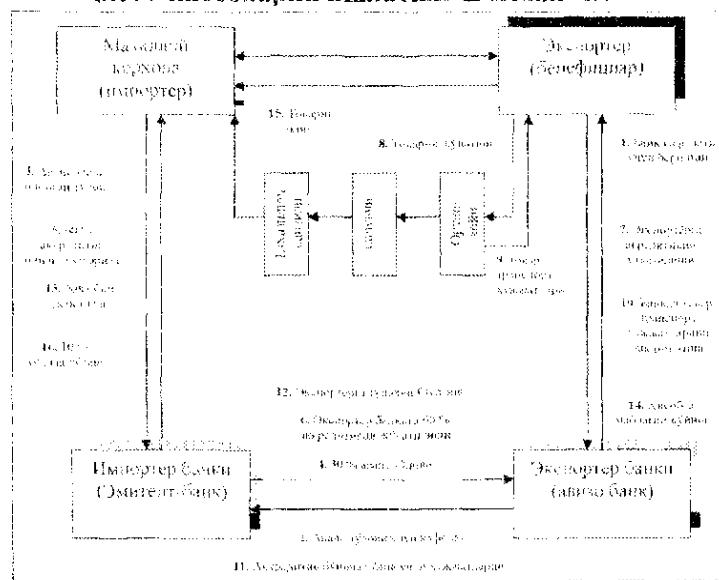
Шунинг учун ҳам ўзбек корхоналарида кимматбаҳо асбоб-ускуналар ёки технологик линияларни импорт қилишда аванс шаклидаги тўлов шартномани 10–30 % қисмини ташкил этади, шунда ҳам таъминотчидан аванс тўлови учун банк кафолатини таълаб этиш мақсадга мувофиқdir.

Технологик асбоб-ускуналарни импорт қилишда бизнинг корхоналаримиз қуидаги ҳисоб-китоб механизмини ишлатиши мумкин:

- экспортёр банки шартнома юридик кучга киргандан бошлаб 5 банк куни ичida сотувчи томонидан товар жўнатилмаган тақдирда шартнома суммасидан 30 фойз микдорда SWIFT йўли билан тўланган аванс тўловини қайтариш тўғрисида банк кафолатини беради;
- бизнинг импортёр банк кафолатини олгандан кейин 5 банк куни ичida сотувчини ҳисоб рақамига шартнома суммасини 30 % микдоридаги маблагни аванс тўлови сифатида бевосита банк переводи сифатида тўлаб беради;

¹² Составлено автором на основе типичного импортного контракта с использованием авансовой формы расчетов.

Импорт шартномаси бўйича комбинациялашган хисоб-китобларни ишлатилиши механизми¹³

Импорт шартномаси бўйича комбинациялашган хисоб-китоб катор афзаликларга эга:

Хоҳдаган индивидуал импорт келиншувлари учун тўғри келади, иккى контрагент манфаатларини инобатта олинади;

¹³ Составлено автором на основе типичного импортного контракта с использованием комбинированных расчетов.

Халкар о савдода юзага келадиган рискларни камайтиради;
Хисоб-китоблар ишончли ва товарларни ўз вактида тўланиши кафолатланган.

Ўзбекистон Республикасида тайёр маҳсулотни экспорт шартномаси бўйича хисоб-китоблар механизми Россия Федерациясидаги тартибдан бир оз фарқланади.

Ҳаммадан аввал маҳаллий ишлаб чиқарувчи хизмат қўрсатгаётган ваколатли банкида тузилган экспорт шартномасини рўйхатдан ўтказиш лозим. Экспорт шартномасини тижорат банкида рўйхатдан ўтказиш тўғрисидаги Марказий Банкнинг Йўриқномаси 2000 йил 19 августда қабул қилинган.

Ушбу тартибга асосан банк муассасалари экспорт шартномаларини учетга олаётганда куйидагиларни текшириши лозим:

- хорижий валютада аниқланган баҳосини;
- хорижий валютада тузилган шартномани умумий суммасини;
- товарни стказиб беришни шарт-шароити ва муддатларини;
- хисоб-китоб шакли, шарти ва товар учун тўлов муддатини;
- ўз мажбуриятини бажармаганда томонларнинг жавобгарлиги.

Экспорт контракти тижорат банкида рўйхатга олинганда унга идентификацион ракам берилади ва божхона идорасида ташки савдо операцияларининг ягона электрон тизимига киритилади.

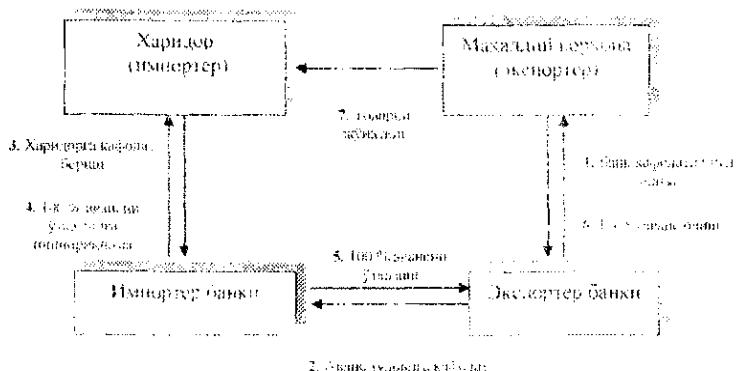
Экспортшартномаси ҳам импортшартномаси сингари конунчиликда белгиланган тартибга мувофиқ хисоб-китобни хоҳлаган шактида:

- аванс тўлови ёки очик хисоб шаклида;
- хужжатли аккредитив;
- хужжатли инкассо шаклида бўлиши мумкин.

Ўзбекистон Республикасида асосий экспорт товарлари корзинасини хом аниқ товарлари ва унчалик катта бўлмаган қисми тайёр маҳсулотлар бўлганилиги учун маҳаллий корхоналарни хисоб-китобларида куйидаги механизм амалиёти таркиб топган: экспорт шартномасини тўла суммасига хужжатли аккредитив очиш ёки банк кафолатига нисбатан аванс тўлови шаклида хисоб-китоблар ҳамда экспорт шартномалари суммасини қоплаш учун суғурта қопламасини ишлатилиши.

Агар экспорт шартномасида 100 % аванс тўлови кўзда тутилган бўлса, экспортёр корхона товарни жўнатмаслик рискини ёниш учун тўловни қайтаришни таъминлашга банк кафолатини тақдим этиши зарур, бу холатда хорижий ҳамкор билан хисоб-китоб тизими қуйидагича бўлади:

Экспорт шартномасы бўйича 100 % аванс тўлови куринишидаги хисоб-китоблар¹⁴

100 % банк кафолати билан аванс тўлови шаклидаги хисоб-китоблар механизмини ишлатишни харидорга риския камайтиради, вахолатни, бизнинг мислий корхонага кафолат берилнишида кўшимча харажат келиб чиқади.

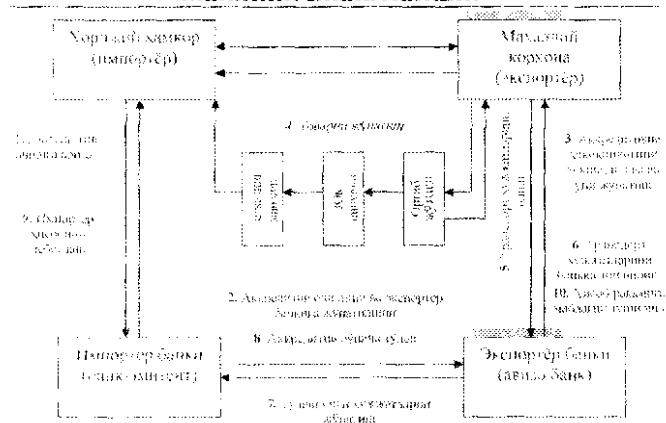
Кейинги нийтда экспорт операцияларида хисоб-китобларнинг аккредитив шакли кенг тарқалиб кетди. Экспорт шартномаларида аккредитив хисоб-китоб шаклини кўлданishi экспортёр-корхонга учун кўшимчанинига кўйидаги рискларни камайтиради:

- ишњаб чиқарини ва шартномани бажарини;
- харидорни тўловга кобизиятсизлик рискини;
- сиёсий рискини (харидор давлатидаги сиёсий зоннаг шартнома шартини бажарилашнага йўл кўймаслиги);
- харидор давлатида конунчиликни ўзгаришни экибатида маълум вилояга ёки маълум давлатга тўловни амалга оширию бўлмаслиг.

Хисоб-китобларни аккредитив шаклини ишлатиш механизми оддий бағк переводига тисбатсан оддатда жуда мураккаб хисобланади. Бизнинг маҳаллий экспорт корхоналар учун ушбу хисоб-китобларни ишлатиш механизми куйидагича амалга оширилади.

¹⁴ Составлено автором на основе типичного экспортного контракта с использованием авансовой формы расчетов.

Экспорт шартномалари бүйнча ҳисоб-китобларнинг аккредитив шаклини ишлатилиши¹⁵

Сүзсиз равища шунун қайд этиш лозимки ҳисоб-китобларнинг аккредитив шакли харакат ҳисоб-китобларнинг ичида энг ишончлиси хисобланади, импортёри ва экспортёри рискларини энг паст минимумга камайтириб беради.

Аммо шунун инобагта олиш зарурки барча турлари хужжатли аккредитивлар ишончларини бүлини билан бир каторда түловини аманга оширувчи аризанинг анча-мунча кимматтага тунаиди, яъни банкларни хизмат тарифи бошқа шаклдаги түлов турларига караганда анчагина юкоридир.

Банклараро ҳисоб-китобларни ташкил қилинган тамойиллари

Банклараро корреспондентлик муносабатлари жараёнида ҳисоб-китобларнинг асосий талаби етарли даражада тезлиги ва түловларни мақсадтаслилги, юкори ишончлеслилги, хавфсизлеслилги, иқтисодий жихатдан самараани эканлилги, фойдаланувчиларни эхтиёжига мувоффик кенг шаклдалилги билан ажрашиб туради.

Банклараро ҳисоб-китобларни ташкил килишда накд шулусиз ҳисоб-китобларни ташкил этишдаги асосий тамойиллар ҳал қилювчи доира-да ишлайди.

Бош тамойил – банклар томонидан ўзининг ликвидингини етар-

¹⁵ Составлено автором на основе типичного экспортного контракта с использованием аккредитивной формы расчетов.

ли даражада ушлаб туриш тамойилидир, яъни бошқа банклар билан, айниекса, міжозлар тұлови бүйінча тұлғы міңдерда, узлуксиз равишда хисоб-китобларни амалға ошириш тамойили хам кетті ахамиятни қасб этади.

Банклараро хисоб-китобларни тұғри амалға оширилгандылығы устидан назоратни амалға ошириш тамойили хам кетті ахамиятни қасб этади.

Россия Банки банклараро ва умумхұжайлык хисоб-китобларини ташкил қылышда хал қиувлы ролни ўйнайды.

Бирніңчидан, конунчилікка мувоғиқ Россия Банки методология марказ ҳамда ушбу соҳада назорат органды бўлиб хисобланади.

Иеккінчидан, Россия Банки – ўзининг РКЦ муассасаси орқали маблагларни ўтказиш тизими ёрдамида умумий асосда банклараро хисоб-китобларни ташкил қиласди ва бошкарди.

Үчинчидан, у РКЦда очилган хисоблар бүйінча мабланларни клиринг бүйінча ўтказиш билан охириг хисоб-китобларни амалға оширади.

Тұрттынчидан, Россия Банки тижорат банкларини ликвидлігіні таъминлаш учун кредитлар бериш йўли билан хисоб-китобларни тугатиш бүйінча хизматлар кўрсатади.

Бешинчидан, янги ҳалқаро амалиётта мувоғиқ у тұлов тизими устидан кузатишини амалға ошириб уни ривожлантириб боради, чунки Россия Банки банклараро хисоб-китоблар хизмат бозорида бош оператор хисобланади.

Дунё амалиёттіда белгиланған тартибга биноан кредит муассасалари ликвидлікни бошқариш ва реал вакт режимінде ялғы хисоб-китоблар тизимини күллаш максадида (РВРЯХКТ) марказий банқда факт битта хисоб очиш қабул қилинган. Худди шундай тартиб Россия давлатидага хам татбик этилган.

РВРЯХКТ ишлатылишини мажбурий шарты куйидагилар хисобланади:

1) марказий банқда битте хисобнинг, албаттa, мавжуд бўлиши ва унда мажбурий ва ихтиёрӣ захираларни сакланиши;

2) ягона формат ва стандартлар, ягона дастур билан таъминланганлиги;

3) информацияларни обработка қилиш учун захира марказини тузилиши.

2007 йилни 1 январ ҳолатига Россия Банки РКЦеи интироқчилари бўлиб, 923 та Россия Банки муассасалари, 1189 та кредит муассасалари, 3 281 та уларци филиаллари, шундан мингдан ортиқ Россия Сбербанки филиаллари ташкил этган.

VIII БОБ. ИСЛОМ ДАВЛАТЛАРИДА БАНК ТИЗИМИ ВА УЛАРНИНГ ЎЗИГА ХОС ЖИХАТЛАРИ

Ислом банклари ва уларнинг иқтисодиётни молиялаштиришида Ғарб банкларига нисбатан ўзига хос афзалликлари

Ислом молиясининг бош ўзига хос хусусияти судхўрлик фоизидан воз кечишdir, барча ғарб молия тизими умум кабул қилинган фоизларга асосланган. Бу, албатта, тижорат карзларини умум хайрсоҳоватга берилаётгандигини англатмайди. Капитал эгасини озгина ҳак олиши олдиндан белгиланган суммани тўлаш шаклини олмаслиги керак, агар у фониз олса, ана шундай ҳолат содир бўлади. Ислом эътиқоди месъёрларига асосан одиллик ва ҳакконийлик шундаки, бойликнинг манбай, энг аввало, банданинг меҳнати ва эгасининг ишбильармонлик ҳаракати ҳамда қолган мерос ёки тақвадорлик бўлиши мумкин. Бундан ташқари фойда қилинган риск учун олинган хайринъом хисобланади, бу барча ўзини билган корхонани ҳаракати кетидан келадиган натижага сингари.

Ислом иктисоҷиллари судхўрлик фоизини тақиқлаш учун ҳар хил асосланган рационал далиллар келтиради, яъни фоиз ундириш усули билан ўзга инсонни эксплуатация қилишга имкон берилади ва банк тизмида эса иктисодий инқирозларни келиб чиқишига сабаб бўлади. Охири оқибатда судхўрлик фоизидан воз кечиш ислом динида васият қилинган чакирикдир. Мусулмон кишининг хаёт соҳалари, шу жумладан, молиявий фаолияти ҳам муқаддас Қуръони Каримда кайд этилган ҳамда шариатни йигма ҳуқуқий ва диний оятларида кайд этилган.

Муқаддас Қуръони Каримнинг асосий тушунчаси шуни тарғиб этадиги, ҳар қандай мусулмон бандаси ўзининг молиявий амалиётида «риба» ва «гаарар»дан кочиши керак. «Риба» (сўзининг таржимаси бой, ортиқчалик) – капитални хоҳлаган шаклда карзга берибми ёки савдо келинуву биланми тўғри деб бўлмайдиган ва асосиз кўпайтириши аинглатади. Бу ҳам худди «гаарар» сингари жуда оғир гуноҳлар, чунки рискин билатуриб, ҳар хил тасодифлардан коча олмаслигини ҳис килиб келишувдан фойдаланишдир. Кўнгина ислом олимлари «риба» тушунчаси нафақат юкори судхўрликни англатади дейди, балки бошқа хоҳлаган судхўрлик фоизларини ҳам бу тушунчага қўшишади, ўз вақтида «гаарар»ни аниқлаганда ҳам барча спекулатив операцияларни уни таркибига олиб боришади.

Мусулмон бандаси хеч қачон унутмаслиги керак-ки, фақат Оллохина мулкдордир, барча ер юзидағи неъматлар унинг инъомидир. Инсонга ишониб топширилған ишлаб чикариш ресурслари, бутун жамият әхтиёжини қондириш йўлида ишламоги лозим. Шариат меъёрларига асосан, қайсиdir бир ишга ёки фаолиятга сарфланмаган пулдан хайр-эҳсон солиги олиниб, фақирлар ва камбагалларга сарфланиши керак. Агар инсонни ўзи топган пулини оборотга кўйинига нокодир бўлса, уни бошқа корхона фаолиятига тикиб, унинг даромадидан улушини олиши зарур. Бизга маълумки, Мухаммад пайгамбаримиз (расулулоҳ саллалоҳу алайҳи вассаллам) жуда омади савдогар бўлганлар, уларнинг савдо операцияларига жуда бой, бева Хадича онамиз ўз маблағларини тикканлар ва охир оқибатда пайгамбаримизнинг марҳамига тушигандар. Бир ярим минг йил аввали, ислом дини яратилган вақтдаги молиявий операциялар ҳомлари ҳозир ҳам давом этмоқда ва ўша тартиб қондалари асосланган. Шунинг учун ҳам Манамадаги, Куала-Лумпурдаги ва Лондон ситидаги хозирги замон Ислом банклари барча молиявий хизмат турларини азалий тамоийларга амал қилиб кўрсатиб келмоқда.

Инвестицион ҳисоб

Ислом банклари фойз ўринига омонатчига корхонанинг даромадига иштирок этиш хукукини таклиф қисиши мумкин, албатта, бу ерда битта жуда қаттиқ ва мукаррар шарт ишлари сурилади, яъни агар омонатчи нул кўйиган корхона фойда ўринига зиёни кўрса, ўна кўрилган зиёни ҳам омонатни бўлганиши шарт.

Ислом банклари мижозлар учун учта типдаги ҳисоб ракамларини очишади.

Биринчиси, бу **жорий ҳисоб раками**, унинг шарт-шароитлари гарбий банкларида шунаксанги турда очиладиган ҳисоб раками шарт-шароитларидан умуман фарқ кильмайди.

Иккинчи турдаги ҳисоб – бу жамғарма омонат раками. Бу ҳисобнинг эгаси фойдага иштирок этиш хукукига эга эмас, аммо банк маъмурияти омонатчиларни жалб этиш максадида, банкнинг фойдаланилик даражасидан кезиб чиқиб, уларга ўз ихтиёри билан мукофот берини мумкин. Йигилиб бориладиган жамғарма омонати муддатли ҳисобланмайди, аммо унинг номинал миндори кафолатланади. Йигилиб бориладиган омонатдан тушигандар Ислом банклари

ри кам рискта оған бўлган операциялар учун тикишга ҳаракат килишади, одагда савдо келишувларини молиялаштиришига ишлатишади.

Ва ниҳоят, учничи – инвестицион турдаги ҳисоб. Унинг эгаси башк билан уни олган фойда ва зиёнини бўлишини дукунга эга бўлади. Омонатчилар ўзининг омонати бўйича даромад олишади, тартибга кўра одатдаги башклар сингари тўланацмаган фоизига тенгланади. Аммо бунда даромад жафозаланмайди. Бундан ташкири сарфланган капитални ўзи ҳам жафозаланмайди, чунки банк зиёни инвестицион омонат маблангидан ҳисобидан коплайди. Агар банк мижозни маблагни моҳирона бошқара олмаган ҳолатида йўқотин юзага келган бўлса, унда суд орқаги копланни талаб қиласа бўлади.

Шундай қилиб, ислом таълимоти билан нул ресурсларины сафарбар қилиш, шу жумладан, банклар учун ҳам удушибай молиялаштириш ҳисобланади, яъни сармоядорни акционер капиталга иштирок ҳисобидан маблағлар жалб этилади. Капиталини ўсиши ёки кўпийини пул айланishi соҳасида содир бўлиши мумкин эмас, уни асосида товарлар ва хизматлари реал таасиукли бўлган келишувлар ётиши керак. Нул ўз-ўзидан янги шундун туганини мумкин эмас, шунинг учун ҳам капитални ишлаб чиқариш мақсадидан ишлатилиши зарур.

Кўнгина иктиносичилар шуни кайд этишади, улуш -- бай молиялантиришида анча-мунича афзаликклар яшириниб ётибди. Ёарб иктиносидиёнида сеуда фоизининг микдори, ўз навбатида, Марказий банкни ҳисоб (қайта молиялаштириш) ставкасини белгиланишига боғлиқ, аммо реал секторни ривожлантириш учун шарт-шароит амрига ҳам бўйсунади. Ислом молия тизимида омонатлар бўйича даромад олиш ёки олмаслик, банк томонидан омонатчини капитали кўйилган компанияни акциясини фойда олиш ёки олмаслигини боғлиқдир. Шундай қилиб, реал секторни ривожланиш динамикаси инвестицион муҳитни ёқимтой бўлишлигини рағбатлантиради ва молиявий ресурсларни иктиносидиётин яна ҳам кўнроқ натижага берадиган тармоқлари фойласига самарағи кайта тақсимланишини таъминлайди.

90-йилларда Хатикаро Валюта Фондининг (ХВФ) ижрои директори бўлиб ишлаган покистонлик Аббос Мирахорнинг фикрига қараганда, ислом модели бўйича молиялаштиришини ҳаётга тўлиқ татбиқ этиш реал секторни банк капитали маҷфаатига боғлиқлик ҳалатиши тугатиш имконини беради. «Пул активлари реал секторни инвестицион имкониятларига жавоб сифатида шакланади, шуни учун фақатгина реал сектор молия секторида даромад ставкасини аниқлайди, лекин уни теска-

рисини эмас», – деб ҳисоблайди жаноб Аббос Мирахор. Щундай килиб, банклар реал иқтисодиётни ривожтаниш даражасини белгиламайди, бағыттың ишлаб чыкарун сектори ўзи учун кулай ва маъқул инвестицион мухитин яратып бошлади.

Мижозларни қизиқтириш

Ислом тизимида қўлгина истиқболи бор лойиҳалар, қайсики, одатдаги банклар томонидан гаров мулки йўклиги учун четга суріб қўйиладиган лойиҳалар Ислом банкларидан фойдага шериклик асосида молиялаштиришни олиш мумкин. Аммо реал ҳолатда кичик ва ўрта бизнес тадбиркорлари араб давлатларида улар ялши ички маҳсулотини (ЯИМ) асосий қисмини яратишига ва банкларни мижоз базасини жуда катта қисмини ташкил этишига қарамай, кредит олишда маълум кийинчиликларини енгизига тўғти келади. Бу асосан фойданни бўлишда мураккаблик мавжудиги ва лойиҳани баҳолашда меҳнати кўн механизми ўрнатилганлиги билан боғлиқидир.

Ислом банкири қарз бериш тўғрисида карорни татбиқ қилиш учун таклиф қилинган лойиҳани келажак истиқболини ўрганиш, ҳамда мижозни ишчаник сифатидан келиб чиқиб ҳал қиласди. Жуда кўн ҳолатларда ундан гаров учун мол-мулк талиб этилмайди. Бу мижоз тарафдан ва банк маъмурияти томондан хийла-найранг ишлатиш хавфхатарини келтириб чыкариши мумкин. Фойдага иштирок этиши операцияларида мижоз ҳисоботларни қалбакилаптиришларга уриниши ва лойиҳани реал даромадини банкдан яшириши мумкин. **Мурабаха** (қарзни кечиктирилган суммасини тўлаш ва «хизмат ҳаки учун» устами тўлаш) тизими бўйича савдо операцияларини молиялаштиришда, мижоз тўловларни вактида тўламай, нафс балосига берилшиб кетиб молу-дуиё ортириши мумкин.

Шунга ўхшаш рискларни келиб чиқмаслиги учун Гарб банклари амалиётida қўлланиладиган процедурага ўхшаган маҳсус усууллар қўлланилади, бунаканги мансабни сунистельмол қилиншардан Ислом банклари ҳам холи эмас. Фирибгарларга карши курашишни бош усули – мижоз-корхонанинни барча операцияларини астойдил аудит қилиш ҳисобланади. Ислом банки раҳбариятининг бирон-бир аъзоси банк томонидан молиялаштираётган корхонани ҳисоботида кўрсатган зиённи танҳо ўзи тан олиш хуқукига эга эмас. Бунинг учун банк бошкарувининг барча аъзолари коллегиал карор кабул қилиши

керак. Агар лойиха мүлжалланган фойда даражасига етмаса, махсус әркин құмитга корхона балансини чуқур ўрганади. Агар мабодо даромад яшириңгандык аникланса, унда мижоз етмайдыган суммани мажбурый равища тұлайди. Банк яна акционерлик хукуқидан фойдаланыб, инсофсиз корхона менеджерини алмастырыши мүмкін. Жуда оғир ҳолаттар юзага келса банк ўз маблағини чакириб олиши мүмкін ва тартиббузар корхонани «қора рұйхатта» құшиб құяды. Тұловни қайтариш мүддати құзилип кетса, ушбу иш судга берилади, у мижозга зарур суммани ва дастлабки шартномада қайд этилған жаримани тұлаттирац.

Ислом тизимиңде, ички қарз хисобидан давлат харожаттарини молиялаشتыришда, жуда оғир муаммолар юзага келди, чунки фоизли облигацияларни чиқариш мүмкін эмас. Мисол учун, Эронда давлат карзини молиялаشتыришда, банк тизими фоизсиз фаолият күрсатынша үтгандан кейин ҳам кредит хисобидан амалға оширилмоқда. Бунда, Марказий банк мыллік тијкорат банкларига қайд этилған фонд ставкасы асосида ресурспен берилеши деңгээлде оширилмоқда. Тијкорат банклари эса, ўз навбатида, имтиёзли шартлар билан давлат сектори корхоналарига қарз бермоқда.

Президент Хотами Девони иқтисодий ислоҳотларни амалға оширишга кириштаппанаң кейин вазият ўзгарди. 1995 йили Эрон давлати махсус Ислом облигациясини сотувға чиқарди, унда собик давлат корхоналарини акциялари режалаشتырылған приватизация жараённанда облигацияларға алмашинылды. Сафарбар этилған заём маблағлары уларни ислоҳ килишга ва модернизация қилишга йұналтирилди, облигацияларнинг даромадилиги компанияларни фойдаасидан келиб чиқиб аникланди ва фойда давлат заёмини таъминлаш фондига құшилди. Облигация чиқаришда Малайзия тажрибасидан фойдаланилди, чунки худди шунға үшаш қымматли қоғозлар бундан олдинроқ уларда найдо бўлган эди.

Жозибадорлик ғояси

Ислом банклари учун лойиханы молиялаشتыришга улуши билан иштирок этиши назарияси жуда ҳам мақбул турдаги операция бўлишигига қарамай, ҳақиқатда Ислом банкларининг активлар портфелини катта қисми қисқа муддатли савдо келишувларини молиялаشتыришга тұғри келади, кайсики банклар хизмат күрсатыш устамалари (мурабаха) хисобидан фойда олади. Банк ресурсларини қисқа муддатли активлар-

га түлпанишнинг номақбуллиги шундаки, у узок муддатни иктисадий ривожлашишга етарли даражада рагбатлантирмайди.

Бахрайн Faisal Islamic Bank Президенти Сайд Юсефнинг фикрига қараганда, Ислом банклари даги бу холатнинг асосий сабаби иккичамчи молия бозорининг етарли даражада ривожланмагашлигини ургу бериб кўрсагади. Унинг сўзларига қарагандა, кейинги йилларда Ислом акция бозорининг фаол ўсиши, Ислом инвестицион фондлари нинг кизгин ривожланиши ва янги молиявий усувларни пайдо бўлиши ўзгаришларга замин яратмоқда.

Хозир Ислом банклари киска муддатли 5-6 фойз ларомад берадиган усувлар таклиф килемоқда. «Биз «квант сакраши» каби ўзгаришларни амалга оширишига ҳаракат қилмоқдамиз. Лойиха молиялаштирилиши соҳасида ва капиталини даромадлилик даражасини ўн беш, ўнгирма ва хаттоқи ўттиз фойзга етказиб, ўрта ва узок муддатли кредитглашга ўтмоқдамиз», деб ҳисоблайди таникли молиячи Маджид ал-Рефай, у First Investment Bank of Bahrain асосчиси, хозирда Quantum Financial Advisor Халқаро Ислом инвестицион компаниясининг раҳбари.

Кўнгина мутахассисларниң фикрига қараганда, Ислом банклари тажрибасидан келиб чиқиб. Фарб молия тизими ўзига муҳим даре ва сабоқ олмоғи даркор: банк жамиятининг манфаатлар нағонияти реал секторни томонидан бўгувчи куролга айланмаслиги, лойихани молиялаштиришин тўғрисидаги қарор чайқовчилик синхари юкори фойда оламан деб завқланини хаёлига бормасдан, лойихани ўзини келгусидаги фойдалилигини инобатга олиб, жавобгарлик нуктаи назардан баҳолаш билан қарор қабул қилиниши керак. Фарб ишбилармон доирасининг обрўли органи ҳисобланган – Economist журналиси Ислом молия операцияларидан бири мушарак (банкин корхонанинг фойдаси ва зиёнида иштирок этиши) тўғрисида қўйидағиларни ёзган эди: «Фарбда баъзи бир одамлар бу гояни эътиборга молик деб карайдилар. Бунда кимдаким пул берадиган бўлса, унга жуда кучли рагбат беради, чунки учининг тиккан пули ёрдамида шундай бир сезиларли нарса яратилаётганини амин бўлади. Мини афсуски. Фарб банклари, 70-80-йиллар давомида инвестициялар тўғрисида катор қарорлар қабул қилган бўлсанларда, бунақангачи рагбатни натижаларини хис қўлмаганлар. Албатта, мушаракда барча пулдан фойдаланувчилар ўргасида жавобгарчиларни бўлиниши ҳам қайд этилади».

Пайтамбаримизнинг чакириклари

Шариатнинг «Тикорат» мебъерлари илохият томонидан ўйлаб топилмаган. Қуръони Карим нозимига қаъдар ишбилармонарниңг ахлюк ва одобга тўғри келадиган фаолият тартиблари шариат мебъерларидан кодекслаштирилган. Тўғри, ҳаттоқи бугунги кунда ҳам Якин Шаркнинг ҳамма молиявий таркиби ҳам шариат мебъерларига тўлиқ таяниб иш тутмайди. Саудия Арабистони ва Кувайтлаги Қирол оиласи ўзининг капиталини Гарб молия бозорига жойлаштирганлар, ёки йирик араб молия-саноат гурухлари гарбона бизнес юритиш усулинидан фойдаланиб келишмоқда. Ислом давлатларида гарбона тирадаги молиявий муассасалар ўтган асрнинг охириларида, асосан Европа метрополиясининг йирик баик бўлимлари кўринишидан найдо бўлганлар. Лекин уларнинг фаолияти асосан хорижий компанияларни экспорт-импорт операциялари билан чегаралангандан холос. Махадлӣ савдо ҳамжамияти миллийлик ва диний тафовутлардан келиб чикиб Гарб банклари хизматларидац фойдаланиммаган.

Иқтисоднётда модернизация жараёнини амалга оширилиши мусулмон ишбилармонарниңг ҳисоб-китобларни амалга ошириш учун банкларда жорий ҳисоб ракамларини очишта мажбур бўлганлар, аммо уларнинг кўплари ханузигача, одатдагидек, депозит фойзлари ва кредит олишдан воз келиб келмоқда. Шунинг учун ўтган асрнинг 40-йилларини охиридан бошлаб катор ислом иқтисодчилари сеуда фойзидан қочадиган «ислом капитализмининг» молиявий моделлари назарияси ни ишлаб чиқинини бошлиб юборганлар.

Ислом банк иши фаолиятини бошланишини аниқ даври ўтган асрни 60-йиллари бошлиларига тўғри келади. **Биринчи Ислом Жамгарма Банки Миср давлатида 1963 йили ташкил топган**, лекин унинг фаолияти узок чўзилмаган.

1970-йилларга келиб. Ислом молиявий институтларини яратиш бўйича амалий ишлар жонланиб кетган. 1974 йилда Ислом давлатлари ташкилоти шариат мебъерлари асосида иқтисодий ва социал дастурларни молиялаштириш учун давлатлараро Ислом Ривожлантириш Банкини тузиш тўғрисида карор кабул қилдишлар. **1975 йилда Dubai Islamic Commercial Bank** тузилди. Ислом банкларини шаклланиш босқичида асосий шахслардан бири бўлган, Саудия Арабистони қирол оиласидан шахзода Мухаммад Фасал, хозирда Finance/DarAl Mal гурухининг бошлиғи, шунингдек, шайх Салех Камел, хозирда Aibaraca гурухининг

бошлиғи. 1977 йили Миср ва Суданда Faisal номи билан иккита банк турархини очишиди. 1979 йили Бахрайнда биринчи маротаба Ислом Банки ташкил этилди.

Ислом банкларини юзага келишига психологик асос бўлган, Яқин Шарқ кеңг аҳолиси ўртасида анъанавий исломга ихлосмандларнинг кучайиши оқибатида, «Исломнинг туғилиши» жараёни – унинг энг юқори фазаси Эронда имом Хумайнин томонидан амалга оширилган революция оқибатида содир бўлди. Ислом банкларини реал ривожланишига асос бўлган яна бир ҳолат, 1973 йилда содир бўлган нефть инқирози хисобланади, бунинг оқибатида Яқин Шарқда нефтнинг пархи жуда кескин ошиб кетди ва натижада нефтдолларларини оқими уфуриб ислом давлатларига кириб келди.

Мусулмон дини ихлосмандлари сонидан мижоз маблағлари оқимининг кескин кўлпайиши Ислом банклари пассивларини ошириб юборди, лекин Ислом капитал бозорини бошлангич даврдаги ривожланиш аҳволи уларни тўлиқ сафарбар килишининг иложи йўқ эди. Ислом банкларида 80-йилларнинг бош мақсади пассив операцияларда тажриба тўплаш, молиялаштириш ва инвестиция усулларини стандартлаштиришдан иборат эди.

80-йилларнинг бошида Жануби-Шарқий Осиёда Ислом банк иши фаол ривожланди. 1963 йилда Малайзияда хайрия фонди тузилди, улар Маккага хаж қилишга жазм этган мусулмонларни жамнамаларини сафарбар этишиди. Буниш натижаси асосида бирдан-бир йирик «Tabung Најі» номли Ислом инвестицион фонди юзага келди. Малайзияда Ислом банк тизимини жўшкни ривожланиши 1983 йилдан кейин кўпчилик мусулмоқ кишиларининг ҳаёт даражасини кўтариш сиёсати доирасида бошланди. Бу сиёсат айнан иқтисодий сиёсатдан ташкари ички сиёсий сабаблари хам бор эди, яъни Малайзия аҳолисини 75 фоизи мусулмонлар бўлишига карамай, хусусий сектор капиталининг катта кисмини этник хитойликлар назорат қилишади. Махатира Моҳаммад Ҳукумати унчалик муваффакиятли бўлмасада, Яқин Шарқ Ислом капиталинин мамлакатига жалб қилиб, Куала-Лумпур шаҳрини Жануби-Шарқий Осиёда Ислом молия марказига айлантириши учун ҳаракат килмоқда.

Кейинги ўй йиллиқида Ислом банклари учун пассив операциялар борасида инновацион ва тез ривожланиш вакти бўлди. Олдингидек мижоз базаси ўсиб бормоқда, лекин ҳозирги омонатчилар нафакат диний нуқтаи назардан уларнинг сармоялари тўғри бошқарилишини, балки яна у яхшигина даромад олиб келишини истайдилар. Ислом

инвестицион банклари гузилини ва активларни, күчмас мулкка қуйилған акциялар изектини бойынши билан шуғуланувчи янги типдаги фондыларни түзине масаласи хам фаол кетмоқда. Ислом инвестицион банклари лизинг операциялари ва капитал ресекини бозирида хам фаозият күрсегін мөккелар. Бундан тәжік Якин Шарқ банклари Нірик Ғарб банклари билан ракобат қылаб. міжоз талашышларнан түрги көлмекда, чуиқи улар кейинни вактде үз банкларининг фаол ишлайдын Ислом бұзимашарыны очмоқдалар.

Халқаро мөтияйвій инқироз кредитлаштызмидан, яна хам аниқрори ипотека кредит усулидан болыланды. Бу дүйёда анъана бўлиб қолган кредитлаштызмийнің бечорадол эканлигидан дирәк бермайдими? Агар кредитлашни моҳиятнага тұлебор қаратсақ, уннан асосий тамойили судхўрлик билан мол шайман манфаат олишдир.

Бутун дунё иктисолиети судхўрликка асосланған, янын маблаг тикиб фойз олди. Бизнинг барча банкларимиз шу тамойилни асос килип олғанлар. Банклар кредит берішінде олардан белгіліліктен фойз ставкасы билан берадылар. Кредитдан фойдаланып муддаты тутагандан кейин, карздор фойда олдымы ёки йўқми ундан қатын назар банкка нафакат кредит суммасын, балки ундан фойдаланғандын и учун маълум фойз тұлашын талаб етадылар.

Агар ўйтаб қаралса, буниңкін тизим қарздорға нисбатан жуда хам адозатсызлықдир. У бу пулни бизнесста тикдими ёки ўзининг шахсий өзтиежига инзатдими-йўқми бундан қатын назар, у фойз тұлашга мажбур. Балким, бу маблаг унга оддий қонақта, янын ўзини амал-такал қизиб яшаши учун керак бўлгандир. Иекин бизнинг банклар үз олдиға уннан сабабларини аниқлашып кўймайды, у карздорға фойда олиб келдими ёки зиён олиб келдими улардан қатын назар уларни асосий максади фонзини олиш, янын тиккаш маблагидан фойда олиши.

Худуди шундай ҳолат омонатчи учун хам, банкка қўйған пули, қаерга инвестиция қызинади у бу ҳақда ўйлаб хам кўрмайди. У омонат шартномасига имзо кўяр өкан, у биладики, олдиндан аниқланған фойзни омонати муддаты тутагандан кейин, албатта, олади. Уннан максади – факат мөддий манфаатдорлик, худди банкларники сингари.

Демак, ноңелом банк тизими фаолияттинг бош тамойили – бу шахсан мөддий манфаат олиш. Бу бутун банк тизими факат судхўрлик хисобидан яшаетти, деган гап эмас.

Бизига маълумки, банклар иктисолиёттинг ажралимас қисмидир. Бу муассасалар жисмоний ва юридик шахсларга ҳаётда яшашда кўмак-

лашадилар ҳамда хожатини чиқарадилар. Маълум бир тўлов билан пулни зудлик билан дунёнинг хоҳлаган нуқтасига ўтказиш имкониятига эгамиз, кимматбаҳо нарсаларни сақлани, чеклар ва пул банкнотлари билан процедураларни енгиллиши, акцияларни сотиш ва яна қанча муҳим операцияларни амалга оширишимиз мумкин. Банклар яна қанча мураккабликлардан бизни холи қиласиди. Бундан ташкири, банк ходимлари ўз ишининг мохир усталари бўлиб, пулларни фойдали тадбирларга тикишини жуда ҳам яхши билишади.

Ислом банклари ҳам бу функцияларини қўйлаб-қувватлади. Дунёни барча давлатларидаги каби, ислом давлатларида ҳам банклар иктиносидётда муҳим роль йўнайди. Лекин Ислом банкларининг фаолият тамоили, оддий банк фаолиятидан тубдан фарқ қиласиди.

Ислом судхўрликни қатъий тақиқлайди. Кимда-ким судхўр бўлса, ёки кимки унинг хизматидан фойдаланса, у гуноҳга ботади. Шунинг учун ҳам Ислом банклари фоиз ҳисобидан яшамайдилар.

Бугунти кунда ислом дунёсида 150 дан ошик Ислом банклари мавжуд. Бу банкларининг депозит ҳисоб рақаминиң микдори 80 дан 120 миллиард долларни ташкил этади.

Ислом банклари фаолияти асосида шахсий молиявий манфаат тамоилилари ётмайди, балки ижтимоий-ахлоқ ва одоб тамоилилари ётади.

Ҳаммамизга маълумки, барча инсонларни ҳаётда етартили даражаси ҳар хил, кимладир пул маблағлари захираси етарли бўлса, кимдадир уни етмаётганлиги бутун ҳаёти давомида хис қилиб яшамоқда. Кимdir ўзининг моддий ахволини яхшилаш учун пулни қарзга олишга мажбур. Бу холатда Ислом банки ёрдамга келади. Бу банкларда барча кредитлар фоизсиз, худди шундай омонатлар ҳам.

Шахсий эҳтиёж учун ва бизнесни ривожлантириш учун кредитлар ўртасида жуда катта тафовут мавжуд. Лекин бу икки турдаги кредитлар ҳам фоизсиздир, яъни олинган кредитнинг суммаси қайтарилади, ҳеч қанақа фоиз бўлмайди ва тўланмайди. Агар бизнесни ривожлантириш бўйича кредитлаш амалга оширилаётган бўлса, банк ва қарздор ўртасида шартнома имзоланади, яъни агар фойда олинадиган бўлса, қарздор уни банк билан бўлишади. Агар бизнесда зиён олинадиган бўлса, у ҳам бўлинади. Бу жуда адолатли тамоилил, тўғри эмасми?

Шу ўринда қайд этиш лозимки, омонатчилар ҳам Ислом банкларида ўзининг маблағларини фоиз олмасдан саклашади. Омонатчи банк билан шартнома имзолаётганда, ўз маблағини банк томонидан инвести-

ция килишга рози ёки норози эканлигини қайд этади. Банк фойда улушини олганда, омонатчига фойдани ўз қисмини кўшиб тўлади. Зиён олганда эса зиён хам бўлинади.

Кўриниб турибдикни, вазиятии хоҳлаган томонга ўзгаришида хам хеч сўзсиз шахсий манфаат олиш тамойили кўйилмаган. Бу ерда ўзаро кўллаб-кувватлаш ва ёрдам бериш асосланган ҳамкорлик муносабати ётибди.

Ислом конуни бўйича бадавлат фуқаролар закот тўлашлари зарур. Бу ўзига хос бойлик учун солиқ бўлиб, у давлат томонидан белгиланмаган, балки Парвардигори олам томонидан белгиланган. Закотдан тушган маблағлар факир фуқаролар эҳтиёжига ёки эзгулик тадбирларига йўнағтирилиши керак. Шу тартибда ислом давлатининг хазинаси тўлдирилади. Худодан кўркувчи ислом давлатларининг фуқаролари Парвардигори олам олдида, унинг марҳаматига сазовор бўлиш учун эзгуликка инициатида, хеч канака тазиксиз, ўз ихтиёри билан закот тўлашади. Ислом давлатининг иктисади шундай тузилган.

Хозирги вактда Ислом банклари бутун дунёда жуда кагта қизикининг сазовор бўлмоқда. Айниқса, дунё инкирози даврида уларни фаолият тамойилларини ўрганиш алохидга муҳим бўлиб қолмоқда. Ислом банклари нафакат араб давлатларида, балки Европа ва АҚШда хам очилмоқда. Ислом банкларининг мижози бўлиб нафақат мусулмонлар балки бошқа дин вакиллари хам хисобланмоқда. Кўпдан-кўн Европа ва АҚШ корхоналари Ислом банкларини афзал кўрмоқда, чунки улар билан ишлаш нафакат манфаатли, балки ахлоқ одоб меъёrlарига хам мос тушади.

Москвада жорий йилни март ойида «Ислом банклари: унинг ўзига хос хусусиятлари ва истиқболлари» мавзусида халкаро конференция бўлиб ўтди. Икки кун давомида турли тилларда Россияда Ислом банк ишини ривожлантириш истиқболлари жўшкун муҳокама этилди. Конференция натижаси бўйича Россияда бир нечта Ислом банклари очилиши тўгрисида қарор кабул қилинди. Энди россиялик фуқаролар хам яқин вактларда бу муассасаларни хизматларидан фойдаланаидиган бўлади. Биринчи навбатда, албатта, уларини мижози Россия мусулмонлари бўлади, улар учун ишбистармонлик фаолиятини ривожлантириш ва ҳаёт даражасини яхшилаш учун янги имкониятлар очилмоқда.

Бизнинг давлатимизда хам 1–4 май кунлари Осиё Таракқиёт Банкини ижрочи директорларининг 43-йиллик ҳисбот йигилишини ўтка-

зилишида Ислом Тараккиёт Банки (ИТБ)нинг ижрочи директорининг иштирок этиши ва Хукумат раҳбарлари билан ўтказган мунозаралари бизнинг давлатимизда хам Ислом банкларини найдо бўлиши истиқболларига йўл очиши табиий ҳолдир.

ИТБ ҳалқаро молия муассасаси сифатида ва тараққиёт банки тури кўрнишишида 1973 йили 18 декабряда иштирокчи давлатлар Ташкилотининг Ислом конференциясида молия вазирларининг биринчи конференциясида ташкил топган. Унинг бош оғиси Саудия Арабистонининг Жидда шаҳрида жойлашган.

1975 йили 20 октябрда ўз фаолиятини бошлаган. Банк капитали иштирокчи давлатларининг кўшган бадаллари хисобидан ташкил топган. Унинг таъсисчилари бўлиб 10 та давлат, яъни Саудия Арабистони, Судан, Кувайт, Ливия, Туркия, Бирлашган Араб Амирлиги, Эрон, Миср, Индонезия ва Покистон давлатлари хисобланади.

ИТБнинг юкори органи бўлиб, бошкарувчилар Кенгаши ва директорлар Кенгashi хисобланади, банк президенти 5 йил муддатта сайланади.

ИТБ Бирлашган Миллатлар Ташкилоти (БМТ)нинг Бон ассамблясида кузатувчи мақомига эга.

Хозирги вактда ИТБ банк грухи ташкил топган ва унга куйидаги ташкилотлар киради:

Хусусий секторни ривожлантириш бўйича Ислом корпорацияси;

Инвестицияларнинг ва экспорт кредитларини сутуртаси бўйича Ислом корпорацияси;

Ислом илмий қўлириш ва ўқув маркази;

Халқаро Ислом сандо-молия корпорацияси.

ИТБ турхининг функцияси аззо давлатларининг иктисадий ва ижтимоий ривожлантириш лойиҳаларини молиялаштириш йўли билан иштирок этишидир. Банк ўз фаолиятини шариат конуни ва тамойилларига асосланиб амалга оширади. Банкнинг пул бирлиги – ислом динопри хисобланади, у Халқаро Валюта Фондининг бир СДРга тенгdir. Раёмий тил бўлиб араб тили хисобланади, аммо ишчи тили сифатида инглиз ва француз тиллари ишлатилади.

Банкнинг шахсий капиталининг микдори 15 миллиард ислом динорини ташкил этади.

Хозирги вактда 56 та давлат банкнинг аъзолари хисобланади. Банк аъзолигига киришининг асосий талаблари, Ислом конференцияси таш-

кизотида иштирок этиш, банк капиталига аъзолик бадаллигини тўлаш ва банк директорлар Кенгаши томонидан қабул килинган коидга, процедура ва терминларга риоя этишдан иборатдир.

ИТБ кам ривожланган банкни аъзо давлатларга биринчи наъбатда инфраструктурани яратиш ва кенгайтиришга кредит беради; кўшма корхоналарни капиталида иштирок этади; иштирокчи давлатларни ташки савдо операцияларини молиялантиради; техник ёрдам кўрсатади; лизинг операцияларини амалга оширади.

ИТБ ўз фаолиятини юритишида учта тамойилга амал килади.

Биринчи тамойил (мушарака) – маълум лойихани амалга ошириш учун банк партнер билан ҳамкорликка киришишни кўзда тутади (ҳамкор банк улушини аста-секин сотиб олиш хукуки билан). Бунда банк улуси ва унинг ҳамкори улуси фойдада умумий коэффициент бўлиб, келишувлар билан кайд этилади, лекин бу томонларни капитал кўйилмаси улушкини англатмайди.

ИТБ томонидан ишлатиладиган **иккинчи тамойил (мудараба)** – бу банк ва саноат капиталининг кўшилишини англатади. Бунда, банк капитал тақомлиф этади, ҳамкор эса ғоя ва лойихани тайёрланши; фойда ва зиён улар ўртасида олдиндан келишилган шартнома асосида бўлинади.

Учинчи тамойил (мурабаха) – банк ҳамкор учун товар сотиб олади (**маълум комиссияга асосан уни ҳамкорга сотиш учун**).

KPMG халқаро консалтинг фирмаси 2010 йилнинг апрель ойида Ислом банк ва молия тизимига бағищланган ўзининг илмий тадқиқот якунларини кенг матбуотда чоп этишиди. Экспертларнинг маълумоти бўйича бу молия институтларининг дунё иқтисодиётига таъсири йилма-йилдан ошиб бормоқда. Мусулмон банкларининг янада интенсив ривожланиши АҚШ ва Буюк Британия давлатларида фаол кузатилмоқда, Ғарб фирмаларининг Шарқ инвесторларини жалб қилиш учун ислом стандартларини ўзлаштиришга нима мажбур килмоқда?

Яқин Шарқ кредит муассасаларининг ривожланиш тарихи 30 йилдан озгина ошиқ даврга тўғри келади. Мана шу киска муддат ичida Ислом молия институтлари мухим ютуқларга эришишди. KPMG маълумотига қараганда, хозирги пайтда улар дунёнинг 75 давлатида ўз фаолиятини олиб бормоқда. Уларнинг умумий активи 300 миллиард доллардан ошиб кетди. Дунёнинг турли иқтисодиётига киритилган Ислом инвестицияси микдори 400 миллиард доллардан ошиб кетган. Илмий тадқиқотчиларнинг ҳисоб-китобларига қараганда, барча ушбу

кўрсаткинлар ўргача йилига 15 фойздан ўсиб бормоқда. «Якин йилларда бу бозорнинг ўта сезиларли даражада ўсиши мусулмон давлатларининг катта қисми исфть бойлиги билан таъминланса, яна шарият қонунига мувофиқ бериладиган инвестишияга яширин талаб борлиги оқибатида содир бўлади», деб КРМГ илмий тадқиқотчилари қайд этмоқда.

Мусулмон молия ташкилотлари, асосан, Якин Шарқ, Малайзия ва Буюк Британия давлатларида тўпланганига қарамай, уларнинг хизматларига таслаб бутун Осиё, Европа ва АҚШ бўйича мавжудлир. Шуни алоҳида қайд этиш лозимки. РБК daily экспертизарининг сўралиган фикрлари хulosасига кўра, Ислом молиячилигининг бош обьекти АҚШ хисобланади. «Биз Якин Шарқдаг Буюк Британия ва Люксембург орқали АҚШ сари жуда катта капитал оқимини кузатмоқдамиз» – деб қайд этди РБК дайрунинг Европа иктисадий-илмий бўлим бошлиғи Societe Generale Вероник Риш-Флор.

Хозирча мусулмон молия ташкилотларининг бош мижозлари – энг аввалио, мусулмонлар хисобланади, бутун дунё бўйича уларни сони 1,6 миллиард кинини ташкил этади. Аммо Якин Шарқ инвестициясига қўнишини Эски ва Янги дунёнинг бошқа дин вакиллари ҳам билдирилмоқда. Вахолапки, бу йўлда ҳали анча-мунча тўсиклар ҳам мавжуд. Хусусан, Шарқ хазинасига йўл топишни шарият тизими ва мөъёrlари анча-мунича кийинлаштиради, чунки Ислом банклари пул маблагларини шунга мувофик беришади.

Кредит берни тартиблинг жуда кенг таркалаган тизимларидан бири «сукук» деб аталади. Унинг мазмунин шундан иборатки, мусулмон кредит ташкилотининг Farb кредит муасасасидан фарқи – берилган суммадан фойз олмайди, балки карздор комианинн даромадидан улуш олади. 2006 йилни 1-чорагида шунга ўхшаш кредитини ҳажми 18 миллиард долларни ташкил этган, шундан давлат ташкилотларига бор-йўни 6 миллиард долларни тўғри келган. «Сукук» тизими аналитикяларининг баҳолашинга караганда, синдицирланган мозиялаштиришга альтернатив сифатида бутун дунё бўйича кенг тарқалмоқда.

Барча холатлари а камай Farb. Шарқдаги пул маблагларини жалб килишдан аник мағфаатдордир. Мисол учун, 2004 йилда Германия ертаридан бири – Саксония – «сукук» шарти билан 120 миллион доллардан отриқ кредит маблагларини жалб килингандар. АҚШда «сукук» асосида, Мексика бўғозидаги ўзининг углеводород захираси кафолати остида, газ қазиб олиш билан шугулланадиган «East Cameron Gas

Соңары» компаниясы 165 милион доллар миңдорида биринчилардан бўлиб маблағ олган.

РБК дайунинг эксперлари ўтказган сўровнома баҳоларига қаранди, шарнат тизими бўйича кредит олишни яна ҳам фаол ривожланиши учун катор сиёсий омиллар ҳам тўсиқ бўлмоқда. «Якин Шарқда мавжуд бўлган сиёсий бекарорлик Ислом инвестициясини жалб кишишининг кескти ўсипига халакит бермоқда. Қуларни ҳаммаси мусулмон молия институтларидан Европа бизнесига кредитларни жалб этишини кийинлаштирмоқда», – деб хисоблайди Риш-Флор. Аммо эҳтимолдан холи эмас, якин вактларда дунё бизнеси, худди Якин Шарқ нефтисиз яшай олмаганидек. Ислом инвестициясиз фаолиятини ривожланиши муникул масалага айланини табиий ҳолдир. Ўз навбатида, дуиёда содир бўлаётган янги иктисадий реалликлар Ғарб давлатларини, уларни пафакат арzonи ҳом ашё билан, балки молиявий маблаглар билан таъминлаётган давлатларга ўз муносабатини жуда жиҳдий тарзда кайта кўриб чинишга мажбур қилмоқда.

IX БОБ. ХОРИЖИЙ МАМЛАКАТЛАР БАНКЛАРИ БИЛАН ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ БАНКЛАРИНИНГ АЛОҚАЛАР: МУАММОЛАР ВА РИВОЖЛАНИШ ИСТИҚБОЛЛАРИ

1990-йилларнинг бонида Совет Иттифоқи тугагандан кейин Мустақил давлатлар Ҳамдўстлиги (МДҲ) тузилиб, унинг аъзо давлатлари нинг қатор хўжалик фаолиятларида демонополизация жараёнлари ва иқтисодий тизимда сезилиарли ўзгаришлар амалга оширилди ҳамда принципиал жиҳатдан янги бозор институтлари яратилди. МДҲ мамлакатлари иқтисодини либераллашув даражаси турлича бўлишига қарамай, амалга оширилган трансформация у ёки бу даражада молия соҳасига ҳам ўз таъсирини ўтказди. Ҳусусан, банк соҳасидаги бозор ислоҳотлари банк тизимида икки поғонали банк секторининг пайдо бўлишига ўз таъсирини ўтказди. Бу ўзгаришлар марказий банк ва тикорат кредит муассасалари тўғрисидаги конунлар билан мустаҳкамланди. Давлат банклари, акционерлик банкларга, баъзи бир давлатларда улар тўлик ҳусусийлаштирилди. Бозорга асосланган хўжалик яратиш билан бир қаторда, ташки ракобат учун иқтисодиётни очинига ҳаракат ҳам қилиб кўрилди. Ҳусусий тикорат банклари ҳамда хорижий капитал иштироки билан кредит муассасалари таъсис этилиши учун барча шарт-шаронитлар яратилди.

Собек совет даврида ягона ҳалқ хўжалиги комплекси бўлишига қарамай, МДҲ даврида банк тизимида ҳар бир давлат ўз маңбаати йўналишида мустакил ислоҳотлар ўтказилди ва ҳамма аъзо давлатлар ўз-ўзича ривожлана бошлади. Ваҳоланки, кўпгина МДҲ давлатлари Россия тажрибасидан нусха олиши, улар бир-бирлари билан ўзаро интеграцияшинг ўрнинг, нисбатан ҳалқаро бозор билан интеграцияшинга ҳаракат қилишибди. Ҳамжамият давлатлари банк тизимишининг миллий ҳусусиятларини ишобатта олиб ва макроиқтисодий реалликдан келиб чиқиб трансформация бўлиши улар ўртасидаги тафовутни миқдори ва тузилиш гаржиби бўйича ўта фарқланишга олиб келди.

МДҲ мамлакатлари тизимида банк секторининг ялпи активлари 2007 йил 1 январь ҳолатига – 700 миллиард долларни ташкил этган, агар бу кўргаткични дунё миқёси билан солиштиреак, у жуда ҳам кам улушни ташкил этади. Бу давлатларни ичидаги Россия монопол ўринини өгаллайди, **МДҲ давлатлари барча банк активларининг** 76 фойзи унинг улушига тўғри келади. Украинанинг улушки –

9,6 %; Қозогистонни улуси – 10,0 %; Беларусники 1,9 % ва нихоят Үзбекистонни улуси уларга иисбатан энг паст, яъни 1 % атрофига тўғри келади. Қолган барча давлатларнинг улуси (Молдова, Грузия, Тожикистон, Озарбайжон, Қиргизистон ва Арманистонга) 1,5 % атрофига МДХ банк секторининг ялпи активларига тўғри келади.* («Интерфакс» маълумотига асосан хисобланган).

Шуни алоҳида кайд этиш зарурки, банк тизимининг ривожланган ёки кам ривожланганлигини характерловчи кўрсаткич унинг миқдори хисобланмайди, балки молиявий воситачилик функциясини бажара олишга қодирлиги ва қобилияти билан баҳоланаиди, уни биз миқдор жиҳатдан активларни ва кредитларни ЯИМга иисбати билан баҳолаймиз (1-жадвал).

1-жадвал

2006 йилда МДХ банк тизимининг асосий кўрсаткичлари (ЯИМ иисбатан %)

Давлатлар	Активлар	Кредитлар	Капитал
Россия	52,8	29,6	6,4
Украина	63,5	45,8	7,9
Қозогистон	101,7	68,7	13,4
Беларусь	36,7	26,2	6,6
Қиргизистон	26,7	11,4	4,8
Үзбекистон	34,7	М.й.	5,2
Озарбайжон	17,8	10,9	3,0
Грузия	30,9	19,1	6,6
Арманистон	19,7	8,6	4,5
Молдова	51,7	31,4	8,9
Туркманистон*	30,2	26,3	н/д
Тожикистон**	19,8	15,3	2,7

* 2003 йил маълумоти.

** 2004 йил маълумоти.

Манба: Информационно-аналитический бюллетень Центра проблем интеграции ИМЭПИ РАН. 2005. № 2. С. 132; Интерфакс – 1000; Банки стран СНГ. Итоги 2006 года.

1-жадвал мәлдеметлари шуни күрсатадыки. Ҳамдүстлик аяздарининг күпчиллик давлатларида молиявий ўргакашлик даражаси жула ҳам паст ва у Озарбайжонда 17,8 %дан Қозогистонда 101,7 %гача тебра-ниб турады. Ўзбекистонда 34,7 фоизга, яъни ЯИМ 1/3 килемига тўғри келади. МДХ давлатларининг күпчиллигига банк тизимининг капиталашув даражаси дунёда энг паст хисобланади. Бир томондан, паст даражадаги молиявий ўргакашлик унинг айна-мунча ўз потенциа-личининг ўсганлигидан дарак берса, бошқа тарафдан – «Стандарт энд Пурс» и.н.ор халқаро рейтинг компанияси экспертизарининг фикрига караганда. МДХ давлатлари банк тизими оркали «унчалик кўп бўлмаган туул оқими ўтишининг сабаларидан бири, яшириш иқтисодиётни юкори даражада мавжудлигидан, нақд хисоб-китобни кўпчилик ахоли усту-вор кўрганлигидан ва ахолини банкларга ўта паст даражада ишониши-дан келиб чиқади» (Банковские системы стран СНГ: разные перспективы, но обиные риски Standart&Poor's, 2005.).

Шундай қилиб, МДХ давлатларининг банк тузилмалари тўла даражада молиявий воситачилик функциясини бажара олмаяптилар. Маҳаллий молиявий бозорни керакли даражада ривожланимаганлиги оқибатида, мәлдумки, унинг асосини банк тизими ташкил этади, мил-лий компаниялар хориждан ёки бошқа манбалардан кредит ресурсларини килиришга мажбур.

Кейинги ўн йилликда хорижий капитал билан тузилган банкларни МДХ давлатларида ривожланишини фаоллашаётганинини кузатни мумкин. Лекин Ҳамдүстлик давлатларида хорижий капитал билан тузилган банкларининг тутган ўрини турличадир. Агар баъзи бир давлатларда (Грузия, Киргизистон, Молдова) норезидент иштирокидаги банклар миллий банк хизматлари бозорида юкори ўринни эгалласа, исбатан йирик банк тизимига эта бўлган давлатларда кейинги-йилларда қалқаро капитал маҳаллий кредит ташкилотларини «югиб юбори» хисобидан ўз иштирокини фаоллашибдиришни бошлаб тоборди. Украина-да бу жараён жуда фаол кечмокда. Фақатгиша кейинги-йилларда норе-зидент ғарга бир нечта йирик кредит ташкилотлари сотилди. Мисол учун, ўз миқдори билан иккинчи ўринда турган Аваль Банкининг 93,5 фоиз акциясини Австрияниң Raiffeisen банки, УкрСиббанкни Итали-янинг Intesa кредит ташкилоти ютиб юборди, УкрСиббанк Франция-ниң BNP Paribas банки бошқарув оғаллагтига тўлик ўтиб кетди. 2006 йилининг бахорида Credit Agricole Киевнинг йирик Индустрисал-экспорт Банки сотиб олиш шартномасини имзолади. Мана шу даврда унча-

лик катта бўлмаган бир нечта банкларни сотиб олиш ке лищувлари ҳам амалга оширилган. Мисол учун, Ажо Банки Скандинавиянинг SEB гурухи мулки таркибига ўтган. Ушбу операциялар натижасида Украина Банк тизимида хорижий капиталнинг улуши 2004 йилда 14,0 фоиздан 2008 йилнинг бошида 35 фоизга етган. Кейинги-йилларда Ҳамжамият давлатларида хорижий капитал билан кредит ташкилотларининг улуши анча-мунча ошди ва бутунлай МДХ ҳудуди бўйича 2008 йилнинг бошида 25 фоизни ташкил этди.

«Мудис» халқаро рейтинг компаниясининг банк тизими молиявий ишончлилиги рейтингига мувофиқ МДХ давлатлари охирги ўнталиқ каторида туради. Россия банк сектори илмий тадқиқот ўтказылган 92 давлатнинг ичида 72 ўринда, Украина эса 87 ўринда туради. Озарбайжон, Беларусь ва Киргизистон банклари Украинадан ҳам паст ишонч даражасида фоилият юритмоқда. МДХ давлатларида банк тизимининг бундай паст рейтингига эгалиги шундан далолат берадики, агар мобода тизимда бирон-бир салбий бузилиш содир бўлса, ташкаридан ёрзам олмасдан кредит ташкилотлари ўзининг мажбуриятини бажаришга кодир бўлмай колишади.¹⁶

Бугунги кунда Ҳамдўстлик давлатларининг банк тизими етарли даражада тафовут қиласди, амалга ошираётган операциялари таркиби ва миқдори жуда ҳам фарқланади. Банк хизматлари бозори ўзининг ривожланишида анча-мунча илгарилаб кетганига қарамай, улар ҳамишагидек, жуда юкори рискин ҳисобланмокда ва банклар молиявий ўртакашлик функциясини тўлиқ даражада бажара олмаянти.

Қонунчиликнинг либераллашиши ва халқаро банк операцияларини ўтказишида тўсикларнинг олиб ташланиши ҳамда хорижий инвестиция билан кредит ташкилотларининг таъсис этиши тартибини соддлаштирилиши банкларро ҳамкорликни кучайиши учун мухим база ҳисобланади. Молия тизими ривожланишининг хозирги замон тенденцияси шундан далолат берадики, банк хизматлари бозори ҳамма табақада либераллашиши зарур. Бир томондан, давлатлар ўртасида капитал харакати йўлидаги тўсикларни олиб ташлаш, банк хизматлари кўрсатиш режимини юмшатиш ҳамда банк фаолиятини тартибга солишини халқаро стандартларга мослаштириш йўли билан халқаро даражада либераллашиш дунё молия бозорига интеграллашишини назарда тутади. Бундай интеграллашув нисбатан бир томонлама характерга эга ва улар бъзи бир давлатларнинг ташаббуси билан ёки Халқаро Иқтисодий Таш-

¹⁶ См.: Бизнес. 2007. 17 сентябрь.

килотларнинг (ХВФ, Жаҳон Банки, Жаҳон Савдо Ташкилоти) босими остида амалга ошиди.¹⁷

Бошқа тарафдан, банк хизматлари бозорини либераллаштириш ҳудудий даражада содир бўлмокда, яъни интеграцион гурӯҳ доирасида амалга оширилмоқда. Улар преференциал нормаларни тартибга солиши яратиш ва ҳудудлар доирасида қонунчиликни мувофиқлаштириш, уйғуллаштириш йўллари орқали амалга оширилмоқда. Шундай механизмлар Европа Иттифоқи, НАФГА ва бошқаларда ҳам қўллаштирилмоқда.

МДҲ давлатлари банк тизимиning эволюцияси, уларни аста-секин тараққий топиши жараёнида кечмоқда, бунинг оқибатида умумий курс ҳисобланган бозор иқтисодиёти ва либераллашган инвестицион режим яратилмоқда. Ислохотлар жараёнида валюта бозорини шакллантириш, капитал харакати билан бօғлиқ операцияларни ўтказиш, хорижий капитални миллий банк тизимига кириб келишига рухсат этишига ёндашин масалалари кескин ўзгарди.

Банк хизматлари бозорини тартибга солиши бозор асосларининг шакллантирилиши МДҲ давлатларидан қонуний база яратилишини талаб этар эди. Шунинг учун, 1990-йилларнинг бошларида Ҳамдўстлик давлатлари, бутунлай банк тизими фаолиятини, шу жумладан, тижорат банклари, шунингдек, хорижий капитал иштироқи билан тузилаётган банклар фаолиятини регламент қилувчи қатор қонунлар қабул килдилар. Ҳусусан, Марказий банк, Тижорат банклари, Валютани тартибга солини, Валюта назорати тўғрисида ва бошқа қонунлар.

Ушбу қабул қилинган қонуний актлар либераллашган банк тизими моделини, энг аввало, молиявий хизматлар миллий бозорининг мустақиллигини сақлаб қолишини ва маҳаллий банк капиталига қўпроқ эътиборни қаратишга устуворлик беришни назарда тутар эди. Шунинг оқибатида Ҳамдўстлик давлатлариning дунё молия бозорига интеграллашви жараёни писбатан жуда ҳам секинлик билан кечди.

МДҲ ҳудудида молия бозорини либераллаштиришга муносабат 90-йилларнинг бошларида асосан ягона эди. Регион давлатлари асосан Россия сиёсатини такрорлаш билан ўралашиб қолган, чунки у бу масалаларда юқори ўринни эгаллаб турар эди. Банк иши соҳасидаги Россия қонунларнинг баъзи бир Ҳамдўстлик давлатлари томонидан тўғридан-

¹⁷ См.: Головин М.Ю., Абалкин А.А. Финансовая интеграция в Европе и Азии // Информационно-аналитический бюллетень Центра проблем интеграции ИМЭПИ РАН. 2005. № 2.).

тўғри нусха кўчирганликларини яққол мисол қилиб кўрсатиш мумкин.

Либераллаштириш курси, аста-секинликни назарда тутар эди, шундиг учун ҳам МДҲ давлатларининг шаклланасетган банк тизими ни химоялаш учун қатор чеклашларнинг киритилиши билан бу жараён ҳамкорликда кечди. Қонунний механизм шунда эдики, банк хизматлари миллий бозорига хорижий капитални кириб келишини чеклашдан иборат бўлди. Кредит ташкилотларини хорижий инвестиция билан кириб келишини чегараловчи кенг тарқалган усуслар ичидаги, хорижий капитални иштирокнга квоталар белгилаш, муассаса филиаллари очилишинига такиқлар ўрнатиш ҳамда банкда норезидент-жисмоний шахсларни ишлани сенини чеклаш кабилар киради. Кам холларда акционерларга квалификацион чора-тадбирлар кўлланган, таъсисчи банкнинг рейтингиги билан боғлиқ бўлган, бизнес-режанинг мавжудлиги ҳамда мизлий таъсисчиларга нисбатан янада юкори устав капитали микдоринг талаб этиши кабилар киради.

Кейинчалик бу жараёнлар аста-секин чегараланишлардан анча либерал модель билан тартибга солишга ўтилди, лекин бундай трансформация хар хил давлатларда турлича даражада амалга оширилди. Агар МДҲ ҳудудидаги банк тизимида 1990-йилларда банк хизматлари бозорини либераллаштиришга нисбатан асосан ўхшашиб стратегияни кузатсанак, кейинчалик дунё иқтисодиётига миллий молиявий тузилишини интеграллашуви катта фарқланади. Бу, бир томондан, баъзи бир давлатларда миллий иқтисодиёт ривожланиши ёлик модели билан боғлиқ бўлса, ва бошқа тарафдан қатор давлатларнинг халқаро ташкилотларга аъзоликка киришда танлаган курси билан боғлиқдир.

Шундай қилиб, баъзи бир МДҲ давлатларининг Жаҳон Савдо Ташкилотига (ЖСТ) аъзоликка киришга интилиши билан боғлиқ бўлиб, унда миллий банк тизимиning очикилигига нисбатан ҳаракат анча сифатли томонга ўзгариши юзага келишига туртки бўлди. Бу норезидентлар иштироқи билан банк фаолиятида мавжуд чегараланишларни олиб ташлашини, ҳамда нисбатан хорижий инвесторларга эркин миллий режим берилишини кўзда тутар эди. 2008 йилнинг ўрталарида, Ҳамдўстликнинг бешта давлати (Киргизистон, Арманистон, Грузия, Молдавия ва Украина) Жаҳон Савдо Ташкилотининг тўлақонли аъзосига айланисиди. Бугунги кунда бу давлатларнинг банк тизими – МДҲнинг барча регионлари ичидаги энг очиги хисобланади.

Бу регионнинг бошқа, яъни банк тизими жуда ёлик хисобланган

худудида Беларусь, Ўзбекистон ва Туркманистон давлатлари туради. Бу давлатларининг марказлашган иккисоди, миллий молиявий бозорнинг ривожланиши модели шунни тараб киладики, булар давлат мулкининг жуда кучли роли борлиги, халқаро бозорга чиқишга түсикларининг мавжудлиги ҳамда қаттиқ тартибга солиш режими ўрнатилганилиги билан характерланади.

Хар хил тезликда амалга оширилган либерализация банк тизимини очиқлиги даражаси бўйича қатта тафовутнинг келиб чиқишига сабабчи бўлди. Банк тизимида хорижий капиталининг эгаллаган улуши, унинг даражасини билвосита характерловчи кўрсаткич бўлиб хисобланади:

2-жадвал

МДҲ давлатлари банк тизимида хорижий капитални улуши*
(фоизда)
Ўзбекистон
Қозогистон
Беларусь
Россия
Озарбайжон
Тажикистон
Украина
Арманистон
Грузия
Кирғизистон
Молдова

10 20 30 40 50 60 70

* Марказий банкларни маълумотлари бўйича тузилган.

Юқорида келтирилган график чизма, умуман конуний либерализация фактини хорижий инвестиция билан банкларнинг иштирокига таъсирини ҳамда банклараро ҳамкорликнинг кучайиб бораётганлигини тасдиқлайди. ЖСГнинг аъзо давлатлари банк хизматлари бозорига хорижий капиталининг кириб келишига кўпроқ муҳит яратади. Ёлиқ миллий банк тизимида порезидентларни иштирохи билан кредит ташкилотларини улуши ўта минимал бўлади. Бу тизимдан кейинги пайтда фақат Қозогистон чиқиб бормоқда, бу маҳаллий молия бозорининг арча

кечрок либерализмнаның билан бөлгүү болуп, хорижий капиталнинг таъсирни аныбатташ кемрек берилган. Лекин шунуң алдоңда кайт энни зарурки, келесида Қозғостон ва хорижий банкларни ўзаро таъсирини ачыла-мунча күчтейини баштарат килинмоқда.

МДХ худудида банк хизматлари бозориниң либерализации, уни регионал даражада ўзаро ривожланиши ўрнуга ишебаттан дунё иктисадидага интегралданувиға олий көздө. Бу холатнин сабаби – мыслий банк тизимининг ишорелити, банк фасолияти түрлесидә тан олинган стандартларнинг йүккөнү билан боғлик, бу Ҳамдүстлик давлатлариниң юқори ривожланган кредит институтлар билан ўзаро ҳамкорлык килиншига мажбур этмоқда. Собик Иттифок давлатларни мустакалыкка эта бүзүшни муносабати билан, маҳаллий банклар бир-бирига ишебатын хорижий банклар, давлатлар ўргасида амалга ошираётган операциялари эса ҳамкарлоқ харасыра ала бўлди. Аммо МДХ худудиниң банк хизматлари бозорида преференция режимини тартибга солиш кўзда тутишмай колиб кетди.

Собик Иттифок доирасидаги интеграцион турұхшар доирасида молиявий хизматлар бозорида мавжуд түсініктарни олий ташлашы хисобидан Ҳамдүстлик давлатларидан имтиёзни банк фасолияти режимига эришин мумкин. Дунё тажрибаси туралы регионал блокларда преференциал тарифиба солиш нормалари қўлланилишини тақозо этади. Ҳусусан, Европа Иттифокида (ЕИ) банк фасолиятинининг ягона пасиорти киритилган. Бу кредит мұассасасынша, унга маъқул шакидаги интеграцион турұхдаги хоҳлаган давлатда унга боғлик ташкилотни тузиш ҳуқукини беради. НАФТАда, яъни унинг тұлақонлы аязо давлатлари бўлмиш Канада ва АҚШда қатор чегараланишилар, бу давлатдан чинкан инвесторларга ишебатан қўлланмай. факат хорижий таъсиечиларга ишебатан ишләтилади. Мисол учун, Канацада хорижий капитал иштирокига квота белгиланган, лекин у Америка кредит ташкилотларига ишебатан қўлланмайди. Кариб ҳавзаси мамлакатларини бирлаштирувчи, Шаркий Кариб давлатлари ташкилоти томонидан банклар түрлесидә унификацияланган конун киритилган.

Бу унин күнда собик иттифок доирасида бир нечта интеграцион лойихалар, Ҳусусан, МДХ ва ЕврАЗЭС худудида амалга оширилмоқда, уларни вазифаларидан бири – Ҳамдүстлик давлатларидан молиявий бозорларни якинлаштиришdir.

МДХда савдо ҳамкорлыги билан биргаликда, шунингдек, молиявий банк соҳасида ўзаро ҳамкорлик масалалари ҳам кўзда тутишган.

Қонунларни уйғулаптириш ва давлатларнинг ҳаракатини мувофиқлаштириш максадида МДҲ доирасида молиявий хизматларнинг транс-чегара савдосини соддалаштириш учун ҳуқукий асос яратиш бўйича «Қимматли когозлар бозори тўғрисида», «Валютани тартибга солиш ва валюта назорати тўғрисида», «Банкларнинг банкротланиг тўғрисида» ва «Банк сири тўғрисида» конунларнинг лойиҳадари ишлаб чиқилди. Щунишг билан бир қаторда 2004 йили МДҲ Парламентлараво ассамблеяси томонидан Ҳамдўстлик давлатларида молиявий бозорлар соҳасидаги конунларни уйғулаштириш бўйича тавсияномалар қабул килинган.

Банк фаолияти тартибининг ягона шаклланиши ўзаро ҳаракатни кучайтириш учун муҳим асос ҳисобланади. Аммо МДҲ ҳудудида улар жуда ҳам секицлик билан амалга татбиқ этилмоқда, чунки ушбу модел конунлари тавсиявий табиатга эга, миллӣ конунлар тизмини адабтацияси учун мажбурий эмас. Шундай килиб, бугунги кунда МДҲ доирасида банк хизматлари миллий бозорини тартибга солишининг деч қанақа преференциал меъёrlари яратилмаган.

ЕврАЗЭС интеграцион турухи банклараро ҳаракатлар бўйича яна ҳам абициозли режаларни кўзда тутмоқда. Ҳамдўстлик давлатлари молиявий интеграция бўйича бешта давлат бошликлари томонидан 2004 йилда жамланган ва 2003–2006 ва кейинги-йилларда белгиланган ЕврАЗЭСни устувор ривожланиш йўналишларида амалга оширишни кўзда тутмоқда. Хусусан, устувор ўзаро ҳаракат соҳасига умумий молия бозорини тузни ва валюта интеграциясини ривожлантириш ҳам кўшилган ёди.¹⁸

Бунинг натижасида, Ҳамдўстлик давлатлари боскичма-боскич регионал капитал бозорини ривожлантириш стратегиясини ишлаб чиқдилар. Бу режалар 2005 йилда ЕврАЗЭС аъзо – давлатларининг валюта соҳасида қабул килингаш Концепция лойиҳасида ҳам ўз аксини топган. Унга мувофиқ пул-кредит, валюта ва молия соҳасида қатор чоратадибирлар амалга оширишни кўзда тутди. Хусусан, ЕврАЗЭС доирасида интеграцион валюта бозорини яратиш максадида Ҳамдўстлик юридик шахсларнiga молия хизматлар бозорида милий режим берини кўзда тутилмоқда, молиявий ҳисботларда ҳалқаро стандартларга ўтиш, милий валюталарни келишган ўзаро курсларини шакллантириш механизмини жорий этиш ва бошкалар. Молия-банк соҳасига тегишли масала-

¹⁸ Қаранг. Абдалов А.А. Прспективы создания регионального рынка банковских услуг в ЕврАЗЭС // Банковское дело. 2008. № 2. С. 8.

ларда, интеграциянинг охирги мақсади босқич ма-босқич умумий молия бозорини яратишдан иборатдир.

ЕврАЗЭС аъзо давлатларини интеграллашган валюта бозорини ташкил килиш борасида ҳамкорлик килиш Қелишувини кабул қилинган, аммо у ташкилотниң барча иштирокчи мамлакатлар томонидан ратификация килинмаган. Бу хужжат миллий бозорларга банк-резидентларни шеркин кириб боришини назарда туғади. Ҳусусан Қезилувининг 2-моддасида қўйидагича таъкидланган, ЕврАЗЭС аъзо давлати интеграллашгай гурухнинг банк-резидентларига ўзининг миллий валюта бозорида, ҳукукий режим шароитида баиклараро конверцион операциялар ўтказиш учун бу давлатни тижорат банк-резидентларига берилган ҳукуждан кам бўлмаган имконият билан таъминлайди. Шунинг билан бир каторда кўрсатиб ўтилган, агар бу бонка ҳалқаро келишувлардаги мажбуриятларни бузса, миллий режимдан фойдаланиш ҳукуки берилмайди.

Аммо банк хизматлари умумий бозорини яратиш бўйича қўйилган максадниң амалга ошириш механизми формал даражада ҳали жуда ноҳор ишлаб чиқилиган. Бундан ташкари, ЕврАЗЭС давлатлари валюта соҳасидаги ҳамкорлик Концепциясини хаётга татбиқ килинида жуда кеч қолмоқдалар.

Шундай килиб, МДҲ давлатларининг миллий қонунчилигига, регионда интеграллашиш ташаббус эълон қилинганилигига қарамай, улар ўртасида икки томонлама ёки кўп томонлама шартномаларда банкларни тартибга солувчи преференциялар нормалар кўзда тутилмаган. Бу шароитда МДҲ банк ташкилотларининг таъисчилари бошқа давлатдаги акционерларига тенгланиширилади (бу, умуман, ҳалқаро амалиётга мувофиқ тушади, чунки бунда янада кўп имкониятлар берини тамоили таъминланади).

Шунинг билан бир каторда, кейинги иккита ўн йилликда банк хизматлари анча-мунича либераллашиди, бу шарт-шаронт ҳалқаро банк муносабатларининг ривожланишига ижобий мухит яратди. Лекин улар аввалингидай тарқоклигича қолиб кетмоқда.

МДҲ ҳудудида юзага келган банк тизимининг таркиби ва сифати кредит ташкилотларини хорижий бозорларга чиқишин асосий ўзига хос томонларини белгиламоқда. Қарийб кейинги йигирма йил ичida МДҲдан чиқкан банкларининг экспансия сиёсати сабаблари ва табиати ўзгарди.

Собиқ Иттифоқ мухитида бошидан кредит ташкилотларининг қизиқиши савдо ва инвестицион операцияларга хизмат кўрсатиш

зарурлигидан келиб чиқкан эди. Трансмишний корпорацияларининг МДХ давлатлари бозорида очилган бўлимлари ҳам «мижоз кетидан» деган стратегия доирасида ўзларининг экспансия сиёсатини амалга оширимоқдалар. Мисол учун, Россиядаги Озарбайжоннинг Халқаробаники бўлими икки давлат ўртасидаги савдо операцияларини молиялаштириш мақсадида очилган. Бонка мисол, Украинадаги Россия кредит ташкилотлари аниқ бир йирик мижозга хизмат кўрсатишни назарда тутиб ташкил этилган. Украинада Альфа-банк нефть-газ соҳасидаги бизнес вакилларига ўз хизматларини кўрсатишга, Москва Банки эса Украина ва Москва ўртасида савдо муносабатларига хизмат кўрсатиш мақсадида тузилган.

Шундай қилиб, МДХ худудидаги банклар хорижий бозорларга чиқишида, бошидан маълум корпоратив мижозларга қараб, ўз мўлжалини олиб, ривожланмокда.

Аммо банк тизими ривожланиши билан экспансия сабаблари анча-мунча кенгайди, бу ўз навбатида, МДХ мамлакатлари бозорига кирувчи банкларнинг сонини кўпайишига олиб келди. Ҳали замон Ҳамдўстликда хорижий фаолият юритаётган банклар ягона характеристерга эга бўлган бўлса, бугунги кунда кўшни давлатлар банк тизимидаги тўғридан-тўғри инвестор вазифасини ўтовчи банкларнинг сони 30 тани ташкил этмоқда. 2007 йил бошида бу банкларнинг ўзаро инвестицияси миқдори 1 миллиард доллардан ошган бўлса, кредит ташкилотлари назорат қиласидаги активлари миқдори 7,9 миллиард долларни ташкил этгац. Бугунги кунда регионал банклар юзага келмоқда, уларни стратегияси МДХнинг кўшни давлатларида экспансия сиёсати юритишига каратилган. Улар Ҳамдўстликнинг барча давлатларида ўзининг шуъба ташкилотларини таъсис этмоқда (Қозогистоннинг «Турон Алем Банки» (БТА), Россиянинг ВТБ).

Хорижий банк фаолиятининг кўпайишига сезиларли таъсир қилиган омиллар ичida кўшни давлатлариниң иқтисодий ўсишини алоҳида кўрсатиш мумкин, бу банк хизматларига бўлган талабнинг ижобий ривожланиш келажагини белгилайди. Бу хеч шубҳасиз хорижий банк бўлимини тувишга ундовчи ҳолат бўлиб хизмат қиласи. МДХ худудида банк тизимини анча-мунча ўсиши ҳам шунинг натижасидир. 2006 йилнинг ўзида Ҳамдўстлик давлатлари кредит ташкилотларининг активлари 60,3 % ошган.

Шу билан бирга МДХ худудида банк тизимини ривожланишини ўзига хослиги ва даражаси, банк операцияларининг ривожлацийига

имконият очмокда. Паст ривожланиш даражаси шароитида банк тизимининг кам ривожланиши бир тарафдан келажакда юксалиш учун анчамунча истикбөлгө эга бўлса, бошқа тарафдан, яъни ўтказиладиган операцияларини фойдалити нуткай назаридан улар жуда жозибалор бўлиб, банк маржасининг жуда юкорилиги ўз аксиини топади (3-жадвал).

3-жадвал МДХ давлатларида банк маржаси

Давлатлар	Йиллар							
	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007
Беларусь	30,1	12,8	10,0	6,6	4,2	2,2	1,1	0,3
Киргизистон	33,5	24,8	18,9	14,1	22,6	20,8	17,1	19,91
Россия	17,92	13,06	10,75	8,5	7,61	6,69	6,41	4,89
Тоҷикистон	24,33	15,86	4,49	6,9	10,57	13,52	14,17	м/й
Арманистон	13,43	11,79	11,54	13,96	13,73	12,17	10,69	11,27
Озарбайжон	6,86	9,16	9,35	9,81	10,59	9,82	8,67	8,03
Грузия	24,58	21,75	19,04	18,43	19,4	18,24	15,9	11,36
Украина	11,32	7,91	5,89	6,01	6,02	4,78	5,43	5,49

Манба: International Financial Statistics, 2007, October; International Financial Statistics, 2008, April.

Юқорида келтирилган жадвал маълумотларидан кўриниб турибдики, депозит ва кредит ставкаси ўртасидаги фарқ Арманистон, Киргизистон ва Грузия давлатларида 10 фоиздан юқори пунктни ташкил килади.

Банк маржаси даражасидати фарқ, ҳамда ахоли тўловга қобилиятлилиги даражасининг ўсиши МДХ ҳудудида чакана операцияларни ривожланишига олиб келди. Бугунги кунда бозорнинг бу сегменти – энг тез ўсуви сегментлардан бири бўлиб. Ҳамдўстлик давлатларига жисмоний шахсларга хизмат кўрсатиш учун хорижий инвесторларни ўзига жалб этади. Мисол учун, Украинада қатор янги Россия банкларининг лойиҳалари (чакана ноҷегаравий сервис), асосан, чакана операцияларни ривожланишига қаратилган.

МДХ (Украина, Россия, Казахстан) давлатлари худудида нисбатан бозорларнинг ривожланиши янада юкори диверсификация оқибати бўлиб, хусусан, фонда бозорида операциялар спектрини кенгайтириш учун имконият очиб бермоқда. Мисол учун, Украинада Россия тижорат банкларини бу давлатда ҳали тўла баҳоланмаган активларининг мавжудлиги жалб этади. Россиянинг НРБ ва Альфа-банки шуъба банклари корпоратив ва муниципиал облигацияларни ривожланишига ўз хиссасини кўшиб келмоқда.

Казахстаннинг кредит ташкилотлари бизнесининг инвестицион йўл билан ривожланишидан манфаатдордир. Казкоммерсбанк томонидан Ист Кэпитал инвестицион компаниясини сотиб олинганлиги унинг небоги бўлиб хисобланади, унинг кенг тарқалган бўлимлари барча Ҳамдўстлик давлатларида мавжуд. Банк томонидан бу компанияни «ютиб юборилиши»нинг асосий мақсади собиқ Итифоқ мухитининг фонд бозорида ишларни кенгайтириш хисобланади.

Кейинги йилларда банклар ҳамкорлиги борасида янада фаолрок ривожланини анъанааси кузатилмоқда. Факат 2005–2006-йилларнинг ўзида банк тизимида тўғри инвестициялар миқдори бир неча бор кўнайди. Агар авваллари хорижий бозорда янги кредит муассасаси тузиш хисобидан кирилган бўлса, бугунги кунда амалдаги банкларни сотиб олиниг амалиёти фоа.ланмоқда. Бундай стратегия Арманистон ва Грузияни экспансия қилини сиёсатида нисбатан кўпроқ ишлабтагимоқда. Арманистонда МДХ давлатлари кредит ташкилотларига карашли бешта банк мавжуд. Буларни барчаси банк бозорига амал қилиб турган кредит ташкилотларини сотиб олиш йўли билан кириб борилган.

Бундай стратегияни ишлатилиши банк сиёсатига ҳам боғлиқ. Бу борада БТАнинг тажрибаси эътиборли хисобланади, чунки улар МДХ давлатларида хорижий бўлимларини ривожлантиришга жуда эҳтиёткорлик билан ёндашмоқда. Уни стратегияси амал қилиб турган банкларни сотиб ошишдан иборат бўлмоқда. Аммо биринчи босқичда, МДХ давлатлари хорижий бозорига чиқишида, БТАнинг экспансия механизми маҳаллий кредит ташкилотларининг камрок улушини сотиб олинидан иборат бўлади. Банк бозорини биринчи ўрганиш амалга ошириштандан кейин, ўз улушини кўпроқ бўлишини гаъмингаш тўғрисида карор кабул қилинади.

Аммо ҳамина ҳам камрок улушини харид қилиш акцияни назорат пакетини сотиб ошиш билан тугайвермайди. Мисол учун, 2004 иили

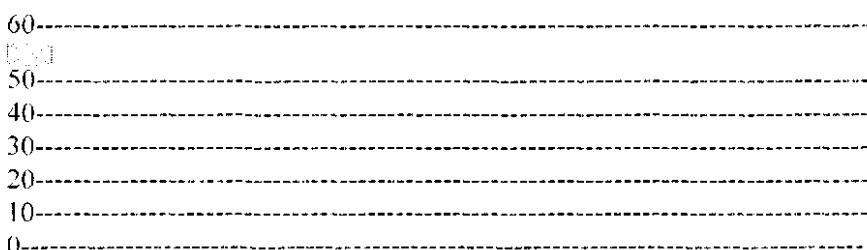
БТА Украинанинг кредит ташкилоти хисобланган Трансбанкнинг (9,99 фоиз) синов иакет акциясини сотиб олган эди. БТАнинг режасида, унинг улушкини назорат улушигача кўпайтириши бор эди, лекин банкни украиналик бошқарувчиси билан юзага келган торгишув натижасида, у аввал сотиб олган акциясини ҳам сотиб юборди.

Ишончли савдо ва инвестицион алокаларининг мавжудлиги икки тарафлама банкларнинг ўзаро алокаларини шакллантиради. МДХ худудида савдоининг асосий оқимлари анча-мунча ривожланган регион давлатлари ўргасида содир бўлади. Умуман, банк бўлимлари географиясининг тақсимланиши иқтисодий ўзаро алокаларнинг тўлалигини бойитади ва такрорлайди, яъни қаерла ўзаро алокалар яхши ривожланган бўлса, ўша жойда банк бўлимлари ҳам кенг ривожланган бўлади.

Бу ҳолатларнинг мисоли тариқасида нисбатан жуда фаол ривожланған россия ва қозоқистон банкларини хорижий тармоқларида қуза-тишимиз мумкин (4-жадвал).

4-жадвал

2007 йил бошида МДХ давлатлари худудининг банк тизимига киритган инвестициясидаги улуси, фонзда (%)^{*}

Россия Қозоғистон Украина Озарбайжон Ўзбекистон Арманистон
Интерфакс маълумотлари бўйича хисоблаб чиқилган.

Россия Федерациясининг кредит ташкилотлари асосан ўз фаолиятини Беларусь ва Украинада, Қозоғистон банклари эса Россияда кенгайтироқда.

Украина банклари хорижда жуда ҳам кам даражада ўзларини намойиш қилишган, МДХ давлатлари худудининг ялни инвестицияси-

да уларнинг улуши 5 фоиздан камроқни тақиқил қиласди, бунинг сабаби, Украина Миллий Банкининг тижорат банкларига хорижда шуъба банклари, филиаллари ва ваколатхоналари очилишига ўта катик талаб кўйғанилигидан келиб чиқкан. Улар бекор килингандан кейин Украина банклари ўзларининг хорижий фаолияти тарқибига ва миллий банк тизимига маълум ўзгариниларни киритган. Бугунги кунда Украина банк хизматлари бозори капитал киритиш (жалб килиш) масаласида келажаги портфоҳ соҳалардан бири бўлиб қозмоқда, шунинг учун хам европа банклари томонидан бу республикада амал қилаётган банкларни кўшиб олипидан мағфаатдорлик келиб чиқмоқда. Одатдагидек, бир томондан Европа кредит ташкилотлари МДҲнинг катор давлатларида ўзларини намойиш килишган, бошқа тарафдан, ички бозорда энди ўз фаолиятини банкларни кўшиб олишга катта даражада мўлжалини каратмоқда.

Шундай килиб, Украина банкларининг хорижий фаолияти ягона характеристики ўзида мужассам отган. Агар 2007 йилнинг боши ҳолатига кўра, Украинанинг энг йирик кредит ташкилотларидаи ПриватБанкка МосКомприватбанкни 50 фоизи ва Беларусининг биржа банкини 11,92 фоизи тегиншили бўлган бўлса, 2007 йилнинг ўргуларида Грузиянинг Таабанкини 75 % акциясини сотиб олиш келишувинга банк имзо чекган. Шунинг билан бир каторда УкрСиббанк Россияяда бир хил иомда шувъба банкига эга, ТАС-Коммерцбанк Молдавада ўзини ваколатхонасийи очган.

МДҲнинг катор давлатлари (Молдова ва Беларусь) умуман хорижий банк активларига эти ёмас. Грузия яқиндагина хорижий бозорларда банк хизмати кўрсатувчи давлатлар таржибига кўшилди. 2007 йилнинг март ойида Грузия Банки Украинанинг Ривожланниш ва Ҳамкорлик банкининг 94,42 % акциясини сотиб олган.

МДҲ ҳудудида хорижий инвестициялар бўйича ўнлаб лидер банклар мавжуд, уларнинг энг кўпи Россиянинг 6 та банкининг ваколатхоналаридир, рўйхатда яна 2 та Козогистон банклари ва биттадан Украина ва Озарбайжон кредит тапкилотлари киради (5-жадват).

Б-жадвал

**МДХ давлатларининг энг йирик трансмишний банклари
(хорижий активлари ва регионга киритган капитали миқдори бўйича)***

Банк	Давлатлар	Бўлимлари сони	Региондаги жами активи (млн долл.)	Региондаги жами капитали (млн долл.)
БТА	Қозогистон	10	1601,2	198,4
Альфа-банк	Россия	2	1425,6	138,8
ВТБ	Россия	4	1263,7	163,4
КазКоммерц	Қозогистон	2	1111,8	116,8
Приватбанк	Украина	2	279,7	16,8
Газпромбанк	Россия	2	242,2	21,8
Сбербанк	Россия	2	238,8	23,7
Москва Банки	Россия	1	234,8	44,5
ПетроКоммерц	Россия	2	227,0	27,8
МБА	Озарбайжон	2	143,6	12,9

* Банкларининг ва «Интерфакс» маълумотлари бўйича хисобланган.

Келтирилган маълумотлардан кўриниб турибдики, Қозогистоннинг БТА банки хориждаги активларининг миқдори бўйича лидер хисобланади. Бугунги кунда унинг гурухига ўнта – Россияда, Украинада, Беларусда, Қирғизистонда, Арманистонда, Грузияда стратегик ҳамкорлари бўлгаган тижорат банклари киради. Қозогистон банки МДХ давлатларида биринчи кредит ташкилоти бўлиб, Ҳамдўстликининг барча давлатларида ўзининг ҳудудий бўлимлари тармогини очиш каби катта вазифани кўйган. Ушбу стратегияянинг тамоили «Бутун МДХ», битта банк, битта хисоб» хисобланади. Банкнинг 2015 йил режасида, Россия бозорида ўз улушини 2 фоизи ва Ҳамдўстликининг бопка давлатларида 5 фоизгача кўпайтирини мўлжалланган.

МДХнинг учта давлатларида ВТБ кенг бўлимлар тармоги бўлиб, унинг сони тўртта ўзига қарашли ташкилотдан иборат. Аммо бу унга Россиянинг «Альфа-банк»ини кувиб ўтиш имконини бермади. Уни Украина ва Қозогистонда иккита бўлими бўлиб, у ўзининг рейтинги-

ни Украинадаги шульба башкининг капиталини кўпайтириш хисобидан ошириди. Факат 2008 йилнинг тўрт ойида «Альфа-банк» Украинада икки марта устав капиталини кўпайтиришига карор кабул килиб уни 2249,71 миллион гривнага етказган. Рейтинги келтирилган банклар, одатта биноан, миллий банк тизимида энг етакчилари, яъни лидерлари хисобланади. Мисол килиб келтирилган ўнта банкка, МДҲ давлатлари банкларига киритилган инвестициянинг 75 фоизи ва биринчи бештасига – 63 фоизи тўғри келади.

МДҲ давлатларидағи банкларнинг кўпчилиги давлатларга кири-тилаётган инвестицияларга хизмат кўрсатиш билан шуғулланса, кей-инги найтда, ҳамкорликда (ЕРТБ) кишлоқ хўжалигини кичик кредитлаш, кичик ва ўрга корхоналарни кредит йўли билан қўллаб-кувватлаш билан ҳам шуғулланмоқда. Шунинг билан бир қаторда Россиядаги МДҲ давлатларининг катта бўлмаган банк бўлимлари пул ўтказишлари бозо-ғида сезиларли ўринни эгаллаб, Ҳамдўстликдан келган муҳожирларни ўз атрофига тўпламоқда. Россия Банкининг маълумотига караганда, 2007 йил якунига асосан, Россия Федерациясидан МДҲ давлатларига ҳар йили 9,7 миллион доллар жисмоний шахслардан шакд пулсиз пул ўтказишлари амалга оширилади. Пул ўтказишларни асосий реципи-енти бўлиб, пул ўтказувчи тизимлар ва Россия почтаси хисобланади, улар оркали ҳар йили Ўзбекитонга 1666 миллион доллар, Тожикистонга 1632 миллион доллар, Украинага 1377 миллион доллар ва Армани-стонга 943 миллион доллар ўтказилар экан.

Х БОБ. ХАЛҚАРО МОЛИЯВИЙ ИНҚИРОЗ, УНИНГ КЕЛИБ ЧИҚИШ САБАБЛАРИ ВА УНИ МИЛЛИЙ ИҚТИСОДИЁТИГА ТАЪСИРИ: УНИНГ САЛБИЙ ОҚИБАТЛАРИНИ ЮМШАТИШ БОРАСИДА АЛОҲИДА ДАВЛАТЛАР ТОМОНИДАН КЎРИЛАЁТГАН ЧОРА-ТАДБИРЛАР

Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А.Каримов Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг қабул қилинганига 16 йил тўлганлиги муносабати билан бўлиб ўтган йигилишида сўзлаган маърузасида ва «Мамлакатимизни 2008 йилда ижтимоий-иқтисодий ривожланиши якунлари ва 2009 йилда иқтисодий ривожлантириш дастурининг энг мухим йўналишлари»га бағищлаб ўтказилган Вазирлар Маҳкамасицинг мажлисида сўзлаган нутқида шуни қайд этиб ўтдиларки, «...агар кимда ким кўнма-куидан инада кенг миқдорларни камраб олаётган халқаро молиявий инқироз бизнинг давлатга таъсири қилимайди ёки бизни четлаб ўтади, деб ўйласа, у кечириб бўлмас даражада янглишади, чунки Ўзбекистон ҳам бугунги кунда глобал халқаро молиявий-иқтисодий бозорининг бир таркибий қисмини ташкил этади. Шунинг учун ҳам халқаро молиявий инқирозининг оқибатлари бизнинг давлатимиз иқтисодиётига ўз таъсирини ўтказди ва салбий таъсирини ўтказишни давом этмоқда.

Ҳаммадан аввал, бу салбий оқибатларни таъсири экспортта қартилган ва уни билан боғлиқ бўлган аралаш асосий тармоқларни фаолият якунида уларнинг экспортта чиқараётган махсулотларига бўлган талабни кескин насаннинг кетишини ва мамлакатимиз томонидан экспорт қилаётган мухим товарларнинг баҳосини дунё бозорида тушиб кетиши билан намоён бўлмоқда Буларни ҳаммаси, ўз навбатида, мамлакатининг умумий иқтисоди балансига ва самародорлигига салбий таъсири қилмоқда, қўйилган макеадги эришишида, кўзда тутилган инвестицион лойиҳаларни амалга оширишида кўнгина муаммоларни келтириб чиқармоқда». («Народное слово», 14 февраль 2009 йил).

Шу билан бир каторда давлатимиз раҳбари халқаро молиявий инқирозининг келиб чиқиш сабабларига тўхтатиб, куйдагиларни айтиб ўтди. Инқироз авваюмбор АҚШда 2007–2008-йилларда ипотека кредитларининг қайтмаганлиги билан боғлиқ муаммоли кредитларнинг миқдори 700 миллиард доллардан ошиб кетганлиги билан боғликларини кайд этди. Бунинг оқибатида илғор банкларни, молиявий тузиямаларнинг,

Йирик компанияларнинг ликвидлиги пасайиб, халқаро фонд бозорида уларнинг акцияларини бозор киймати пасайиб кетди. Бу, ўз навбатида, кўнгина йирик давлатларда ишлаб чиқариш суръатининг сезиларли даражада пасайишига сабаб бўлиб, жуда йирик компанияларни, банкларни банкротликка учратмоқда, ахолининг изисизлик даражаси ортиб кетишинга ва турмуш даражасининг пасайишига олиб келмоқда.

Бизнинг фикримизча, жаҳон моливий инкиrozини келиб чиқиш сабабларидан яна биттаси АҚШ давлат бюджетидаги камомал (дефицит)ни тўлдириш ёки молиялаштириш учун Давлат ғазначилик идораси томонидан жуда катта миқдорда кимматли қоғозлар чиқарилиб дунёдаги катор давлатларнинг валюта ресурсларини ишлатиб юборилишида, деб қарашиб мумкин ва бу кўрсаткичларни қуидаги маълумотлар билан асослашга ҳаракат қиласиз (б-жадвал).

б-жадвал

**АҚШ Давлат Ғазначилик идораси томонидан чиқарилган
кимматли қоғозларни сотиб олган давлатлар рўйхати ва
уарнинг улушлари (2008 йил охиридаги холат)**

№	Давлатлар	Сотиб олган суммаси миқдори (млрд долларда)	Улуши (фоизда)
1.	Хитой	727,4	33,0
2.	Япония	626,0	28,3
3.	Кариб ҳавзаси давлатлари (Багам, Бермуд, Кайман, Антиль ва Виргин ороллари хамда Панама)	197,5	9,0
4.	Нефть экспорт кистувчи давлатлар (Эквадор, Венесуэла, Индонезия, Бахрайн, Эрон, Ирок, Кувайт, Уммон, Катар, Саудия Арабистони, БАА, Жазоир, Габон, Ливия ва Нигерия)	186,2	8,4
5.	Англия	130,9	6,0
6.	Бразилия	127,0	5,7
7.	Россия	116,4	5,3
8.	Бошقا давлатлар	100,0 атрофида	4,5
ЖАМИ:		2211,4	100,0

Келтирилгандай маълумотлардан кўриниб турибдики, катор молиявий бақувват давлатлар Америка Кўшма Штатлари давлат бюджетининг жула катта камомадини, яъни 2008 йилда 2,2 трлн АҚШ доллари миқдоридан отриқроқ кисмини молиялантиришга кўмаклашган.

Шу билан бир каторда, юкорида қайд этилган облигациялардан ташкири, АҚШ ҳукумати томонидан чиқарилган қимматли қоғозларга чет давлатларнинг киритган сармоясини таҳлил қиласиган бўлсақ, бунда асосий лидер Япония давлати бўлиб, унинг сармояси 1,25 трлн долларни ташкил этган. Хитой давлати иккинчи ўринда (1,2 трлн доллар), Россия давлати эса бу рейтингда 17 ўринда бўлиб (160 миллиард доллар). АҚШнинг ташки қарзи бугунги кунда 11,3 трлн долларни ташкил этмоқда.

Ушбу келтирилгандай маълумотлардан кўриниб турибдики халкаро молиявий инкирорзининг келиб чиқишига сабаб бўлган ҳолатлардан бири - АҚШ ҳукумати томонидан қимматли қоғозларни молия бозорига чиқариб, халкаро молия бозорида мавжуд ривожланган давлатларни эркин валюта захира ресурсларининг Америка миллий иқтисодиётини тиклашига сарфлаб юборилиганини оқибатидир.

2003–2006-йилларда АҚШда кўчмас мулкнинг нархлари 2002 йилга нисбатан қарийб икки маротаба ортди. Кредит ҳисобига янашга ўрганган Америка ахолиси хурсандчилик билан уйларни, мебель ва машиналарни янги, кўтарилиган нархларда, банклардан узоқ муддатга, яъни 25–30 йилга, имтиёзли, йилига 4–6 фоиз кредит маблаглари эвазига сотиб олини ва уларни хеч бир қийинчиликсиз расмийлаштиришини йўлга кўйди.

Демак, мамлакатда ҳукумат раҳнамолигида фуқаролар томонидан ипотека кредити олишининг жуда содда тизими жорий этилди, яъни банклар уй-жой харид қилиш учун фуқароларга кредитлар беради ва олининган кредит суммасининг таъминоти учун уй-жой қўйилиши ваъда-си олишади. Бу билан кредитни асосий суммасининг ва фоизини тўлаш мажбуриятини олади. Банклар эса, ўз навбатида, бу кафолат қиймати (ваъдаси)ни Freddie Mak ва Fannie Mae агентликларига сотади. Бу агентликлар уибу хужжатлардан гаров қопламасини шакллантирган ва ипотека қимматли қоғозларини сотувга чиқарган ва хатарсиз бўлганлиги учун уларни турли хил инвесторлар сотиб олишган. Уларни хатарсиз ҳисобланишига сабаб, АҚШ ҳукумати Freddie Mak ва Fannie Mae агентликларига ҳомий бўлиб, бу агентликлар чиқарган ипотека қимматли қоғозлари бўйича бозорда бирон-бир салбий ҳолат бўлиб қоладиган

бўлса (шу жумладан, молиявий инқироз келиб чиқайдиган бўлса ҳам), унинг ҳукумат томонидан кошланиши кафолатланган. Уй-жойларнинг баҳоси жуда кўтарилиб кетганлиги учун банклар кредиторлардан факат кредитнинг фоизини тўлашни талаб этишади, холос.

2007 йилга келиб эса, уй-жойларнинг баҳолари ҳаддан ташқари қимматлиги окибатида, уларга нисбатан талаб тушиб кета бошлади. Бундан ташқари вакт ўтиши билан кредиторлар олган кредитнинг нафакағ фоизини, балки асосий суммасини кайтаришни ҳам кўшгач, ойлик тўлов суммаси жуда ошиб кетди. Бозордаги уй-жой баҳоси гушганлиги окибатида, унинг нархи сотиб олишга тўланган суммадан камайиб кетди, натижада, уй эгаларининг биронтаси ҳам олган ипотека кредитнинг асосий суммасини ҳам, фоизларини ҳам тўлай олмай қолишиди.

Бугунги кунда, банклар, Америкада 10 мингдан зиёд уйларнинг кредитт суммаси тўланмаганлиги учун уй эгаларидан кайтарниб олмокда. Кейинги икки йилда яна 4 миллиондан зиёд уйларнинг банклар томонидан қайтиб олиниши ҳолати юзага келиши кутилмоқда. Бу холат инвесторлар томонидан ипотека қимматли қоғозларига бўлган ишончни йўқотмокда. Инвесторлар олдин сотиб олган қимматли қоғозларини кагтагизна чегирма ёки йўқотиш билан сотганлиги учун янгиларини умуман сотиб олмай кўйишди. Ипотека қимматли қоғозларига инвестиция оқимининг тўхтаб қолиши, ўз навбатида, банкларда нақд пул ресурсларининг йўколишига олиб келди ва банклар илгари берган пул ресурсларининг қайтмаганлиги окибатида янги кредит маблагларини бера олмай қолишиди.

Америкада йирик молиявий компаниялар банкротлик даражасига келиб коландан кейинтига, АҚШ Ҳукумати содир бўлаётган хатарни антлаб етди. Шундан кейин Федерал Резерв Бюроси (ФРБ) бошлиғи Бена Бернанке ва АҚИИ давлат Газначилик секретари Генри Паулсон бошчилигига инқироздан куткариш режасини ишилаб чиқилди. Бу режага асосан, улар Конгрессдан 700 миллиард доллар ажратишни сўраб, бу суммага инвестор ва банклардан ипотека қимматли қоғозларини сотиб олиб, вазиятни баркарорлаштиришни мўлжаллаган эдилар.

Аммо Америка ахолисининг банклар олдида жуда катта миқдорда йигилиб қолган қарзларининг мавжудлиги ва унинг ўз вақтида қайтарилимаглиги нафакат банкларни банкротликка олиб келди, балки ипотека кредитидан кўрган зиёнларини коллаш учун банклар томонидан сутурта компанияларига мурожаат этилиши, уларни ҳам ўз навбатида, бан-

круг бўлишига олиб келди ёки физика қонунияти билан айтганда, занжирли реакция бошланиб кетди. Халқаро фонд бозорида йирик компания ва банкларнинг акциялари котировкаси тушиб кетди, инвесторлар ўз капиталини хавфли бўлган қимматли қоғозлар бозоридан тезда чиқариш олини ташвишига тушиб қолдилар, халқаро валюта бозорида қатор валюталарнинг курслари бекарорлиги бошлациб, инқироз бутун дунё молия бозорига таркалиб кетди. У бирин-кетин қатор давлатларнинг банклари ва йирик компанияларини ўз домига тортиб, молиявий тангликка учратиб, банкрот қилиб, синдира бошлади ҳамда иқтисодий ноchorликни, ишсизликни ва ижтимоий бекарорликни келтириб чиқарди.

Шу ўринда, Халқаро молия бозорининг иқтисодий моҳияти, таркибий тузилиши, функциялари, міқдори ва уларнинг ҳар бир бўғинининг бир-бири билан чамбарчас боғликлигини батафсил тушуниб етсан, халқаро молия бозори тўгрисида янада яқоғроқ тасаввур ва тушунча пайдо бўлади.

Халқаро валюта оқими халқаро молия тизимининг асоси бўлиб хисобланади, у дунё товар айирбошлиш хўжалигининг амал қилиш жараёнида содир бўлади ва миллӣ хўжалик фаолияти натижаларининг ўзаро алмашинувига хизмат қиласади. Шу нуктаи назардан, халқаро молия тизими, халқаро молиявий бозор иштирокчилари ўртасида хорижий валюта оқими тизимини англаатади.

Демак, халқаро молия тизими моддий ишлаб чиқариш соҳасига ва дунё ялпи ижтимоий маҳсулотини таксимлаш, қайта тақсимлаш, алманиш ва истеъмол қилиш соҳаларига хизмат кўрсатади. Халқаро молия, хорижий валюта оқими ҳаракати сифатида, халқаро мікёсда барча субъектларнинг эктиёжини ва манфаатларининг қондирилишини таъминлайди ҳамда унга кенг мікёсда турли-туман молиявий усувлар орқали хизмат кўрсатади.

Халқаро хорижий валюталар оқимининг ҳаракати тўргта босқичга бўлинади: валюта ишлаб чиқариш, тақсимланиши, қайта тақсимланиши ва сўнги ишлатилиши. Хорижий валюта оқимининг пайдо бўлиши компаниялар дунё бозорида ўзлари ишлаб чиқарган товарларни ва хизматларни сотишдан ҳамда ишларни бажарипдан тушган валюта тушуми сифатида пайдо бўлади. Хорижий валютада тушган тушум ишлаб чиқаришга таъсир қилувчи ҳаражатларга мувофиқ тақсимланади. Охирги ҳисобда компаниялар хорижий валютада фойда олади ва у фойда мулқдорлар манфаатидан келиб чиқиб тақсимланади. Дастлабки тақсимланишдан кейин, хорижий валюта оқимининг қайта

тақсимланиши жараёни бошланади: унда турли хил халқаро ташкилоттарга, фондларга миллий давлат бюджетидан ҳамда юридик ва жисмоний шахсларни хорижий валютадаги даромадидан бадаллар тұлап усулы билан давом этады. Хорижий валюта оқими охирғи босқичда түлік ишплатилиши билан ўз ҳаракатини батамом тугаллады.

Демек, халқаро валюта оқими халқаро молия бозорида содир бўлади ва унинг таркибига куйидагилар киради:

- 1. Халқаро кредит бозори.*
- 2. Халқаро фонд бозори, яъни қимматли қоғозлар бозори.*
- 3. Халқаро инвестиция бозори.*
- 4. Халқаро валюта бозори.*
- 5. Халқаро сугурта бозори.*

Юқорида қайд этилган халқаро молия бозорининг ҳар бир таркибий кисми бир-бири билац чамбарчас боғланган ва бир-бирига якндан хизмат кўрсатади. Уларни таркибида бирон-бир салбий ёки ижобий ҳолат содир бўлса, бошқаларининг фаолиятига ўз таъсирини ўтказмасдан колмайди.

Шунинг учун XXI асрнинг биринчи ўн йиллигига халқаро молия бозорида тақроран содир бўлған ушбу молиявий ва иктиносиди инқирозни атрофлича ўрганиш ва чуқур таҳлил қилинган талаб этилади. Шу билан биргага, ушбу глобал халқаро молиявий инқироз буғунги кунда дунё бозорида қандай салбий оқибатларни келтириб чиқарғанлигини ва яна қайси соҳаларга таъсир этиши мумкинлиги ёки яна қанчача муддат давом этиши масалалари дунёдаги ҳар бир фуқарони ташвишга солмокда. Бундан ташқари, ушбу инқирозни бартараф этиши учун Халқаро Валюта Фонди ва дунёдаги йирик, саноати ривожланган 20 та давлат раҳбарлари ўзаро ҳамкорликда дунё миқёсида қандай чоратадбирлар кўрилишина келишиб олингандиги ва бу давлатлар мамлакат ичкарисида қандай дастурлар ишлаб чиқиб, ҳаётга татбик этадигандиги ҳамда уларнинг бераётган иктиносий самараларини таҳлил қизиб, хулосалар чиқаришга ҳаракат киласиз.

Биринчидан, молия-банк тизимидағи содир бўлған глобал молиявий инқироз дунё молия тизимишининг капиталлашуви миқдорини 2,6 трilli долларга қисқартирди, иктиносий ўсишининг пасайиши Америка, Европа ва Осиё қитъаларининг қатор йирик давлатларида ҳам кузатилмоқда. Дунё фонд бозорида хукуматлар, йирик компаниялар вабанклар томонидан чиқарилган қимматли қоғозларнинг котировкалари бир неча марта пасайиб кетди, инвестицион фаол-

лик йўқолиши даражасигача тушиб қолмоқда. Халқаро хом ашё ва товар бозорида истеъмол галаби ва миқдорининг пасайинни оқибатида ўта муҳим хом ашё ва товарларишнг зархлари кескин тушиб кетди, шу билан бир қаторда, кўнгина давлатдарда ишсанлар сони белгиланган меъёрлардан ошиб, кўшимча ижтимоий муаммоларни келтириб чиқармоқда.

Иккинчидан, дунёда содир бўлган глобал молиявий инқироз шуни кўрасатмоқдаки, халқаро миқёсда молия-банк тизимида жуда муҳим узилишлар мавжудлиги, уларнинг тубдан ислоҳ қилинishi, банк фаолияти устидан кераклидаражада назоратнинг йўклиги оқибатида банклар фақат корпоратив манфаатга хизмат қилиб, кредит ва қимматли қоғозлар бозорида турли хил сенкулятив операциялар билан банд бўлиб қолмоқда. Халқаро молия бозорининг баркарор ривожланишига ўз устави бўйича масъул бўлган Халқаро Валюта Фонди, кейинги инқирозларда кузатувчи бўлиб қолаётганилиги ўта ачинарли ҳолдир.

Учинчидан, ҳар бир алоҳида давлатда **молиявий-иқтисодий инқирознинг** масштаби, унинг чуқур кечиши ва оқибатлари, аввали, унинг молия-валюта тизимининг мустаҳкамлигига, миллӣ кредит институтларининг капиталлашуви ва ликвидлигига ҳамда уларни халқаро хорижий ва корпоратив банклар билан боғликлигига, олтин-валюта заҳирасининг миқдорига ва халқаро кредитларни тўлаш қобилиятига, умуман олганда, мамлакат миллӣ иқтисодиётининг мустаҳкамлигига ва рақобатбардошилик даражасига боғлиқ бўлмоқда.

Тўргинчидан, халқаро молиявий инқироздан тезроқ чиқиб кетиш ва унинг салбий оқибатларни юмаштишига, аввалимбор алоҳида давлатлар доирасида, қолаверса, бутун халқаро ҳамжамият ўртасида самараали ва келишилган тадбирларни қабул қилини билантина эришиш мумкинлигига барча манфаатдор ташкилотлар тобора икрор бўлмоқдалар.

Бешинчидан, халқаро молия бозорида инқирознинг юзага келишига сабаб бўлаётган яна битта ҳолат, ҳеч қандай назоратсиз фаолият юритаётган оффшор зоналарнинг мавжудлиги ва унинг миқдори йилдан-йилга ошиб, астрономик миқдорга етганилигидир. Кейинги маълумотларга қараганда, оффшор зоналарда яшишининг фақат «соф валюталар» миқдори 11,5 трлн долларни ташкил этиб, у Ер юзида мавжуд валюталарнинг 1/10 қисмидан иборат

бўлмоқда, яъни бу кимматли қоғозлар, кўчмас мулк, яхталарнинг қиймати қўшилмаган ҳолдаги микдоридир.¹⁹

2008 йилнинг 15 ноябринда АҚШ пойтахти Вашингтон шаҳрида ва 2009 йил 2 апрелда Англия пойтахти Лондон шаҳрида дунё яъни маҳсулотини 85 фоизини ишлаб чиқарувчи 20 та йирик давлат раҳбарларининг халқаро молиявий инқирозининг олдини олиш борасида кўриладиган тадбирларни мувофиқлаштириш борасида Саммит учрашуви бўлиб ўтди. Саммит иштирокчилари молиявий инқирознинг келиб чиқини сабабларида ягона ёндашув йўклигини кўрсатди, шунингдек, ҳали давом этаётган ва чуқурлашаётган глобал молиявий инқирознинг жуда муҳим ва узоққа чўзилувчи оқибатлардан ҳоли бўлишда умумий самара берадиган дастур ишлаб чиқишига ва қабул қилишга келиша олмадилар. Эришилган ягона келишувлардан бири халқаро молиявий инқирозни келиб чиқишига айборлардан бири леб қаралаётган Халқаро Валюта Фондига қўшимча равишда 1,1 триллион АҚШ доллари микдорида маблағ ажратилиб, иқтисодиёти ожиз давлатларга ёрдам беришга йўналтиришдан иборат бўлди. Дунё бўйича йирик давлатлар томонидан миллий иқтисодиётини кўллаб-куватлаш учун бюджетда жамғарилган 4 трлн доллар микдорида пул маблағларини халқаро молиявий инқирозга қарши ишлатилиши таклифи илгари сурилди.

Америка Кўнима Штатларида Президенти Барак Обама инқирозга қарши курашиб бўйича янги тадбирлар режасини ишлаб чиқди. Бу Дастурга асосан Америка иқтисодиётини инқироздан куткариш учун айрим соҳаларга ҳукумат томонидан молиявий маблағ ажратилиб, кўллаб-куватлаш режалантирилган (7-жадвал).

7-жадвал

Америка иқтисодиётини молиявий инқироздан куткариш учун йўналтирилаётган молиявий маблағларининг янги Дастури*

№	Харажатларни максади	Микдори (млрд долларида)	Улуши (фоизда)
I.	ИЖТИМОИЙ СОҲАГА	145,496	70,2
1.	Шу жумладан, Таълим тизимиға	50,09	24,2

* 19 «Аргументы и факты», № 36, 2009 г. стр.7.

a)	Бошланғич ва олий мактабларни куриш, модернизация кишлиш, техник жиҳатдан кайта жихозлаш	20	
б)	Үкитувчиларни кайта тайёрлаш, синфларни ва илмий лабораторияларни компьютер билан таъминлаш	1	
в)	Талабаларга бериладиган Давлат стипендиясини 500 долларга кўлпайтириш	15,6	
г)	Ишлайдиган колледж талабаларини кўллаб-куватлаш	0,490	
д)	Ноғирон болалар учун грантлар	13	
2.	Соғлиқни саклашга	25,5	12,3
а)	Соғлиқни саклашни комп’ютерлаштириш ва информацион технологияни такомиллаштириш	20	
б)	Сурункали ва юкумли касалликлар бўйича профилактика ишлари ва эмдан	3	
г)	Самарали дори-дармонларни қидириб топиш бўйича илмий тадқиқот ишлари	1	
д)	Клиникаларни жихозлаш	1	
е)	Сугурга килинмаган америкаликларга тиббий ёрдам харажатларини тўлаш	0,500	
3.	Инсизликка қарши курашиш	41,12	20,0
а)	Ёз пайтида ёшлар учун 1 млн янги ишчи ўринларини яратиш	1,2	
б)	Иктисолиёттинг янги секторида ишчи ва ёшлар учун дастурлар ишлаб чикиш	2,8	
в)	Ноғироларнинг ишга жойлашишига ёрдам кўрсатиш	0,500	
г)	Инсизларга иш билан таъминлаш хизмати орқали иш ўрни қидиришига ёрдамлашиш	0,500	
д)	Кам даромад олуви чекса ёшдаги америкаликларни иш билан таъминлаш	0,120	
е)	Инсизлик кўпайиб бораётган бир пайтда имтиёз дастурини кўллаб-куватлаш	27	

к)	Ойлик ишсизлик нафакасини 300-400 долларга кўпайтириш	9	
4.	Бошқалар	28,786	14,0
а)	Қаровсиз болаларни овқат ва транспорт билан таъминлаш	0,66	
б)	Ишловчи ота-оналарнинг болаларга қаршишига ёрдам кўрсатиш	2	
в)	Кам таъминланганларга озик-овқат ёрдамини кўрсатиш	20	
г)	Кариялар учун кўчма ошхоналарни ташкил этиш	0,200	
д)	Мактаб болаларни бепул тушлик билан таъминлаш	0,726	
к)	Кам таъминланган ва кекса ёшдаги аҳолига ёрдам кўрсатиш (7,5 мин киши)	4,2	
л)	Кам таъминланган онлаларни электр-энергия ҳисобини тўлашга ёрдам кўрсатиш	1	
II.	ИКТИСОДИЁТ ВА ИШЛАБ ЧИҚАРИШ	52,209	25,2
а)	Электр тармокларини модернизация килиш	11	
б)	Энергия истеъмоли иктисолини ошириш учун турар-жойларни модернизация килиш	2,5	
в)	Шаҳардан ташкири темир йўл тизими ва енгил ср усти транспортини ривожлантириш	1	
г)	Йўловчилар ташини миқдорини кўпайтириш учун автобуслар ва бошка асбоб-ускуналар сотиб олиш	6	
д)	Кишлоп жойларда сув ва канализация тизимини яхшилаш ҳамда чиқнадиларни утилизация килиш	1,5	
к)	Кишиюқ хўжалиги соҳасида илмий тадқиқот ишларини олиб бориш	0,209	
л)	Йўл ва кўнприклар қуриш	30	

III.	БИЗНЕСНИ КҮЛЛАБ-ҚҰВВАТЛАШГА	9,430	4,6
a)	Америкада автомобиллар учун замонөвий аккумуляторларни ишлаб чыкарувчиларниң күллаб-құвватлаш	2	
б)	Махаллий автомобисаноатни күллаб-құвватлаш (Федерал хукуматни эски автомобиллариниң янгисига алмаштириш йүли билан)	0,600	
в)	Интернетта кабелесiz уланинши ривожлантиришни рағбатлаштыриш	6	
г)	Кичик бизнесста берилдиган кредиттерни кафолатлаш	0,430	
д)	Бошқа максадда ишлатиш учун олдинги саноат объектларини ва ёпкі харбий базаларни тозалаш дастури	0,400	
ЖАМИ:		207,135	100,0

Юкорида көлтиришгән АҚШ Президенти Барак Обаманиң молиявий инқирозға қарсın ишлаб чықылған янғы чора-тадбирлар дастурини таҳлил килағандай бўлсак, жами ажратилдиган пул маблағларининг 70,2 фоизи ижтимоий соҳани күллаб-құвватлашга, 25,2 фоизи иқтисодиёт ва ишлаб чиқаришини күллаб-құвватлашга ҳамда 5 фоиз атрофидағи маблағ бизнесни ривожлантиришта йўналтирилаётганини кўрамиз. Демак, Америкада асосий маблағ молиявий инқироздан жабр кўраётгандай аҳоли тоифасини ижтимоий жиҳатдан ҳимоя қилиб, сиёсий барқарорликни таъминлашга қаратилған, чунки ушбу йилнинг ўзида Америкада иш сезизлик даражаси миқдори 8–9 фоизни ташкил этиши куттилмоқуда.

Барак Обама дастурида асосий харажатлар ижтимоий соҳага қаратилиши билан бир қаторда. Америка иқтисодиётининг рақобатбар-дошлигини ошириши учун тармокларни барча соҳасида энергияни кам истеъмол қылувчи технологияни жорий этишга ўтилаётганини кузатиш мүмкин, бу ҳозирги жаҳон тараққиётida ўта муҳим масала ҳисобланди.

Америкада 2009 йилни 1 июнидан бошлаб, кимки гибрид моторли, яъни электр ва бензинда ишлайдиган автомобилларни харид қилса (шу тиљдаги автомобилларининг ўргача баҳоси 20–25 минг долларни ташкил этади), унга 7 минг доллар миқдорида солиқдан имтиёз берилди,

автомобил сотиб олишга сарфланадиган суммани 1/3 қисми харидорга кайтарилиши тартиби жорий этилмоқда. Фундаментал фанни ривожлантиришга 10 йил ичидә бюджетдан ажратиладиган харажатларни икки маротаба кўпайтириш мўлжа шанмоқда. Уйларни күёш батареяси билан иситишга ўтувчиларга ёки болаларини мактабга велосипедда олиб борувчиларга ҳам солиқдан имтиёз берилишни рафбатлантириш кенгайтирилмоқда.

Ҳаммамизга маълумки, дунё молия бозорида ёки унинг алоҳида давлатларида тарихда бир неча маротаба шунга ўхшаш молиявий ва бошқа иқтисодий инқирозлар бўлиб ўтган, аммо уларнинг салбий оқибати маълум давлатларгагина ёки унинг баъзи бир тармоқларига таъсир қилган, холос. Бугунги кунда давом этаётган ҳалқаро молиявий инқирозни кўлами жуда кенг бўлиб, қатор ривожланган давлатларни молия бозорини издан чиқариб, банк ва сунурта компаниялари катта талофатга учратмоқда. Етакчи тармоқларда ишлаб чиқариш суръатини пасайтириб, товар баҳолари ҳамда нархларини тушуриб, аҳолини истеъмол товарларга бўлган талабини йўқотмоқда. Ишсизлар армияси сафини кўпайтириб, баъзи бир давлатларда ижтимоий мувозанатни издан чиқаришгача олиб келмоқда.

Агар дунё молия бозорини ўтган асрни 30-йилларидан бошлаб, 70-йилларгача даврини таҳлил қиласак, бор-йўғи 2 та молиявий инқироз бўлиб ўтганлигини шоҳиди бўлишимиз мумкин. Унинг дастлабкиси АҚШ фонд бозорида чайковчилик (спекулятив) ўйинлари оқибатида содир бўлган, тарихда «Буюк депрессия» леб ном олган ҳалқаро молиявий инқироз бўлса, кейинги II жаҳон уруши тифайли қатор Европа давлатларининг урушдан кўрган катта талофати сабабли содир бўлган, чунки ишлаб чиқариш 7 йиллик уруш туфайли издан чиқкан. Аҳоли эҳтиёжи учун товар етишмовчилиги, миллий валюталарнинг қадрсизланиши оқибатида, яъни объектив сабабларга қўра содир бўлган ҳамда нисбатан узок муддат, яъни 7–8 йил давом этган.

ХХ асрнинг 70-йиллардан кейинги нисбатан осойишта босқичининг бугунги кунгача бўлган даврини таҳлил қиласидиган бўлсак, ўртача ҳар 7–8 йил ичидә 4 маротаба молиявий инқироз такрорланган. Уларнинг такрорланиши туриши объектив қонуниятга айланмоқда.

Яна шу ҳолатни алоҳида қайд этиш лозимки, молиявий инқироз натижасида давлатлар, улардаги йирик компаниялар ва банклар инқироз бошланишида жуда катта йўқотишларни бошидан кечирган бўлса, кейинчалик жадал ривожланган.

Бизнинг фикримизча, алохода давлатларда иқтисодиётда молиявий инқирозларнинг тез-тез такрорланиб туришига, нормал ҳолат деб ёндашиб, уни соглом организмда содир бўлаётган табиний мослашиш конуннати сингари ўзини-ўзи химоялаш ёки тозалаш ҳолати, деб хулоса чиқариш мумкин. Бу табиний жараён ўтгандан сўнг, согломлашган биологик организмда ўзини-ўзи химоялаш ва сақлаш кечгани сингари иқтисодиётда ҳам, давлатнинг ҳукуматлари томонидан ўта муҳим тармоқларга ва секторларга эътибор қаратилиб, уларнинг тўлиқ тараққиёти учун атрофлича муҳит яратиб, уни келгуси юксалишига кўмаклашиш жараёни бўлиб ўтиши керак. Мамлакат иқтисодиётнинг реал ва стратегик секторини кўллаб-куvvатлаци ва уни самарали бошкарниш ҳамда аҳолининг ижтимоий жиҳатдан химоялаш механизмини яратиб, мамлакатни юксалтириш барча инқирозларда кузатилгани каби албатта. давлат ёрдамисиз амалга ошмайди.

Халқаро молия бозорида содир бўлган инкиrozларининг даври, келиб чиқиш сабаблари, оқибатлари ва үзларни бартараф этиш учун ҳуқуматлар томонидан кўрилган чора-тибдирлар

№	Давлатлар инкиroz даврони	Инкиroz сабаблари	Инкиroz оқибатлари	Инкиrozга карши тадбирлар
1.	АҚII 1929–1933-йиллар	Буюк лепрессия банкларни ва ахолини биржада хаддан ташкари киёник ўқизган операциялари оқибатида бошлишиб кетган	Саноат ва кишилек хўжалини и маҳсулотларини муродни камайиб кетган хамза ахолининг даромади сезиларли даражада пасайсан	Саноат корхоналари давлат томонидан кўйлашиб-куважланган, банкжарниң сони кискартирилган, доилар курси пасайтирилган
2.	Германия 1945–1952-йиллар	II жаҳон урушидан кейин давлат фасилиятидага тўлиқ бузилиш бўшан	Транспорти гизими ва саноат муаммомлари чукурлашган	Бахолар устидан давлат назорати бекор килинган, монополиялар тутатилган
3.	Швеция 1973–1974-йиллар	Дунё энергетика инкиrozи даврида Европада хаммадан кўп Швеция зиёти кўрган, чуки ўзининг энергия ресурслари бўлмай туриб, жуда токори иш хакими камайтирмаанинг оқибатида содир бўлган	Тор-кон казиб олиллар, кора металлургия ва машинносозлик гармоқларига ишлаб чиқарни пасайтиб кетсан	Энергетика, шу жумладан, атом энергиясига ва илмий технологияни ривожланнинга давлат ресурсларини сарфланшини кучайтирилган
4.	Чили 1981 йил	Бозор исплоҳотларига давлат тайёр бўлмаган. Икисодиёти экспортга боғлиқ бўлган	Жуда кўп банклар банкротлана, чунки уларни молиялаштирилан компаниялар «кассотга» учраган	Банклар ва компанияларга молия-ний ёрдам кўрсатилган, самараи бизнес килиш мукумат томонидан кўйлашиб-куважланган

5. Финляндия 1990–1992- йиллар	Совет Иттифоки тұга- нанда кейин оң сав- до хамкоридан айрилиб көлтә	Үрмөн махсузлардың қоқай ишпән мегалургия ва өзик-өвкат корхоналары асо- сий махсузларларның соғыб олувчи бозорни йүктөтән	Юкори технология ва фанни ривожланғаннан натижасыда хамда үннин базасыда яңғыш шылаб чыгарышни яратынша эришилгән
6. Жапония Корея, Япония 1997–1998- йиллар	Осылай инцидент. Мил- лий валюта фавкултада арзонашашиб кеттән ёки миллий валютанын кур- сига пасайшиб кеттән	Банк тизимдән инкироз саңаат тармоғына хам үтиб кеттән	Компаниялар милицелаштырылған, банкшар күшшеб-куваттандын ва экспорт таркиби көнтайтирилгән
7. АҚШ да башка йирик ла- заттарда 2005–2009- йиллар	АКШда 700 милли- ард доллардан ошик ипотека кредитла- рини кайтмаганнан екибатына бояшланғи- шында	Банкдарни, мөлдөмий вә- суғурта коми-чылдарни дик- видилги йүкөліп инкирозға юз тутди. Фонд бозорлары- да банкклар ва башка ком- панияларнинг киммәтбахо коғоздарининг индекс күйматы бирнече бор тушиб кетти. Инвестицион фонди- ят түхтәд, мөлдөм бозорлары- да пул етишмаслығы болылан- ғы. Оқибатда саноат, маши- насозлик, энергетика ва башка тармокларда ишлаб чыкашы- пасайб. Уларнинг төваша- рига бүлгандын талапы тушиб кетти. Ипсизлик даражасы ошиб, жеткимой муаммолар пайдо бўлмоқда	Давлатлар томонидан банкдарни, итисолиёттинг реал секторини кўллаб- кувватлаш дастурлари ишлаб чиқилмоқча. Ахолини ижтимоий химоялари чорала- рн курдилмоқда маҳус химоялари захи- ра фончлари тутилмоқта. Ахолининг миллий товарларга бўлган эҳтиёжини рафоғдандыртиш учун давлат бюджети- дан пул маблағлари ажратилмоқда. Мисол: учун, ГФРда хар бир фуқарога экви авто- мобилини тошириб, янисини солиб ола- штагана 2,5 минг ёвротуда мағлуби дав- лат бюджетидан ажратилиб берилмоқда. АКШда 4 минг \$ ёрдам пуди берилади. 700 мини фуқароянни автомобиль солиб олади. Япония лавынни хар бир фуқаросига 160– 180 \$ миқдорда пул таржатиб берилади. Факат бу нуллар газ, электр энергияси, комму- нал хизматларга тўланни шарти билан таржатиди

Демак, халкар оамжамиятга интеграллашган барча давлатлар бу ҳолатта тайёр бўлишилари ва зарурий молиявий чора-тадбирларни олдиндан кўришларни лозим. Миллий иқтисодиётга ташки секторнинг ўта оғир салбий таъсири белгилари сезилиши биланоқ, ҳукумат томонидан ички истеъмол рағбатлантирилиши ва инвестицион сармояларнинг асосий қисми ишлаб чикаришни модернизация килиш, корхоналарни замоновий (энергияни кам истеъмол қилувчи), ўта мослашуичан техникалар билан куроллантириш ҳамда технологик жиҳатдан қайта жиҳозлашга қаратилиши мақсаддаг мувофиқ бўлади.

Бу борада Ўзбекистон Республикаси ҳукумати ўтган 2008 йил охирида дастлабки ва ўта муҳим қадамларни йўлга кўйди. Шулардан, 2008 йил 20 октябрда 4041-сонли «Экин майдонларни оптималлаштириш ва озиқ-овқат турларини ишлаб чикаришни кўпайтириш бўйича чора-тадбирлар» тўғрисидаги Президент Фармонига асосан пахта майдони 50 минг гектарга камайтирилиб, донли экинлар экип майдони кенгайтирилди; Давлат маблаглари хисобидан «Ўзсаноатқурилишбанки», «Асакабанк», «Атробацк», «Қишлоқ қурилиш банки» ва «Микрокредит-банк»ларнинг устав капиталини ошириш бўйича Президент Фармонлари қабул қилинди ва бу банкларнинг устав фондида давлат улушини оширишга кўшимча 500 миллиард сўмдан ошиқ пул маблаглари ажратилиди; шунингдек, «Мамлакатимизда 2009–2012-йилларга мўлжалланган инқирозга қарши курашиб давлат Дастури» қабул қилинди. Бу давлат Дастурига биноан, биринчи наебатда, экспортга маҳсулот чиқарувчи ва маҳаллий локализация дастурига кирган корхоналарни модернизация килиш, техник ва технологик жиҳатдан қайта жиҳозлаш амалга оширилмоқда; иккинчидан, экспортга маҳсулот чиқарувчи корхоналарнинг ташки бозорда рақобатбардонлигини таъминлаши ҳамда кўшимча рағбатлантириш мақсадида уларга айланма маблағларни тўлдириш учун 12 ой муддатга, Марказий Банкнинг қайта молиялаштириш ставкасининг 70 фойзидан ошмаган фойзда, яъни йилига 9,8 фойз билан имтиёзли кредит маблағлари берилиши йўлга кўйилди; тайёр маҳсулот чиқаришга ихтинослашган хорижий сармоя асосида ташкил этилган корхоналарнинг 2012 йилгача кўшимча қиймат солигидан ташқари, барча солик ва йигимлардан озод қилиниши муддати узайтирилди; банклар олдираги жорий ва муддати ўтган кредит суммалари реструктизация килинди, бюджет олдираги тўловлар бўйича пайдо бўлган пениялардан воз кечилди.

Бундан ташқари, экспортчи корхоналарнинг ташки бозорда рақобат-

бардошлигини ошириш макеадида ишлаб чиқараётган маҳсулотлари таниархини 20 фоиз камайтирилган бахода уларга сотишга рухсат этилди. 2009 йилда барча энергия ресурслари баҳоларининг асосиз ўсишига чегараланиш механизми жорий этилди. Шунингдек, гўйт-сут маҳсулотларини қайта ишлашга ихтисослашган кичик фирма ва корхоналарга 2012 йилнинг 1 январигача ягона солик тўлови ставкасини 50 фоизга камайтириб, тўланн имтиёзи берилди ҳамда баъзи бир ноозик-овқат маҳсулотларини ишлаб чиқаришга ихтисослашган корхоналар юқорида кайд этилган муддатгача фойдадан солик, мол-мулк солиги, кичик фирма ва корхоналар эса, ягона солик тўловида тўлиқ озод этилди.

2009 йилнинг бошида Республика хукумати томонидан «2009–2014-йилларда ишлаб чиқаришни модернизация қилиш, техник ва технологик қайта жиҳозлаш бўйича муҳим лойиҳаларни амалга оширишга доир чора-тадбирлар дастури» қабул килинди, унга мувофик қиймати 41,4 миллиард долларга тенг бўлган 400 дан зиёд инвестицион лойиҳаларни амалга ошириш кўзда тутилган.

Мамлакатимиз Президенти И.А.Каримов Тошкент шаҳрининг 2200 йиллигига багишланган тантанали мажлисда сўзлаган нутқида таъкидлаганидек, «... биз хозирги вактда нафакат инқирознинг салбий таъсирини юмшатиш устида бошқотираётимиз, шу билан бирга, инқироз тугагандан кейин Ўзбекистон иқтисодиётининг янада кучли, барқарор ва мутаносиб ривожланган ҳолда майдонга чикиши, жаҳон бозорида мустаҳкам ўрнимизни эгаллаш, ҳалқимизнинг ҳаёт даражаси ва фаронслигини ошириш бўйича жиҳдий иш олиб бормоқламиз» («XXI ASR», 37-сон. 2009 йил 2 сентябрь, 2-бет).

Республика хукумати томонидан кўрилган шошилинч, ўта муҳим ва атрофлича ўйланган чора-тадбирлар, 2009 йилнинг биринчи ярми якунлари маълумотларини таҳлил қиласдан бўлсан, улар ўз самарасини бера бошлаганлигини кузатиш мумкин. Бу даврда дунё етакчи мамлакатларида ва қўинни кардош давлатларда салбий ҳолатлар ҳали давом этаётган бир пайтда, бизнинг давлатимизда ялли ички маҳсулот 8,2 фоизга, товар экспорти хажми 13,4 фоизга ўсганлиги, шу билан бирга, инфляция даражаси 3,5 фоиздан ортмаганлиги, 530 мингдан кўпроқ янги ишчи ўринлари яратилганилиги, аҳолининг реал пул даромадлари 26,0 фоизга ўсганлиги, жалб этилган инвестициялар хажми 32,7 фоизга ўсганлиги хукумат томонидан кўрилган чора-тадбирлар қиска вактда мамлакат ичкарисида эришилган иқтисодий ва молиявий самаралининг дастлабки натижалари деб хулоса чиқариш мумкин.

Хулоса сифатида шуни алохида қайд этиши зарурки, халқаро молиявий инкироз келгусида давлатлар ўртасида рақобатни янада кескиншаптиради ва милий иктисадиёттинг мустаҳкамлигини ўзишинг ўлчов бирликлари билан сиаб кўриши табиийдир. Уларга барча соҳалардаги меҳнат унумдорлиги кўрсаткичларини, маҳсулот бирлигини, ишлаб чиқаришга сарфланган энергия, ҳом ашё ва материаллар сарфини, банк капиталининг реал самардорлигини, товарлар, хизматлар ва ишларнинг бажарилиши сифати даражаси бўйича халқаро стандартлар ва нормативларга жавоб берини, аҳолини реал даромадлари ёки турмуш сифати даражаси каби халқаро кўрсаткичларни келтириш мумкин. Ҳаммамизга маълумки, бу халқаро кўрсаткичларда бизнинг давлатимиз дунёдаги ривожлашган мамлакатлардан жуда паст ўринларда ва ўсиш даражаси жиҳатидан ҳам оркада қолиб келмоқда.

Шунинг учун, бу ўта муҳим соҳалардаги халқаро месъёр ва андоузаларга тенглаштирмастан, ҳеч бўлмаса, уларнинг кўрсаткичларига якинлаштирмастан туриб, халқаро ҳамжамияттинг тўлақонли аъзосига айланана олмаймиз. Бу реал ҳолат, ўз навбатида, ҳуқуматимиз ва келаҷак авлод олдида ҳали бажарилиши зарур бўлган жуда катта ишлар турганини изоҳлайди ва қўшимча қатор стратегик дастурлар кабул қилинишини талаб этади.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР

1. Ўзбекистон Республикаси Конституцияси. 1992 й. 8 декабрь.
 2. «Ўзбекистон Республикаси Марказий банки тўғрисида»ги Қонун. Т. «Ўзбекистон», 1995 йил.
 3. Ўзбекистон Республикасининг «Банклар ва банк фаолияти тўғрисида»ги Қонуни. 1996 йил 25 апрель.
 4. Ўзбекистон Республикасининг «Гашки иқтисодий фаолият тўғрисида»ги Қонуни. 2000 йил. (1998 йил 24 декабрь) Халқ сўзи, 1999. 12 январь. 7-сон.
 5. Ўзбекистон Республикасининг «Инвестиция фаолияти тўғрисида»ги Қонуни. (1998. 24 лекабрь) Халқ сўзи, 1999 йил 12 январь. 7-сон.
 6. Ўзбекистон Республикасининг «Чет эл инвестициялари тўғрисида»ги Қонуни. (1998 йил 30 апрель) Халқ сўзи, 1999 йил 12 январь. 7-сон.
 7. Ўзбекистон Республикасининг «Чет энглик инвесторлар хукуқлари»нига кафолатлари ва уларни химоя қилиш чоралари тўғрисида»ги Қонуни. (1998 йил 30 апрель). Солик ва божхона хабарлари, 1998 йил 22-сон.
 8. Ўзбекистон Республикасининг банк тизимида валютани тартибга солишга опд қонунчилик хужжатлари тўплами». –Т.: «Ўзбекистон» 2004.
- Ўзбекистон Республикасида пластик карточкалар ёрдамида тўловларни амалга ошириш бўйича қонун хужжатлари тўплами. –Т.: 2010 йил. 191-б.
- Ислам Абдуганиевич Каримов. Узбекистан: 16 лет независимого развития. Т.: «Узбекистан», 2007.- 40 с.
- Каримов, Ислам Абдуганиевич. Мировой финансово-экономический кризис, пути и меры по его преодолению в условиях Узбекистана / И.А. Каримов. - Т.:Узбекистан, 2009. - 48 с.
- Банковское дело: Учебник для вузов.2-е изд./Под ред. Г.Белоглазовой, Л.Кроливецкой.-СПб.: Питер, 2009.- 400 с.: ил – (Серия «Учебник для вузов»).
- Дорофеев Б.Ю. Валютные право России : учебник / Б.Ю.Дорофеев, Н.Н. Земцов. В.А. Пушкин. – 2-е изд., пересмотр. И доп. – М.: Норма, 2008. – 240 с.
- Калмыкова Л.И. Фундаментальный анализ финансовых рынков. 2-е изд. – СПб.: Питер, 2007. – 288 с. : ил.
- Федоров А.В. Анализ финансовых рынков и торговля финансовыми активами: Носсобие по курсу.3-е изд. -СПб.: Питер, 2007. – 240 с.:ил.
- Струченкова Т.В. Валютные риски: методы оценки и управления: Учебное пособие. М.: Финансовая академия, 2003. 160 с.

Инспекционная Политика Азиатского Банка Развития. Опубликовано Офисом Секретариата АБР, Октябрь 1996 года.

Элементы социальной рыночной экономики. Карл Фасбендер. Манфред Хольгхус, Отто Г.Майер. Гамбург, август 1993.

Немецкий Федеральный банк. Денежно-политические задачи и усуги. Специальная издания Немецкого Федерального банка № 7.- 177 с.

Струченкова Т.В. Валютные риски: Учебное пособие. М.: Финакадемия , 2009. 160 с.

Ляховский В.С., Коробейников Д.В., Серебряков П.А.. Кочеткова Н.И. Справочник по валютным операциям коммерческого банка. В 2-х ч./Сост. И обн.ред. коммент. Канд.эконом.наук В.С. Ляховского. Ч.1. - М.: Гелисс АРВ, 2003 . - 496 с.

Интеграционные процессы в странах СНГ: тенденции, проблемы и перспективы. Монография / Пол ред. Д.Э.н., проф. Б.М.Смитиенко. М.: Финакадемия, 2008. 288 с.

Научный альманах фундаментальных и прикладных исследований. Финансово-налоговые, банковские и валютные аспекты интеграции России в мировую экономику. Москва. «Финансы и статистика», 2009. - 320 с.

Доклад о развитии человека 2010. Реальное богатство народов: пути к развитию человека./ Пер. с англ. : 20-е, юбилейное издание. Опубликовано для Программы развития Организации Объединенных Наций (ПРООН). Издательство «Весь Мир», 2010. – 244 с.

Морозов И.В., Фатхуллина Р.Р. Forex: от простого к сложному. Новые возможности с клиентским терминалом «Meta TRADER4». -3-е изд.степ. –М.: СмартБук, 2008.-536 с.

Нью-Йоркский институт финансов. Применение технического анализа на Мировом Валютном рынке FOREX. Второе издание. Издательский дом «ЕВРО». Москва 2006. – 418 с.

Лука К. Торговля на мировых валютных рынках / Корнелиус Лука; Пер. с англ. - 2-е изд. –М.: Алтына Бизнес Букс, 2005. – 716 с.

Международные валютно-кредитные и финансовые отношения: учебник. Под ред. Л.Н. Красавиной. -3-е изд., перераб. И доп.- М.: Финансы и статистика, 2007.- 576 с.: ил.

Новейший немецко-русский, русско-немецкий словарь-К.: Издательство Арий; Екатеринбург: У-Фактория., 2007. – 960 с.

Mundarija

Кириш	3
I боб. Халқаро банк фаолияти	4
1.1. Халқаро банк тизими тузилиши ва бу тизимда амалга оширилаётган операциялари	4
1.2. Корреспондентлик муносабатлари ва банк хисоб-китоблар технологияси	11
1.3. Банкларнинг халқаро депозит ва кредит операциялари	18
1.4. Нокредит банк операциялари	24
II боб. Америка Қўшима Штатлари (АҚШ) банк тизими	30
III боб. Европа Валюта Иттифоқи банк тизимининг тузилиши	41
IV боб. Германия Федератив Республикаси банк тизими	51
V боб. Англия Давлати банк тизими тузилиши	62
VI боб. Япония Давлати банк тизими тузилиши	107
VII боб. Хитой Давлати банк тизими: хозирги аҳволи	122
VII боб. МДҲ ва ЁвАзЭСга аъзо мамлакатлакатларида банк тизими (Россия Федерацияси банк тизими мисолида)	138
VIII боб. Ислом давлатларида банк тизими ва уларнинг ўзига хос жиҳатлари	163
IX боб. Хорижий мамлакатлар банклари билан Ўзбекистон Республикаси банкларининг алоқалари: муаммолар ва ривожланиш истиқболлари	178
X БОБ. Халқаро молиявий-иктисодий инқироз, унинг келиб чиқиш сабаблари ва унинг милий иктисодиётига таъсири: унинг салбий сқибатларини юмшатиш борасида атохидা давлатлар томонидан кўрилаётган чора-тадбирлар	195
Фойдаланилган адабиётлар	213

УДК 336.71(100)

КБК 65.268я73

Х 76

**Т.М. ҚОРАЛИЕВ, Э.Т. ҚОДИРОВ,
К. А. МУХАМЕДЖАНОВ, Н.Э. ҚОДИРОВА**

**ХОРИЖИЙ МАМЛАКАТЛАРДА
БАНК ИШИ**

Ўкув қўлланма

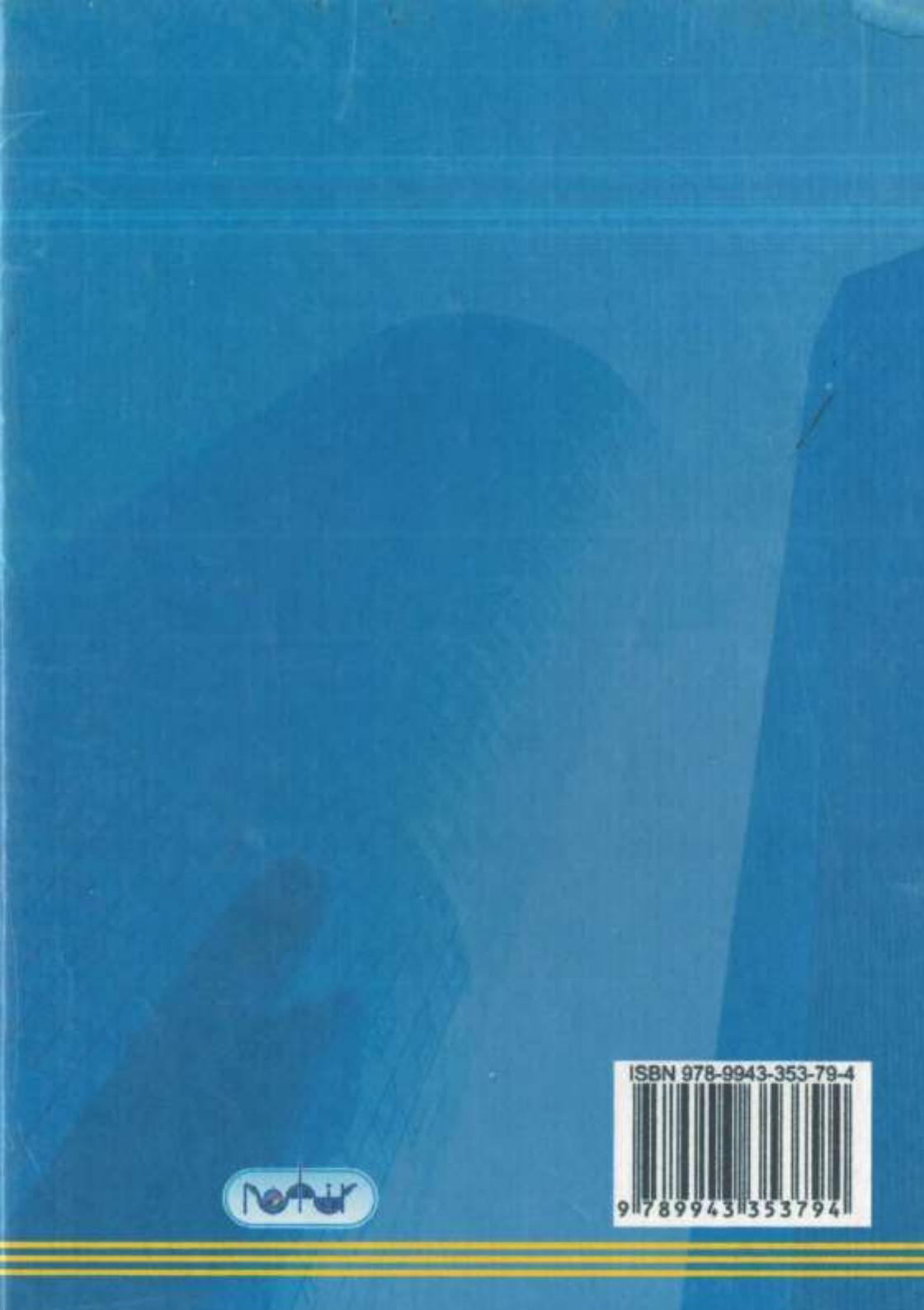
«NOSHIR» – Тошкент – 2012

Мухаррир *М.Аҳмедов*
Техник мухаррир *Д.Мамадалиева*
Саҳифаловчи *А.Тиллахўясев*

Боситига руҳсат этилди 27.07.12. Бичими 60×84^{1/16}.
Офсет босма усулида босилди. Шартли босма табоқ 14,25.
Адади 300 нусха. 37-сонли буюртма.

Лицензия АI № 200 28.08.2011. «NOSHIR» Ўзбекистон-Германия
қўшима корхонаси нашриёти. Тошкент ш., Лангар кўчаси, 78.

«NOSHIR» Ўзбекистон-Германия қўшима корхонасининг
босмахонасида чоп этилди. Тошкент ш., Лангар кўчаси, 78.

ISBN 978-9943-353-79-4

9 789943 353794

 nestlé